

अध्यात्मतत्त्वालोकः ।

न्यायविशारद—न्यायतीर्थमुनिमहाराजश्रीन्यायविजय—
विरचितः ।

स्वोपज्ञ गुजराती ' प्रस्तावना '—विभूषितः ।

प्रकाशकः—

श्री सुरेन्द्र लीलाभाई शिवेरी, बी. ए.
चढोदरा

द्वितीय संस्करणम् ।

वीर सं. २४६०] धर्मसंवत् १२ [विक्रम सं. १९९०

[से-१९३४, वेङ्गावे]

प्रतिप्रस्था १०००

मूल्यं रु. १॥

પુસ્તકપ્રાપ્તિ સ્થળ:—

શ્રી લીલાવતી દેવીદાસ

વાલકેશ્વર રોડ,

વિજયમહાલ, નં. ૧૨

પહેલે માળે, મુંબઈ.

વડોદરા-ધી લુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રિ પ્રેસમાં આ બાલાલ ચિત્રલભાઈ દક્કરે
પ્રકાશક માટે છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું. તા. ૧-૬-૧૯૩૪

2011167

परमपूज्य गुरुदेव श्रीविजयधर्मसूरि महाराज

गुरुवन्दना ।

यस्य ज्ञानमनन्तदर्शिसमयाम्भोराशिमन्थाचलो

यस्य क्षान्तिरनल्पकोपनजनक्रोधाग्निधाराधरः ।

यस्य ब्रह्मतपःसहस्रकिरणो भूमण्डलोद्द्योतको

विश्वाम्यर्चितसंयमो विजयते श्रीधर्मसूरीश्वरः ॥

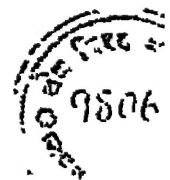
वन्द्यन्तेऽप्रतिमप्रभावकवला विश्वोपकारव्रता

दुर्दान्तप्रतिवादिः कुञ्जरघटासन्त्रामकण्ठीरवाः ।

वैराग्यामृतवर्षणप्रशमितप्रोद्धाममोहानलाः

सर्वत्रापि गुणादरव्यसन्निः श्रीधर्मसूरीश्वराः ॥

—न्यायविजयः ।

કૃતજ્ઞતા

શ્રી. સુરેન્દ્રભાઈ લીલાલાઈનો આ પુસ્તકમાં પ્રકાશક તરીકેનો યોગ મહત્વપૂર્ણ છે. તેઓ ત્રણ ભાઈ છે. મોટા શ્રીમાન્ શેઠ ઉમાલાઈ અને ન્હાના ઇન્દ્રકુમાર. તેમનાં માતાજી શ્રી. મંજુબા ધર્મારાધનની એક પવિત્ર મૂર્તિ છે. એ પુણ્યાત્મા માતાજી જેમ શાસનપ્રભાવનાનાં કાર્યોમાં હમેશાં ઉત્સાહપૂર્ણ રસ લે છે, તેમ તેમની સામાજિક વિચારસંસ્કૃતિ પણ એટલી જ ઉજ્જવળ છે. રાષ્ટ્રભક્તિ પણ તેમની ઉલ્લેખનીય છે. તેમની શ્રીમન્ત સ્થિતિ તેમના શુદ્ધ ખાદી પરિધાનથી વધુ દીપે છે. અને બીજી શ્રીમતી વ્યક્તિઓને શુદ્ધ સાદગીનો દાખલો પુરો પાડે છે. પરોપકારવૃત્તિ અને દાનપરાયણતા તેમનાં મશહૂર છે. તેમનું કારુણિક જીવન અનેકોને આશીર્વાદરૂપ થાય છે. સદ્ગત શેઠ લીલાલાઈ રાયચંદ જવેરીનો આ સુપ્રસિદ્ધ યશસ્વી પરિવાર વડોદરા શહેરના અગ્રગણ્ય શ્રેષ્ઠ શ્રીમન્ત ગૃહસ્થો પૈકી છે. વડોદરાની જૈન જનતામાં તેમનું સુખ્ય સ્થાન છે.

વડોદરાના મારા દરેક ચતુર્માસમાં આ સુવિખ્યાત શાસનપ્રભાવક પરિવારે ધર્મપ્રભાવનાનાં પુણ્ય કાર્યોમાં પોતાનો મહાન્ યોગ આપ્યો છે. એટલું જ નહિ, પણ મારા વડોદરા-નિવાસ દરમિયાન સામયિક પ્રચાર-કાર્યને આગળ ધપાવવામાં એ ધર્માત્મની માતાજી અને તેમના પ્રભાવશાલી શાસનભક્ત કુમારોના અંસાધારણ ઉત્સાહે જખખર કામ બળવ્યું છે. જે જૈન સમાજ કદી નહિ ભૂલે. ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો પર, એ મહાન્ પરિવારની એ મહાન્ સેવા સુવર્ણક્ષિરોમાં અંકિત રહેશે. અને સુધારાના કાર્ય-પાછળ ઉત્સાહ, ધગશ અને શ્રમનું જવલન્ત ઉદાહરણ પુરું પાડશે.

તા. ૨૦-૫-૩૪

રવિવાર

—ચાચબિજય

પ્રસ્તાવના

પ્રાણીમાત્રને મુખ જોઈએ છે. એજ દરેકનું પરમ ઇષ્ટ અને પરમ ધ્યેય છે. એનેજ સારુ આપું જગત્ પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે પોતપોતાથી બનતા પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે. પરન્તુ શું કારણ છે કે દરેકની પ્રવૃત્તિ મુખને સારુ પ્રવર્તમાન છતાં, મુખને માટે દરેકની ભરસક કોશિશ હોવા છતાં જગત્ દુઃખગ્રસ્ત ? વિચાર કરતાં માલૂમ પડે છે કે પ્રાણી મુખની પરિભાષાથીજ અનભિજ્ઞ છે. આવી હાલતમાં સાચો માર્ગ ક્યાંથી લાધે અને ધ્યેય કેમ પાર પડે ?

માણસ સમજે છે કે વિષયો-ભૌતિક વિષયો સાપડવાથી મુખી થવાય. પણ આ એક ભ્રમ છે. હા, ભૌતિક સાધનો પુરતા પ્રમાણમાં સાપડવાથી અમુક હદે જિન્દગીની કેટલીક મુશ્કેલીઓનો અન્ત આવી જાય. પણ એટલેથી મુખ પ્રાપ્ત નથી. ભૌતિક સાધનોની સગવડ મળવાથી એક પ્રકારે મુખ અને આનન્દ અનુભવાય છે એ વાત સાચી. પણ તે મુખ ને આનન્દ વાસ્તવિક રીતે ઉપલબ્ધિયા અને સ્પૂર્ણ હોય છે. એ મુખ ને આનન્દ માયાવી અને ક્ષણિક હોય છે. એમા આવું મુખ મમાયેલ સમજવું એ ગંભીરમા ગંભીર ભૂલ થાય છે. સાચા મુખ માટે ભૌતિક સગવડ બસ નથી. હજાર ભૌતિક સગવડ હોય છતાં સંસ્કારવર્જિત અન્નાકરણ શાન્તિવિદીન સ્થિતિમાં હોય છે. તમામ પ્રકારનાં ભૌતિક સાધનો હોવા છતાં અસંસ્કારી હૃદયમાં ફડફડાટ કાયમજ રહે છે. એવું

જીવન બહુધા સન્તપ્ત, વ્યાકુલ અને વ્યથ રહે છે. નિહાન, ભૌતિક સગવડ પર સુખની ઇમારત ખડી થઈ શકવાનું માનવું એ એક ભ્રમદષ્ટિ છે અને એજ મહામિથ્યાત્વ છે. એ જાતના ઘોર ‘અન્ધકાર’માં આ પ્રાણી અનાદિ કાળથી આથડી રહ્યો છે. અને એની આટલી કંફાડી સ્થિતિ એ મિથ્યાત્વે જ કરી છે. એ મિથ્યાત્વ ખસ્યા વગર સદ્દેષ્ટિ કેમ પ્રાપ્ત થાય.

સાચું જીવન શું છે એ ન સમજાય ત્યાં લગી દરિયા જેટલાં સાધનો ને સગવડો પણ માનસ પરિતાપને શમાવવા સમર્થ ન થાય. ચિત્તના દોષો, મનના વિકારો અને અન્તઃકરણની મલિનતા માણસને હંબર સગવડ-ભર્યાં સાધનો વચ્ચે પણ હેરાન કરે છે. આન્તર જીવનની મલિન દશામાં દરિયા જેટલી લક્ષ્મી કે અખિલ ભૂગોલનું સામ્રાજ્ય પણ સુખ આપી શકતું નથી સુખનું સ્થાન અન્તઃકરણ છે. એના પર મળનાં થર બાઝેલાં હોય ત્યાં લગી, ચાહે ગમે તેટલાં સગવડીયા સાધનો વિદ્યમાન હોય, સાચું સુખ ન હોય. કાઠવભર્યાં ભાજનમાં દૂધ રેડાય તો એ દૂધ પણ કાઠવજ બની જાય ને ‘ તેમ બહારનાં સગવડીયાં સાધનો દ્વારા નિપજવાતું સુખ પણ માનસ રોગમાં ભળીને શાન્તિરૂપ ન રહેતાં અશાન્તિમાં પરિણમી જાય.

આ પરથી ખુદ્દુ થાય છે કે સુખની પ્રાપ્તિ માટે અન્તઃકરણની નિર્મલતા અપેક્ષિત છે. અન્તઃકરણ સ્વચ્છ કાચના પ્યાલા જેવું ઉર્જ્જવળ થવું જોઈએ. ચિત્તની ઉર્જ્જવળ સ્થિતિ એ જ સુખનું ઉદ્ગમસ્થાન

છે, જોજ મુખની સાચી ભૂમિકા છે. એ માટે ચિત્તના દોષોને ખંજોરવાની જરૂર છે. ક્રોધ, મદ, લોભ, વૃષ્ણ, મત્સર, ઇર્ષ્યા, દ્વેષ, અસૂયા એ બધા ચિત્તના દોષો છે. મનના એ વિકારોને ધોયા વગર મુખની આશા રાખવી સર્વથા અસ્થાને છે. એ મળને ધોયા વગર ઇન્દ્ર, ચન્દ્ર, નરેન્દ્ર કે ચક્રવર્તી કેાઈ મુખી થઈ શકતો નથી. જેણે પોતાની આન્તર શુદ્ધિ સાધી છે તેને ભૌતિક સાધનોની સગવડ કમ હોય અને એથી બહારની અગવડના અનુભવનો સામનો કરવો પડે તો પણ તેના ચિત્તની શાન્તિ અબાધિત રહે છે. આન્તરશુદ્ધિધારકની વિકસિત જ્ઞાનદષ્ટિમાં દુઃખને પણ મુખરૂપે માની પોતાની આત્મશાન્તિને સુરક્ષિત રાખવાનું સામર્થ્ય હોય છે. આ પરથી સાચું મુખ કયાં છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. જોકજ શબ્દમાં મુખની ભૂમિકાનો ઉલ્લેખ કરવો હોય તો કહી શકાય કે સાચું મુખ સદાચારમાં છે. વિચાર અને આચરણની શુદ્ધિ એનું નામ સદાચાર. શુદ્ધ ભાવના અને પવિત્ર વર્તન એનું નામ સદાચાર. અહિંસા, સત્ય, સંયમ, ત્યાગ, સન્તોષ આદિ શુભોર્થી જીવનનું સંસ્કરણ એનું નામ સદાચાર. આ પ્રકારનું સંસ્કારશાલી જીવન એ જ ખરી રીતે જીવન છે. ખરેખરે ડહાપણ એ પ્રકારનું જીવન જીવવામાં જ છે. વાસ્તવિક મુખ ને શાન્તિ એ પ્રકારના જીવનમાં જ વિલસે છે.

આત્મા, પરલોક કે ધર્મરમાં ન માનનાર એ ન માનવાને અંગે 'નાસ્તિક' કહેવાય છે. કેમકે એ તત્ત્વોના અસ્તિત્વ પર એની આકૃષ્ટા બેસતી નથી,

પ્રામાણિકપણે વિચાર અને પરામર્શ કરવા છતાં, પોતાની વિચારશક્તિનો જિજ્ઞાસુ વૃત્તિએ ઉપયોગ કરવા છતાં તેની બુદ્ધિમાં તે તત્ત્વો ઉતરતાં નથી. આવા મનુષ્યોમાં કેટલાક આદર્શપૂજક પણ હોય છે. આવા ‘નાસ્તિક’ ગણાતાઓ પણ નીતિ અને સદાચારની ઉપાસનામાં તત્પર હોય છે. આવા મનુષ્યો, આત્મા અને ઇશ્વરને માનીને જે કરવાનું છે તે, તેને વગર માન્યે કરતા હોય છે. આવા, તત્ત્વદષ્ટિએ ‘નાસ્તિક’ કહેવાતાઓ પણ નૈતિક દષ્ટિએ માર્ગ પર હોય છે અને પોતાના જીવનનું શ્રેયઃસાધન કરતા હોય છે. આ પરથી જણાય છે કે તત્ત્વદષ્ટિએ જ્યાં નાસ્તિકતા હોય છે ત્યાં પણ સદાચારનીતિ પોતાનો મંગળ પ્રકાશ પાથરે છે. અને આખરે સદાચારી જીવનનો મહાન્ પ્રકાશ પ્રસરતાં પરિણામ એ આવે છે કે તેના બધા જાતો લાંગી ભૂકા થાય છે અને એને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પરથી સમજાવું જોઈએ કે સદાચારનો આદર્શ માણસને તત્ત્વદષ્ટિ (પરાક્ષતત્ત્વશ્રદ્ધા)ની ગેરહાજરીમાં પણ કલ્યાણભૂમિ પર ચઢાવે છે. એ પણ જોવાય છે કે ઇશ્વરકર્તૃત્વમાં માનીને પણ કેટલાક તેમાંથી ગ્રેરણા મેળવે છે. તેઓ ઇશ્વરકર્તૃત્વની શ્રદ્ધામાંથી ઇશ્વરલક્ષિત વહેવડાવી અહિંસા આદિ ઇશ્વરની આજ્ઞાઓનું પાલન કરવા તત્પર થાય છે. આમ, તત્ત્વદષ્ટિએ ગેરસમજવાળાઓ પણ સદાચારમાર્ગના સાધનથી પોતાનું શ્રેય સાધે છે.

આ પરથી ફલિત થાય છે કે જીવનવિધિ એજ મુખ્ય

પ્રશ્ન છે. અને સુખની સાચી ચાવી એમાં જ રહેલી છે. આત્મા, પરલોક કે ઇશ્વરમાં માનીને પણ જીવનશુદ્ધિની સાધના ન હોય, સદાચારનું પાલન ન હોય તો તેવી માન્યતા માત્રથી શું કલ્યાણ સધાય ? નિઃસન્દેહ, સદાચારવિહીન આસ્તિકે કરતાં સદાચારસરૂપને નાસ્તિકે ઘણું દરજ્જો ઉંચો છે. આત્મા અને ઇશ્વર-વાદના સિદ્ધાન્તની ખરી અને મોટી ઉપયોગિતા જીવનની શુદ્ધિ કરવામાં છે, આત્મ-જીવનને વિકસિત બનાવવામાં છે, સદાચારના પથ પર પ્રગતિ થવામાં છે. એ પ્રકારની જીવનવિધિ જ્યાં પ્રગતિશીલ હોય છે, ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy) સંબંધી કોઈ બાબતના ભ્રમ કે સંશય બે હયાતી ધરાવતા હોય તો તે જીવનસાધનાના પ્રકરણમાં કશી બાધા નાંખવા સમર્થ થતા નથી. તે બાપડા, સદાચારના પુણ્ય તેજ આગળ જરા પણ માથું ઉંચકવાને અશક્ત હોય છે. આદર્શપૂજનની વેગવતી પ્રવૃત્તિ આગળ તે બીચારાઓને પડચા પડચા સડચા સિવાય બીજી કોઈ ગતિ રહેતી નથી.

આ ગ્રન્થના નામનિર્દેશમાં, પ્રથમ પ્રયોગ ‘અધ્યાત્મ’ શબ્દનો છે. અને તે, ગ્રન્થનો શું વિષય છે તે બહેર કરે છે. ‘અધ્યાત્મ’નો અર્થ આત્મહિતને અનુકૂલ આચરણ એવો થાય છે. એટલે એ પણ જીવનવિધિનો જ નિર્દેશ કરે છે. આત્મહિતને અનુકૂલ આચરણ એટલે સદાચરણ. બે કે અધ્યાત્મની ઉચ્ચ ભૂમિકાનું જીવન બહુ ગંભીર, બહુ ચૂંદ, બહુ સૂક્ષ્મ અને કલ્પનાતીત હોય છે. તથાપિ તે હજી પહોંચવા અગાઉ સદાચારની કેટલીય સીદ્ધિઓમાં

પ્રગતિ સાધવી પડે છે. અતએવ એને માટે આત્માની ખોત્રી થવા સુધી રાહ જોવાની ન હોય. "ખરી રીતે તો સદાચરણદ્વારા જેમ જેમ આંતર મલ' ધોવાતો' જાય છે તેમ તેમ આત્મશ્રદ્ધાનો પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે અને તેમ તેમ આધ્યાત્મિક જીવન વિકસે છે. આ પરથી જોઈ શકાય છે કે અધ્યાત્મજીવન આત્મવાદ પર જ જીવાય છે એમ નથી. પરંતુ પરમ કલ્યાણની, પરમ સુખની ભાવના પર અથવા નૈતિક ભાવના પર તેના ઉત્થાનનું અવલંબન છે. અતએવ મનુષ્ય આદિ આત્મવાદી હોય કે આદિ અનાત્મવાદી હોય, કોઈને પહેલું માટે અધ્યાત્મજીવનની ઉપયોગિતામાં કશો ફરક આવતો નથી. 'અનાત્મવાદીનું' અધ્યાત્મજીવન "અજાણ્ય" પણ તેના આત્માનું હિતસાધક અવશ્ય બને છે. તેના (આત્મા) પરનાં આવરણ બસેડવાનું કામ "અજાણ્ય" પણ તે અવશ્ય બને છે. અને એ રીતે તેનું પરમાર્થ કલ્યાણ પણ સધાય છે. આમ, અધ્યાત્મજીવન અર્થાત્ સદાચાર-વિધિ એ જીવનનો મુખ્ય, શ્રેષ્ઠ અને મંગળમય આદર્શ છે.

‘અધ્યાત્મ’ શબ્દમાં ‘આત્મા’નો પ્રયોગ મુખ્ય છે. એટલે અધ્યાત્મની વિચારણામાં આત્માનો વિચાર મુખ્ય સ્થાન ધરાવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. પુરાતનકાલિક ભારતીય ધંડુદર્શનોના સાહિત્યમાં આત્મસત્તાની સિદ્ધિ પર પુષ્કળ ઊંડાપોંડ કરાયો છે. પ્રમાણે તથા તર્કથી આત્માને સાબિત કરવાનો પુરાતન ભારતીય દર્શનકારોનો પ્રયત્ન બહુ વિસ્તૃત અને કિન્મતી છે. એ ભારતીય સંસ્કૃતિ છે કે જેની તરફથી સંસારને

‘આત્મા એક સ્વતન્ત્ર તત્ત્વ છે’ એ પ્રકારના જ્ઞાનનો વારસો મળ્યો છે. જગત્ ભારતીય દર્શનથી આત્માને બાણુવા લાગ્યું છે. છતાં આજે ભારતમાં જ એક એવું આન્દોલન ઉપસ્થિત થયું છે કે જે અનાત્મવાદનું જોર-શોરથી પ્રતિપાદન કરે છે. કમમાં કમ, આત્માના સંબંધે સંશયાલુ વૃત્તિ તો વર્તમાન યુગના બુદ્ધિશીલી જગત-માનો બહુ મોટો વર્ગ ધરાવે છે. આજના બુદ્ધિવાદનું વાતોવરણ એવું ફેલાઈ રહ્યું છે કે પરમ્પરાગત પ્રાચીન પદ્ધતિના તર્કો કે પ્રમાણો પર તે લોકોના ચિત્તનું સમાધાન થઈ શકતું નથી. આજની વૈજ્ઞાનિક અને દર્શનિક આલોચના તથા શોધક શૈલીથી જે પ્રકાશ પડે તેની જ આજના જગતની આંખે કિમ્મત અંકાય છે.

મુખ-હઃખની લાગણી જે શરીરસ્પર્શી નહિ, પણ અન્તઃસ્પર્શી છે, તે પરથી શરીરથી અલગ કોઈ શક્તિ-વિશેષના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ જરૂર આવી શકે છે. પ્રાચીન દર્શનિકોએ પણ આત્મસિદ્ધિની મીમાંસા કરતાં આ અનુભવનો સુખ્ય આશ્રય લીધો છે.

‘ઇન્દ્રિયો વિષયગ્રહણુનાં સાધન છે. પરન્તુ તેની મદદથી વિષયગ્રહકે કોઈ તત્ત્વ અલગ છે એમ તો જરૂર વિચારી શકાય. સાધકને સાધનની અપેક્ષા છે. પણ એથી સાધક અને સાધન એક ન હોઈ શકે. ઇન્દ્રિયો વિષય-ગ્રહણુમાં સાધન છે, અતએવ એના દ્વારા જે સાધક છે તે સુતેરાં તેનાથી ભિન્નરૂપે સિદ્ધ થાય. ઇન્દ્રિયોને સાધક માનીએ તો વાંધો આવે છે. કેમકે ઇન્દ્રિયો એક નથી, પાંચ છે. અને તે એક એકથી જુદા જુદા એક એક ચોક્કસ

વિષયનું અહણુ થાય છે. તેમ છતાં એ બધાએ ભિન્ન ભિન્ન વિષયોના આહક તરીકે તો કોઈ એકનો જ અનુભવ થાય છે. દાખલા તરીકે, રૂપઅહણુ ચક્ષુથી થાય છે અને રસાદિ-અહણુ રસનાદિ ઇન્દ્રિયોથી થાય છે. છતાં ચક્ષુદ્વારા જે, રૂપનો આહક છે તેજ, રસનાદિદ્વારા રસાદિનો આહક છે. અર્થાત્ ચક્ષુ આદિ બધી ઇન્દ્રિયોદ્વારા રૂપાદિ વિષયોનો આહક એક જુદો અનુભવાય છે. દષ્ટિથી દર્શન થતાં દ્રષ્ટા તરીકે દષ્ટિ નથી અનુભવાતી, પણ એક અન્ય જ શક્તિ અનુભવાય છે. અને તે જ શક્તિ સ્પર્શનથી સ્પર્શ થતાં સ્પર્ષ્ટા તરીકે પણ અનુભવાય છે. તે જ, રસનાથી ચાખતાં ચાખનાર અને નાકથી સુંઘતાં સુંઘનાર તરીકે અનુભવાય છે. અને તે જ શ્રવણથી શ્રવણ કરતાં શ્રોતા તરીકે અનુભવાય છે. આથી ઇન્દ્રિયોથી પર એવી કોઈ શક્તિ સિદ્ધ થાય છે. ઇન્દ્રિયોને જ વિષયઅહણુના સાધન અને વિષયઆહક બે બે માનીએ તો એ ઉપર જણાવ્યું તેમ, અનુભવથી ઉલટું જાય છે. એક દાખલાથી પણ સમજી શકાશે. એક માણસ જે નેત્રથી અનુભવો લીધા પછી આંધળો બન્યો છે, તેને પણ પૂર્વે જોયેલા વિષયોનાં સ્મરણુ તો થાય છે. હવે અહીં વિચારવાનું છે કે આ સ્મરણુ-શક્તિનો સંઘરો કોણે કરી રાખેલો ? જે અનુભવે તે જ સંઘરે અને તે જ સ્મરે. એ એક નિયમ છે. જે જુએ, તે જ યાદ કરે. દષ્ટિને જોનાર (દ્રષ્ટા) તરીકે માનીએ તો દષ્ટિ ચાલી જતાં પૂર્વદષ્ટને કોણ યાદ કરશે ? દષ્ટિ ચાલી જતાં પણ આંધળાને પૂર્વદષ્ટોનું જે સ્મરણુ થાય છે તે કેમ ઘટશે ? દષ્ટિને દ્રષ્ટા તરીકે માનીએ તો

વિષયોને જોઇ સ્મરણશક્તિને સંઘરનાર પણ તે જ કરશે; અને વખત પર યાદ કરનાર પણ તેને જ માનવી પડશે. અને જો એવું હોય તો દષ્ટિના અનુભવો લીધા પછી આંધળા બનેલાને પૂર્વદષ્ટનું સ્મરણ કંઈ પણ થઈ શકશે નહિ. કેમકે એની દષ્ટિ ચાલી જવાથી દ્રષ્ટા અને સ્મરણશક્તિને સંઘરનાર એને કોઈ રહ્યો નથી. ત્યારે દષ્ટિથી ભિન્ન દ્રષ્ટા માનીએ, ત્યારે દષ્ટિ ચાલી જતાં પણ દ્રષ્ટા અને સ્મરણશક્તિનો સંઘરનાર વિદ્યમાન હોવાથી પૂર્વદષ્ટોનાં સ્મરણ, ઉપપન્ન થઈ શકે છે. ઘટનિબ્ધત્તિનાં સાધન દંડ, ચક્ર વગેરે કુંભારનાં ખોવાઈ જાય એથી એ કુંભારનું અસ્તિત્વ કંઈ મટી જતું નથી. તેમ દ્રષ્ટાની દષ્ટિ ચાલી જવાથી દ્રષ્ટાનું અસ્તિત્વ મટી જતું નથી. એટલું જ નહિ, પણ સાધનના અભાવે તે કુંભાર નવા ઘડા બનાવી ન શકે, પણ અગાઉના બનેલા ઘડાઓનો તો વ્યવહાર કરી શકે. તેમ દ્રષ્ટા દષ્ટિ વગરનો થતાં નવું ન જોઈ શકે, પણ પૂર્વદષ્ટોનાં સ્મરણ કરી શકે. દ્રષ્ટા દષ્ટિથી જે જે દર્શન કરે છે તેના સંસ્કારનો સંઘરો પણ તે રાખે છે. અને એથી જ દષ્ટિની ગેરહાજરીમાં પણ અગાઉના જોયેલા વિષયો તેને યાદ આવે છે. આ પરથી દષ્ટિથી ભિન્ન દ્રષ્ટાનું અસ્તિત્વ સાબિત થાય છે. આ પ્રમાણે દષ્ટિની જેમ ખીણ ઇન્દ્રિયોનું પણ સમજી લેવાય.

પાંચે ઇન્દ્રિયધારક વ્યક્તિ સાંભળીને જુએ છે, જોઈને ઝાઝે છે, ઝાડીને સુંઘે છે અને સુંઘીને ચાખે છે. અને એ પ્રમાણે અનુભવ કરી પોતાનો અનુભવનો ઉલ્લેખ

કરતાં કહે છે કે—“ હું કેરીને જોઈ અડચો, અડીને સુંઘી અને સુંઘીને ચાખી. ” આ અનુભવમાં જોનાર, અડનાર, સુંઘનાર અને ચાખનાર એક જ હોય તેમ સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. એ એક કેાણુ ? એ ઇન્દ્રિય ન હોઈ શકે. કેમકે જોવાનું, અડવાનું, સુંઘવાનું અને ચાખવાનું એ સઘળું કામ એક ઇન્દ્રિયથી શક્ય નથી. એ એક એક જુદું જુદું કામ એક એક ઇન્દ્રિયથી બને છે. જોનાર તરીકે અણુને માનતાં તે અડનાર, સુંઘનાર અને ચાખનાર ઘટશે નહિ. અડનાર તરીકે સ્પર્શનને માનતાં તે જોનાર, સુંઘનાર અને ચાખનાર ઘટી શકશે નહિ. અને સુંઘનાર તરીકે નાસિકાને માનતાં તે અડનાર, જોનાર અને ચાખનાર બની શકશે નહિ. તેમજ ચાખનાર તરીકે રસનાને માનતાં તે જોનાર, અડનાર અને સુંઘનાર ઘટશે નહિ. અતઃ ઇન્દ્રિયોદ્ધાર જોનાર, અડનાર, સુંઘનાર, ચાખનાર જે એક છે તે ઇન્દ્રિયોથી પર છે. અને તે આત્મા છે.

પુદ્ગલ (Matter) ના ગુણો જાણીતા છે. કેાઈ ભૌતિક તત્ત્વમાં ચૈતન્ય નથી. અતએવ ચૈતન્ય (જ્ઞાન) એ લિન્ન ગુણુ છે. અને એ પરથી એના ધર્મી તરીકે એક લિન્ન તત્ત્વ સાબિત થાય છે. અને તેજ આત્મા છે. યદ્યપિ વેદન યા અનુભવ થવામાં મસ્તિષ્કને નિમિત્તકારણુ માની શકાય, પણ કેવળ નિમિત્તકારણુથી શું થાય ? ઉપાદાનકારણુ તો જોઈએ ને ? ઘડા માટે માટી જ નહોય તો કંડ, ચક્ર આદિ શું કરશે ? જ્ઞાનગુણુના ઉપાદાનની શોધ કરતાં તે કેાઈ ભૌતિક તત્ત્વ કે પુદ્ગલનો ગુણુ સિદ્ધ ન થતો. હોવાથી કેાઈ અન્ય સ્વતન્ત્ર દ્રવ્યનો ગુણુ ઠરે છે. અને એને જ

આત્મા; જીવ પંગેરે શબ્દોથી કહેવામાં આવે છે. આત્મ-
 ઝોમાં જે શુભ કે શક્તિ હોય છે તે જ ન્યૂનાધિક
 વિકસિતરૂપે સ્થૂલ દ્રવ્યોમાં પ્રગટે થાય છે. આત્મઝોમાં
 જે ન હોય તે તેના સ્થૂલ પિંડમાં કયાંથી આવી શકે.
 ચૈતન્ય કે જ્ઞાન કોઈ પુદ્ગલનો કે આત્મનો શુભ જ નથી,
 તો પછી તેના સ્થૂલ પિંડમાં તેનું અસ્તિત્વ કેમ ઘટે ?
 આની વિરુદ્ધમાં મહિરાનું ઉદાહરણ આપી કોઈ એમ કહી
 શકે કે મહિરાની અલગ અલગ ચીજોમાં માદકતા ન છતાં
 તે બધી ચીજોના સંયોગથી જેમ માદકતા ઉત્પન્ન થાય છે,
 તેમ ભૌતિક તત્ત્વોના વિશિષ્ટ સંયોગે ચૈતન્ય પણ
 પેદા થવામાં શું હરકત છે ? પરંતુ આથી વાત એ છે કે
 મહિરાની અલગ અલગ ચીજોમાં પણ કંઈ ને કંઈ
 આંશે માદકતા છે. એટલે એ સઘળી ચીજોના સંયોગમાં
 માદકતાનું પરિણમન વિકસે એ બંધબેસતી વાત છે.
 પરંતુ અચેતન બૂતોથી, અચેતન મદશક્તિ સંભવે, તેમ
 વિલક્ષણ ચેતનશક્તિ કેમ સંભવે ? જગતના જેટલા
 ભૌતિક પદાર્થો છે અને જેટલા યન્ત્રો છે તે બધામાં
 ગતિ, પ્રકાશ આદિ જે શુભો કે શક્તિઓ દેખાય છે તે
 શુભો કે શક્તિઓ કંઈ બહારથી નથી આવી. તે તેના
 પરમાણુઓમાંથી પ્રાપ્ત છે. જે પરમાણુઓથી જે દ્રવ્ય
 કે યન્ત્ર બનેલ છે તે પરમાણુઓમાં તેના શુભો કે તેની
 શક્તિઓ મૌજૂદ છે. અને તેનું વિકસિત રૂપ તે આત્મ-
 ઝોના સ્થૂલ દ્રવ્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, ઉદાહરણથી
 બેઠેએ કે, ઇન્જનમાં જે ગતિની ઝડપ દેખાય છે તે, વિજ-
 ણીના હીવામાં જે પ્રકાશ દેખાય છે તે બીજા પુદ્ગલોમાં પણ

(ભલે તેના કરતાં ઓછે અંશે) દેખાય છે. માત્ર વિશિષ્ટ યોગને લીધે વિશિષ્ટ દ્રવ્યોમાં તે ગુણો અને તે શક્તિઓ વિશેષરૂપે વિકસિત હોય છે. ગતિ, પ્રકાશ આદિ, કોઈ દ્રવ્યમાં મન્દ હોય છે, અત્યોવ ઊંચા દ્રવ્યમાં તેનું વિકસિત રૂપ અંધ બેસે છે. તેમ ચૈતન્ય, જ્ઞાન કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં કે સ્થૂલ સ્કન્ધમાં સિદ્ધ થાય છે કે ? જો એમ સિદ્ધ થતું હોય તો તો તેનું વિકસિત રૂપ શરીરમાં યા મસ્તિષ્કમાં ઘટાવી શકાય. પણ જ્યારે ગતિ, પ્રકાશ આદિની જેમ ચૈતન્ય કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં બિંદુકલ ઘટિત થતું ન હોય તો પછી શરીરમાં કે મસ્તિષ્કમાં એ તત્ત્વ કેમ ઘટી શકે ? આપણે અણુઓ નથી જોઈ શકતા, ઓટલે તેના ધર્મો કે ગુણો તેના સ્થૂલ દ્રવ્યો પરથી માલૂમ કરવામાં આવે છે. આ મુજબ ચૈતન્ય જ્યારે જગતના કોઈ સ્થૂલ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં ઘટતું નથી, તો પરમાણુઓમાં કેમ ઘટી શકે ? અને અત્યોવ શરીર કે મસ્તિષ્કમાં કેમ જ ઘટે ?

આત્માની સિદ્ધિ થતાં પુનર્જન્મની સિદ્ધિ જોની સાથે જ થઈ જાય છે. કેમકે આત્માની સિદ્ધિ ઓટલે ચૈતન્યરૂપ એક નિત્ય દ્રવ્યની સિદ્ધિ. આત્મા સાબિત થાય ઓટલે તેના પૂર્વજન્મો પણ સાબિત થાય અને પુનર્જન્મ પણ સાબિત થાય. કેમકે આત્માની એક જિન્દગી પૂરી થતાં પાછી બીજી જિન્દગી જોને પ્રાપ્ત થવાની જ; નિત્ય આત્મા એક શરીરને ત્યાગી કયાંય બીજે સ્થિત તો થવાનોજ. ઓટલે એજ જોનો પુનર્જન્મ. તેનો દરેક જન્મ તેના પૂર્વ જન્મની અપેક્ષાએ પુનર્જન્મ

જ ગણાય. પુનર્જન્મની સાળિતી માટે અનેક વિચારા પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે પરથી પણ આત્મા (આત્માની નિત્યતા) સિદ્ધ થાય છે.

એક જ માતાપિતાના સન્તાનોમાં અન્તર માલૂમ પડે છે. એટલું જ નહિ, એકજ સાથે જન્મેલ યુગલમાં પણ અન્તર જોવામાં આવે છે. તેમનાં વિદ્યા, શિક્ષણ, હાલપણ, અનુભવ અને વર્તન વગેરેમાં ફરક જોવાય છે. એ અન્તરનો ખુલાસો રજવીર્ય અને વાતાવરણની વિલિન્નતા પર જ પર્યાપ્ત નહિ થાય. પૂર્વજન્મના સંસ્કારોનું પરિણામ પણ ત્યાં વિચારવું જોઈશે. ઐહિક કારણો અવશ્ય પોતાની કૃતિ દાખવે છે. પરંતુ એટલેથી વિચારણા અટકતી નથી એ કારણો પણ પોતાનો હેતુ માંગે છે. મૂળ કારણની શોધ વર્તમાન જિન્દગીના સંયોગોમાં નહિ જડે. એને સારુ વર્તમાન જિન્દગીના સંયોગોથી આગળ વધવું પડશે.

સ સારમા એવા પણ માણસો જોવાય છે કે જેઓ અનીતિ અને અનાચારનું સેવન કરવા છતાં ધની અને મુખી હોય છે, જ્યારે નીતિ અને ધર્મના પથ પર ચાલનારાઓમાં કેટલાક દરિદ્ર અને દુઃખી દેખાય છે. આમ ધવાનું શું કારણ ? “ કરણી તેણું ફળ ” ક્યાં ? આનો નિકાલ વર્તમાન જન્મ સાથે પૂર્વજન્મનું અનુસન્ધાન વિચારતાં આવી જાય છે. પૂર્વજન્મના કર્મ-સંસ્કારો અનુસાર વર્તમાન જિન્દગી ઘડાય અને વર્તમાન જિન્દગીની કૃતિ અનુસાર ભવિષ્ય જિન્દગી સર્જાય. એણું પણ ખતે છે કે, કેટલાક બદમાશ કુટારા અને ઝની

ઘોર અપરાધ કરીને એવા શુભ રહી જાય છે કે તેઓ શુન્દાની સભાથી ખચી જાય છે, જ્યારે બીજા નિરપરાધીઓને શુન્દા વગર શુન્દાની ભયંકર સજા ભોગવવી પડે છે. કેટલો અન્યાય ? કરણી તેવું કળ ક્યાં ? પણ એ બધી શુભવણ પુનર્જન્મ કે પૂર્વજન્મના સિદ્ધાન્ત આગળ ઉકેલાઈ જાય છે. પૂર્વજન્મોપાર્જિત વિચિત્ર કૃત્યોનાં વિચિત્ર પરિણામ વર્તમાન જન્મમાં ઉપસ્થિત થાય છે.

સ્કુલ, કોલેજના સમાન સંસ્કૃતિના વિદ્યાર્થીઓમાં પણ કોઈને કોઈ વિષય મુગમ પડે છે, જ્યારે કોઈને તે કઠણ પડે છે. સમાન સંસ્કૃતિવાળાઓમાં પણ એકને ગણિતનો વિષય કઠણ લાગે છે, જ્યારે બીજાને તે સરળ પડે છે. આતું મૂળ ક્યાં શોધાય ? પૂર્વજન્મના જ્ઞાન-સંસ્કારો પર તેની નિર્ભરતા માનવી ભેદશે. સમાન પરિસ્થિતિમાં પોષાયલાઓમાં પણ એકની બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ તીવ્ર હોય છે, જ્યારે બીજાની મન્દ હોય છે. અતએવ સાધન અને ઉદ્યમ સમાન છતાં એકને વિદ્યા કે કળા જલદી ચઢે છે, જ્યારે બીજા એમાં પાછળ રહે છે. એનું શું કારણ હશે ? પૂર્વજન્મના અનુસન્ધાન વગર એનો ખુલાસો કેમ થઈ શકે. સરખા અભ્યાસવાળા અને સરખી પરિસ્થિતિમાં ઉછરેલાઓમાં એકને કુદરતી વકતૃત્વ, કવિત્વ અને સંગીત જેવી શક્તિઓ વરે છે, ત્યારે બીજા જન્મભર તે શક્તિથી વિરહિત રહી જાય છે. આતું કારણ પૂર્વજન્મના અભ્યાસસંસ્કારજ તો ! પાંચ-સાત વર્ષનો બાળક પોતાની સંગીતકળા અને વાદ્ય-પ્રયોગથી સહૃદય જનતાને મુગ્ધ કરી મૂકે એ પૂર્વજન્મની

સંસ્કારશક્તિના સ્ફુરણ વગર કેમ ઘટે. આવાં અનેક ઉદાહરણો પર વિચાર કરી શકાય. જાતભાત, અશિક્ષિત બાળકની સ્તનપાન-પ્રવૃત્તિ પરથી પણ પૂર્વભવીય ચૈતન્યની અનુવૃત્તિ સાબિત કરાય છે.

પૂર્વજન્મ હોય. તો તે યાદ કેમ ન આવે ? એમ પ્રશ્ન થાય. પણ વર્તમાન જિન્દગીમાં જ એક અવસ્થાની ઘટના બીજી અવસ્થામાં યાદ નથી આવતી, તો પૂર્વજન્મની કયાં વાત કરવી ? જન્મકાન્તિ, શરીરકાન્તિ, ઇન્દ્રિયકાન્તિ-આમ આખી જિન્દગીનો એકદમ જ પલટો થાય, ત્યાં પછી પૂર્વજન્મની યાદ કેવી ? છતાં કોઈ કોઈ મહાનુભાવને આજે પણ પૂર્વજન્મનાં સ્મરણ થાય છે. એના દાખલા પણ બહાર આવ્યા છે. અને એ બાબતની સત્તાવાર વિગત હિન્દની પ્રતિષ્ઠિત પત્રિકાઓમાં પ્રગટ પણ થયેલી છે. જાતિસ્મરણની એ ઘટનાઓ પરથી પુનર્જન્મ પર વિશ્વાસ કેમ ન ગેરે ? અત્યેવ આત્માની નિત્યતા સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

માણસનાં કૃત્યોની જવાબદારી પુનર્જન્મથી જળવાય છે. મુજબ મહાનુભાવને પણ ક્યારેક ઘોર આપત્તિ આવે છે અને વિના અપરાધે રાજદંડ ભોગવવો પડે છે. પરન્તુ તે વખતે તેનાં માનસ શાન્તિમાં પુનર્જન્મનાં સિદ્ધાન્ત બહુ ઉપકારક થાય છે. વર્તમાન જિન્દગીની ઘટનાઓનું અનુસન્ધાન આગળ ન હોય તો મનુષ્ય હતાશ થઈ જાય; આકૃતના વખતમાં તેની ચારે બાજુ અન્ધકાર ફરી વળે.

આપણા (મનુષ્ય) જીવનમાં “અકસ્માત” ઘટનાઓ કંઈ ઓછી નથી બનતી, એ અકસ્માત (અ-કસ્માત)

(દષ્ટ કારણનો કે ઉદ્યમનો યોગ ન હોવાથી) લલે કહેવાય, પણ તે નિર્મૂલ તો કેમ હોઈ શકે. તેની-પાછળ મૂલ તો હોવું જોઈએ. અકસ્માત્ પણ કસ્માત્ ? કેનાથી-શાથી ? જોની શોધનો વિચાર કરતાં અદૃષ્ટના-કર્મના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ આવી શકે છે. અને તે જ “પુણ્ય-પાપ” છે. આમ કર્મની સાળિતી થતાં પુનર્જન્મ અને આત્મા પણ આપોઆપ જોની સાથેજ સાળિત થઈ જાય છે.

સંસારમાં કોઈ માણસ જોમ વિચાર કરે કે-આત્મા વગેરે કંઈ નથી. જેટલા દિવસો હું આ જિન્દગીમાં મૌજશોખ માડું એટલા જ દિવસો મારા છે. આ જિન્દગીની સમાપ્તિ પછી આ દેહ પાત્ર ભૂતોમાં મળી જશે અને ‘હું’ જેવો જગતમાં વ્યવહાર નહિ રહે. હું શુભક્યા કરું કે શુભલિંસા કરું, સાચું બોલું કે જૂઠું, બોલું, સંયમિત રહું કે ઉચ્છંખલ રહું, અથવા જેમ મનમાં આવે તેમ કરું તો તેમાં હરકત જેવું શું છે ? કારણ કે મારાં કરેલ કર્મોનો મને દંડ કે પુરસ્કાર આપનાર કોઈ છે જ નહિ. પરંતુ આ પ્રકારની ભાવના એકદમ ભ્રમપૂર્ણ છે. આ જિન્દગીમાં કોઈ અનીતિ, અનાચાર, લૂટફાટ અને હલ્યાઓ કરી ધનવાન થાય અને મૌજથી ફરે, પણ જોનાં એ દુષ્કૃત્યોની જવાબદારી જોના પરથી ઉડી જતી નથી. સજ્જનોની દુઃખી હાલત અને દુર્જનોની સુખી હાલત પાછળ ઐહિક પરિસ્થિતિ ઉપરાંત કોઈ અદૃષ્ટ કારણ ન હોય અને એ હાલતનો હિસાબ અહીં ને અહીં પુરો થઈ જાય, એવું અતુસન્ધાન આગળ

ન આવે તો આધ્યાત્મિક જગતમાં એ જોણું અંધેર નહિ ગણાય.

જન્માન્તરવાદના સિદ્ધાન્તથી પરોપકારભાવના પુષ્ટ થાય છે અને કર્તવ્યપાલનમાં તત્પરતા આવે છે. પરોપકાર કે કર્તવ્યપાલનનાં લૌકિક ફળ પ્રત્યક્ષ છે. છતાં જિન્દગીનાં દુઃખોનો અન્ત ન આવે તો એથી જન્માન્તરવાદી હતાશ થતો નથી. આગામી જન્મની શ્રદ્ધા તેને કર્તવ્યમાર્ગ પર સ્થિર બનાવે છે. તે સમજે છે કે કર્તવ્ય કદી નિષ્ફલ ન જાય. વર્તમાન જન્મમાં નહિ, તો આગામી જન્મમાં તેનાં ફળ મળશે. આમ, ભવિષ્ય જન્મની આશાથી માણસ સત્કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. તેને મૃત્યુનો ભય પણ નથી રહેતો. કેમકે આત્માને નિત્ય યા અમર સમજનાર મૃત્યુને દેહપલટા સિવાય બીજું કશું જ સમજતો નથી. મૃત્યુને તે એક કોટ ઉતારી બીજો કોટ પહેર્યા જેવું માને છે. સત્કર્મશાલીને માટે તે પ્રગતિમાર્ગનું દ્વારબૂત બને છે એમ તે સમજે છે. આમ મૃત્યુનો ભય છતાંવાધી તેની કર્તવ્યનિષ્ઠા પ્રગતિશીલ બને છે. આત્માની નિત્યતા સમજનાર એમ સમજે છે કે બીજાનું બુઝું કરવું તે પોતાનું બુઝું કરવું છે, તેમજ વૈરથી વૈર વધે છે, અને કરેલ કર્મોના સંસ્કારો અનેક જન્માન્તરો સુધી પણ પ્રાણી સાથે લાગ્યા રહી તેનાં ફળ ક્યારેક લાંબા વખત સુધી પણ અપાડ્યા કરે છે. આ પ્રકારના આત્મવાદનો સિદ્ધાન્તી બધા આત્માઓને પોતાના આત્મા સરખા સમજી બધાઓ સાથે મૈત્રી અનુભવે છે અને તેની રાગદ્વેષની વાસના બોણી થાય

છે આ રીતે તેનું દષ્ટિસામ્ય પોષાય છે અને તેના વિશ્વ-
પ્રેમ ગૂઢ વિકસે છે. દેશ, જાતિ, વર્ણ કે સમ્પ્રદાયના
લોહો વચ્ચે પણ તેનું દષ્ટિસામ્ય અબાધિત રહે છે. તે
સમજે છે કે, મર્યા પછી આગામી જન્મમાં હું કયાં,
કઈ ભૂમિ પર, કયા વર્ણમાં, કઈ જાતિમાં, કયા સમ્પ્રદાય-
માં, કઈ સ્થિતિમાં અને કઈ પંક્તિના વર્ગમાં પેદા
થઈશ તેનું શું કહી શકાય. માટે કોઈ દેશ, જાતિ, વર્ણ
કે સમ્પ્રદાયના તેમજ ગરીબ કે ઉત્તરતી પંક્તિના ગણાતા
માણસ સાથે અસહભાવ રાખવો કે દ્વેષ કરવો એ
વ્યાજબી નથી. આમ, આત્મવાદના સિદ્ધાન્તથી નિષ્પન્ન
થતા દષ્ટિસંસ્કારના પરિણામે આત્મવાદી કે પરલોકવાદી
કોઈ પ્રાણી સાથે વિષમભાવ ન રાખતાં ‘ પંચિતાઃ
સમદર્શિનઃ ’ ના મહાન્ આદર્શને પોતાના જીવનમાં
ઉતારે છે અને એમ કરી વિશ્વકલ્યાણના સાધન સાથે
પોતાના આત્મહિતના સાધનને વણી નાંખે છે.

અનેક તાર્કિક મનુષ્યોને ઇશ્વર અને આત્માના
સંબંધમાં સન્દેહ રહે છે. પણ જ્યારે તેમના પર આક્રમ
આવે છે અથવા તેઓ ભયંકર વ્યાધિના શિકાર બને છે,
ત્યારે તેમનું હૃદય એકદમ નરમ પડી જાય છે. તે વખતે
તેમની સઘળી તર્કજન વિખાઈ જાય છે અને ઇશ્વરની
સ્મૃતિ તેમના હૃદયપટ પર સહેજે અંકિત થઈ જાય છે.
તેઓ ઇશ્વર તરફ ઝુકે છે, તેને સ્મરે છે અને તેની
આગળ પોતાની કાયરતા, દુર્બલતા, અસહાયતા અને
પાપપરાયણતા વારંવાર પ્રગટ કરી પોતાની સમ્પૂર્ણ ભીરુતા
બહાર કરે છે. અને ભક્તિપૂર્ણ ભાવથી તેનું શરણ

માંગે છે. માણસની માનસિક કદરના ગમે તેટલી હોય, પણ આકૃતના વખતમાં તેમાં જરૂર ફેર પડે છે. અને મરણની નોખત એ તો ગંભીરમાં ગંભીર પરિસ્થિતિ. એ વખતે તો કદર નાસ્તિકની નાસ્તિકતા પણ ગળી જાય છે. અને દુઃખના પંજમાંથી છુટવા માટે કોને વિનવવો, કોનું શરણ લેવું એની શોધમાં એનું હૃદય અત્યંત બ્યાકુળપણે દ્રવ્ય કરે છે.

આત્મા, પુનર્જન્મ કે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં ન આવે, પુણ્ય-પાપને કલ્પનાસમ્મૂત મિથ્યા સમજવામાં આવે તો આધ્યાત્મિક જગતમાં કેર વરતાઈ જાય; એવી અરાજકતા ફેલાય કે જેની હદ નહિ. એવો વિચાર કરતાંની સાથે જ કે “આત્મા નથી, ઇશ્વર નથી” હૃદયની તમામ પ્રસન્નતા લૂટાઈ જાય છે અને નૈરાશ્યનો વિષમ સમુદ્ર તેની પર ફરી વળે છે.

આત્મા, કર્મ (પુણ્ય-પાપ), પુનર્જન્મ, મોક્ષ અને ઇશ્વર એ પંચક એવું છે કે એકને માનતાં બીજા પણ એની સાથે આવી જાય છે. અર્થાત્ એકને સ્વીકારતાં પાંચે સ્વીકારાઈ જાય છે અને એકને ઉડાડતાં પાંચે ઉડી જાય છે. આત્માનો સ્વીકાર થયો કે પુનર્જન્મનો સ્વીકાર થઈ જ ગયો. અતએવ પુણ્ય-પાપ પણ સાથે આવી જ ગયાં. આત્માની પૂર્ણ શુદ્ધિ એજ મોક્ષ. એટલે મોક્ષનો સ્વીકાર પણ આત્માની સાથે જ આવી જાય. અને મોક્ષ એજ ઇશ્વરત્વ. અર્થાત્ પરમ શુદ્ધ આત્મા એજ પરમાત્મા અને એજ ઇશ્વર. એટલે ઇશ્વરવાદ પણ આત્મવાદમાં જ આવી જાય છે.

ઇશ્વરસિદ્ધિ માટે લાંબા પારાયણની જરૂર નથી. થોડામાં જ સમજી શકાય છે કે, જેમ, જગત્માં મલિન દર્પણની હયાતી છે, તેમ શુદ્ધ દર્પણની પણ હયાતી છે. આ પ્રમાણે, અશુદ્ધ આત્માની હયાતી છે, તે શુદ્ધ (પૂર્ણશુદ્ધ) આત્માની વિદ્યમાનતા પણ ન્યાયઘટિત છે. મલિન દર્પણ પરથી શુદ્ધ દર્પણના અસ્તિત્વનો પણ ખ્યાલ આવે છે, તેમ, અશુદ્ધ આત્મા પરથી શુદ્ધ (પૂર્ણશુદ્ધ) આત્માના અસ્તિત્વનો પણ ખ્યાલ આવી શકે છે. જીવોની અશતઃ શુદ્ધિ જોવાય છે, તે પૂર્ણશુદ્ધિ પણ સંભવિત છે. અને જ્યાં એ સધાઈ છે તે જ ઇશ્વર છે.

આત્મા જેમ જેમ વિકાસસાધનનો અભ્યાસ કરે છે તેમ તેમ તેની ઉન્નતિનો પ્રકર્ષ વધે છે. આત્મા મૂઢ દશામાં હોય છે ત્યારે ‘ બહિરાત્મા ’ કહેવાય છે. એ પછી ભદ્રભાવને પ્રાપ્ત થતાં ‘ ભદ્રાત્મા ’, સમ્યક્દષ્ટિને પ્રાપ્ત થતાં ‘ અન્તરાત્મા ’, સન્માર્ગ પર પ્રગતિ કરતાં ‘ સદ્દાત્મા ’, વિકાસની મહાન્ ભૂમિકા પર આવતાં ‘ મહાત્મા ’, યોગના ઉચ્ચ શિખર પર પહોંચતાં યોગાત્મા અને પરમ શુદ્ધિ (પૂર્ણતા)ને પ્રાપ્ત થતાં પરમાત્મા બને છે. આમ, અભ્યાસનો ઉત્કર્ષ પરાક્રાંદ્ય એ પહોંચે છે ત્યારે આત્મા પરમાત્મા બને છે. આમ પરમાત્મા બનવું એનું નામજ ઇશ્વરત્વ. એજ ઇશ્વરપદ. કોઈ એક વ્યક્તિએ જ ઇશ્વરત્વનો ઇન્કારો લીધો છે એમ નથી. કિન્તુ જે કોઈ આત્મા એ પુનીત માર્ગે પ્રયાણ કરી પોતાની સાધનાને વિકસાવતો આગળ વધે અને અભ્યાસના શિખર પર પહોંચે તે ઇશ્વર થઈ શકે છે.

આ આપણું ક્યેય છે, સાધ્ય છે. એ આપણે સમજીએ. અને એને સારુ સહુથી પહેલાં સ્વાધ્યાયની જરૂર છે. સ્વાધ્યાય (સ્વ-અધ્યાય)નો ખરો અર્થ આત્માનું અધ્યયન થાય છે. આત્મશુદ્ધિસાધક વાચન એજ સર્વોત્તમ અને કલ્યાણકારક વાચન છે. એનાથી મન પર બહુ સુંદર અસર થાય છે. એથી ચિત્તના કુસંસ્કારો, મનની મલિન વૃત્તિઓ પર બહુ ક્રટકો પડે છે. એથી આત્મામાં શાન્તિ પથરાય છે. આધ્યાત્મિક વાચન આગળના સત્પુરુષોએ બહોળા પ્રમાણમાં પૂરું પાડ્યું છે. પણ એ મહાન્ વિષયનું જેટલું પરિશીલન કરાય તેટલું ઓછું છે. જુદી જુદી રીતે પણ તેનું જેટલું અનુશીલન થાય તેટલું કલ્યાણ છે. આ અન્યનું સર્જન પણ એ જ અભિપ્રાયથી થયું છે. આત્મહિતૈષી ઉપદેશક કે લેખક પરોપદેશની શૈલીથી પણ ખરી રીતે પોતાનેજ ઉપદેશ કરે છે. મારી પણ અહીં એજ સ્થિતિ છે. અને એ વાતનો ઉલ્લેખ અન્યસમાસિના શ્લોકમાં સ્કુટ છે.

આધ્યાત્મિક વિષય વૈરાગ્યપ્રધાન વિષય છે. એમાં છલોછલ વૈરાગ્ય-રસ ભર્યો હોય છે. રાગ, દ્વેષ, મોહ એજ સંસારના સર્વ દુઃખની જડ છે. આધ્યાત્મિક સાહિત્યનાં સર્જન તેના પર કાપ મૂકવા માટે જ થાય છે અત્યેવ તેનો મુખ્ય વિષય આત્મશાન્તિનો પાઠ લણાવવાનો હોય છે. એ કેમ અને ? રાગ, દ્વેષ, મોહની ભીષણતાનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આપ્યા વગર આત્મશાન્તિના પાઠ કેમ લણાય ? સંસારની અસારતા, વિષયોની નિર્જીવતા, ભોગોની ભયંકરતા, કામની કુટિલતા, શરીરની

નિશ્ચયતા, ઇન્દ્રિયોની માદકતા અને ચિત્તની ચપલતા પર તાદેશ ચિતાર ખડો કરી વાચકના હૃદય પર નિર્માહ દશાની ભાવના પેદા કરવી એજ આધ્યાત્મિક વાર્જ્ઞયનું કાર્ય છે. તટસ્થપણે વિચાર કરીએ તો જગતને ક્ષણ-ભંશુર ખતાવવામાં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કંઈ ગેરવ્યાજબી કહે છે ? આપણે પોતાની સગી આંખે વિષયોની વિષમતા નથી જોતા ? પછી લોગોને ભાંડવામાં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર શું ખોટું કહે છે ? ક્ષણભંશુર અને સન્તાપપર્યવસાયી લોગોમાં લપટાઈ જઈ પોતાના જીવનની દુર્ગતિ કરવી અને આત્મશાન્તિના શાશ્વત લાભને શુભાવલો એને કોઈ પણ ડહાપણ કહેશે ખરો ? તેમાં પણ મનુષ્યજીવન જેવી ઉચ્ચ સામગ્રી મળવા છતાં માણસ આત્મવિકાસનું લક્ષ્ય ભૂલી જઈ જડવાદની પૂજામાં ઢળી પડે એ કેટલી દુઃખની વાત ! જીવનના સર્વોત્તમ આદર્શ પર પ્રકાશ નાખતું આ એક જ સદ્વાક્ય બસ છે કે—

“ પ્રાપ્તિર્ન સર્વં કામોની પ્રાપ્તિ કરતાં તેનો ત્યાગ ચઢી

જાય છે. આત્મ કારણ શું કહે ? લોગોમાં આત્માનું મૂલ્યન છે, જ્યારે એનાથી ઉપર ઉઠવામાં આત્માનો વિકાસ છે. ત્યાગ એ આધ્યાત્મિક ચિકિત્સા છે. એનાથી, આત્મામાં અનાદિ કાળથી ઘર કરી બેઠેલા દારુણ મોહ-રોગોની ચિકિત્સા થાય છે. જેમ જેમ એ ચિકિત્સા મજબૂતપણે આગળ વધે છે, તેમ તેમ આત્માનું આરોગ્ય

વધતું જાય છે અને સમ્પૂર્ણ ત્યાગથી સમ્પૂર્ણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

આધ્યાત્મનો ઉપદેશ કરવો જેટલો સહેલો છે તેટલો આચરવો સહેલો નથી. કેટલાક ઉપદેશકૃશળ એવા હોય છે કે બીજાને વૈરાગ્યની રસધારમાં વહેવડાવી શકે છે, પણ પોતાની શુષ્કતા દૂર કરવાનું કામ તેમને બહુ અઘરું થઈ પડે છે. કહેવું સરળ છે, પણ કરવું કઠણ છે. સંન્યાસ એ આધ્યાત્મિક જીવનની ઉચ્ચ કક્ષા છે. પણ તે મ્હોટામાં મ્હોટો પુરુષાર્થસાધ્ય માર્ગ છે. એ મહાન્ માર્ગ પર આરોહણ કરવું એ મહાન્ વીર્યવાનનું કામ છે. બધાની સરખી યોગ્યતા નથી હોતી. અતએવ અધિકાર વગર લાંબું પગલું ભરનાર નીચે પડે એ સ્વાભાવિક છે. ઉંચી કક્ષા અહણ કરવા માટે પોતાની યોગ્યતાનું અવલોકન કરવું જરૂરનું છે. સુસુક્ષ્મ અને વૈરાગ્યપ્રિય મનુષ્યને આધ્યાત્મિક કથા તથા ભાવનામાં બહુ મન લાગે છે અને તેમાં તે સારો રસ લે છે. છતાં સંસારનો મોહ તેનાથી છૂટી શકતો નથી. આ જાતનાં ઉદાહરણો બહુ દષ્ટિગોચર થાય છે. એવું કારણ મોહદશા છે. મોહદશા હટે તો આગળનો માર્ગ સરળ થઈ જાય. પરંતુ મોહદશા હટવી એ કઠિનમાં કઠિન કામ છે. છતાં જગતની વ્યવહારભૂમિ પર વિચરનાર સંસારવાસી વર્ગ પણ પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમના અગત્યના વ્યવહારને બાધ ન આવે તેમ આધ્યાત્મિક ભાવના ખિલવી શકે છે, આધ્યાત્મિક વર્તન પોષી શકે છે, આધ્યાત્મિક જીવન જીવી શકે છે, એમાં સુફલ શકે

નથી. તેઓએ જીવનનો સાચો આદર્શ ધ્યાન પર લઈ સંસારમાં રહેવા છતાં, સંસારવ્યવહારમાં એવા લિપ્ત ન થવું જોઈએ કે મનુષ્યજીવન પામ્યાનો સાર ન નિકળે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ તેઓ આત્મવિવેક દાખવી શકે છે અને આધ્યાત્મિક વૃત્તિને પોષી શકે છે. જેમ જેમ એ વૃત્તિ પોષાય છે, તેમ તેમ ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રવૃત્તિમાં આસક્તિ મન્દ પડતી જાય છે અને તેમ તેમ અધ્યાત્મ-યોગ વધુ ખિલતો જાય છે. આ પ્રમાણે ભાવનાવિભૂષિત, દષ્ટિસમ્પન્ન સંસ્કારી આત્મા યોગવશાત્ ગૃહવાસ છોડી ન શકવાની હાલતમાં પણ, અગારભૂમિમાં રહ્યો રહ્યો પોતાની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધે છે અને જગતને આદર્શરૂપ બને છે.

ચાહે ઉચે ન ચઢી શકાય, પણ આદર્શ તો ઉચો હોવો જોઈએ. નિર્મોહિ દશા પર ન પહોંચી શકાય, છતાં એ મહાન્ આદર્શ તો આપણે આપણી દષ્ટિ-સમુપ રાખવોજ જોઈએ. એ આદર્શ ભલે આચરણમાં ન મૂકી શકાય, તોયે એતું ચિન્તન, મનન બહુ જરૂરનું છે. એ દિવ્ય માર્ગની, એ ઇશ્વરીય વિભૂતિની ભાવના પ્રિય લાગવી જોઈએ. એ સમ્બન્ધી તત્ત્વજ્ઞાન એ ઉંચામાં ઉંચું અને પરમાવશ્યક તત્ત્વજ્ઞાન છે. એતું અનુશીલન જેટલું કરાશે તેટલો લાભ છે. આત્મા તેટલો હળવો થશે. અને ધીરે ધીરે તેતું વીર્ય પુષ્ટ થતું જશે. એ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય જેટલો પુષ્ટ થતો જશે, આત્મા તેટલો વીર્યસમ્પન્ન બનતો જશે. અને અન્તતો ગત્વા એતું સુંદર પરિણામ એ આવશે કે આત્મવીર્યનો પ્રચંડ

વિકાસ થતાં મહાતુલાવ આત્મા મોહની જાળને વીંળી નાંખી બહાર આવશે અને આધ્યાત્મિક સાધનામાં આગળ વધી આત્મજીવનની મંગળમય ભૂમિને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થશે.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થનો અહીં પરિચય આપવો જોઈએ કરતાં વાચક મહાશય સ્વયં ગ્રન્થમાં પ્રવેશ કરી અવલોકે જો વધારે ચોગ્ય સમજી શકે. આઠ પ્રકરણોમાં આ ગ્રન્થ પૂરો થાય છે. પહેલું પ્રકરણ સામાન્ય છે. જો પછીનાં છ પ્રકરણો ચોક્કસ વિષય પર વિવેચન કરનારાં છે. અને છેલ્લું પ્રકરણ “અન્તિમ ઉદ્દગાર” છે. આ સંસ્કૃત ગ્રન્થનું પ્રણયન મેં વિક્રમસંવત્ ૧૯૭૪ માં કરેલું, અને વિ. સં. ૧૯૭૬ માં મુંબઈના ચતુર્માસમાં તેનું પ્રથમ પ્રકાશન થયું હતું. તેનું આ દ્વિતીય સંસ્કરણ પ્રગટ થાય છે. પ્રથમ સંસ્કરણમાં સંસ્કૃત ગ્રન્થ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બન્નેમાં અનુવાદ તેમજ વિસ્તૃત વિવેચન સાથે પ્રગટ થયો હતો; જ્યારે પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં કેવળ ગુજરાતી અનુવાદ માત્ર સાથે બહાર આવે છે. પણ તે બહુ મુધારા-વધારા સાથે. ગ્રન્થની શ્લોકસંખ્યા પાંચસોથી ઉપર છે. સંસ્કૃત સાથે ચોળચલું તેનું ગુજરાતી સંસ્કૃતના અનભિજ્ઞ ગુજરાતીઓ અગર ગુજરાતી જાણનારાઓને ઉપયોગી થશે. વાચક વાંચે, વિચારે અને જીવનમાં ઉતારવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરે એજ શુભેચ્છા.

ન્યાયવિજય.

विषय-निर्देशः ।

प्रथम-प्रकरणम्—	<u>आत्मजायुतिः ।</u>	पृ० ६
द्वितीय-प्रकरणम्—	<u>पूर्वसेवा ।</u>	५९
तृतीय-प्रकरणम्—	<u>अष्टाङ्गयोगः ।</u>	८३
चतुर्थ-प्रकरणम्—	<u>कषाय-जयः ।</u>	१५३
पञ्चम-प्रकरणम्—	<u>ध्यानसामग्री ।</u>	१९७
षष्ठ-प्रकरणम्—	<u>ध्यानसिद्धिः ।</u>	२२१
सप्तम-प्रकरणम्—	<u>योगश्रेणी ।</u>	२४१
अष्टम-प्रकरणम्—	<u>अन्तिम उद्गारः ।</u>	२५३

अध्यात्मतत्त्वालोकः ।

Journal of Management Education 30(6)

प्रथम-प्रकरणम् ।

आत्मजागृतिः ।

१

अध्यात्मपीयूषमनक्षगम्य
 पीत्वा कणेहत्य विषं निजघ्नु ।
 अनादिकर्मप्रचयात्मकं ये
 त्रिधा प्रवन्दे परमात्मनस्तान् ॥

२

हत हहा । शास्त्रविशारदत्व-
 मनर्थहेतुश्च वचःपटुत्वम् ।
 विज्ञानवेतुत्वमपार्थकं च
 नास्वादितोऽध्यात्मसुधारसश्चेत् ॥

३

ज्ञानस्य भक्तेस्तपसः क्रियायाः
 प्रयोजनं खल्विदमेकमेव ।
 चेतःसमाधौ सति कर्मलेप-
 विशोधनादात्मगुणप्रकाशः ॥

४

ध्यानं च मौनं च तपः क्रिया च
 नाध्यात्ममार्गाभिमुखीभवेच्चेत् ।
 न तर्हि कल्याणनिबन्धनं स्याद्
 युक्ता हि लक्ष्याभिमुखी प्रवृत्तिः ॥

૧

જેમણે અધ્યાત્મરૂપ અતીન્દ્રિય અમૃતનું પરિપૂર્ણ પાન કરી અનાદિ કર્મસમૂહરૂપ વિષને હણી નાંખ્યું છે તે પરમ આત્માઓને મનસા વાચ્યા કર્મણા વન્દન કરે છે.

૨

જો અધ્યાત્મ-મુધાતું રસાસ્વાદન નથી, તો સખેદ કહેવું જોઈએ કે, ગમે તેટલું શાસ્ત્રપાંડિત્ય પણ હણાયલું ગણાય અને વાણીકૌશલ્ય અનર્થકારી બને તથા વિજ્ઞાન-વિદ્યાની વિશારદતા નિરર્થક બાય.

૩

જ્ઞાન, ભક્તિ, તપ અને ક્રિયાનું આ એકજ પ્રયોજન છે કે, ચિત્તની સમાધિના માર્ગે કર્મલેપનું નિકત્તન થતાં આત્મશુદ્ધિનો પ્રકાશ થાય.

૪

ધ્યાન, મૌન, તપ, ક્રિયા એ બધું અધ્યાત્મમાર્ગની સમ્મુખ ન હોય તો કલ્યાણસાધક ન બને. લક્ષ્યસમ્મુખ જ પ્રવૃત્તિ ચોખ્ય ગણાય.

.....

५

द्वीपं पयोधौ फलिनं मरौ च
 दीप निशायां शिखिनं हिमे च ।
 काले कराले लभते दुरापः
 मध्यात्मतत्त्वं बहुभागधेयः ॥

६

जरां जराया मरणं च मृत्योः
 " सर्वापदानामपि राजयक्ष्मा ।
 जन्मद्रुबीजाशिरनन्तविद्या—
 निदानमध्यात्ममहोदयश्रीः ॥

७

तैऽपि प्रचण्डा मंदनस्य बाणा—
 शिछद्राकुलं यैः क्रियते तपोऽपि ।
 अध्यात्मवर्माऽपिहिते तु चित्ते
 निःसंशयं कुण्ठिततां व्रजन्ति ॥

८

अध्यात्मधाराधरसन्निपाते
 मनोमरौ पुष्यति योगबीजम् ।
 पुण्याङ्कुरा निर्भरमुल्लसन्ति
 सर्वत्र शान्तिः प्रसरीसरीति ॥

૫

સમુદ્રમાં દ્વીપ, મરુભૂમિમાં વૃક્ષ, રાત્રિમાં દીપક અને હિમચતુર્થમાં અગ્નિનો યોગ, તેમ કરાલ કલિકાલમાં અધ્યાત્મનો યોગ હુલ્લેહ છે. મહાન્ ભાગ્યવાન્ એ હુલ્લેહ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે.

૬

મહોદય અધ્યાત્મ-વિભૂતિ એ જરાને માથે જરા છે, મૃત્યુનું મોત છે અને સર્વ રોગો પર ક્ષય-પાત છે. એ જન્મ-મરણના ચક્રરૂપ વૃક્ષના મૂળમાં આગ છે અને અનન્ત વિદ્યાનું ઉદ્દગમ-સ્થાન છે.

૭

કામદેવનાં તે પ્રચંડ બાણો પશુ-જેઓ તપને પશુ છિદ્રાકુલ કરી મૂકે છે-અધ્યાત્મરૂપ બપ્પરથી ઢંકાયલા ચિત્ત આગળ ખરેખર છુટકાં પડી જાય છે.

૮

મનરૂપ મરુપ્રદેશમાં અધ્યાત્મ-જલધર વરસતાં યોગબીજ પુષ્ટ થાય છે, પુણ્યાંકુરો અધિકાધિક ઉલ્લસિત થાય છે અને સર્વત્ર ખૂબ શાન્તિ પ્રસરે છે.

९'

अध्यात्ममानौ प्रसरत्प्रतापे
 मनोनगर्थौ परिभासमाने ।
 कुतस्तमः । शुष्यति भोग-पङ्कः,
 कषायचौरैः प्रपलाय्यते च ॥

१०

आनन्दपूर्णां च सुधां समाधि
 वितन्वतेऽध्यात्मसुधाकराय ।
 स्पृहा यदीये हृदि नाविरासीत्
 पशुर्नरूपेण स मोघजन्मा ॥

११

अध्यात्मशस्त्रं पटु यो दधाति
 भवेद् भयं तस्य कुतस्त्रिलोक्याम् ।
 आत्मस्वतन्त्रो विमलात्मकोऽनु-
 भवन् स शान्तिं विहरत्यनन्ताम् ॥

१२

विधाय पापान्यतिभीषणानि
 येऽनन्तदुःखातिथयो बभूवुः ।
 एतादृशानप्युददीधरद् यत्
 किं वर्ण्यतेऽध्यात्मरसायनं तत् ॥

૯

મનરૂપ નગરીમાં પ્રસરતા પ્રતાપવાળો અધ્યાત્મ-
સૂર્ય તપતાં તિમિર કેમ રહે ! લોગપંક તો સુકાઈ જાય
અને કથાયરૂપ ચોરોને ત્યાંથી ભાગવું પડે.

૧૦

આનન્દપૂર્ણ સમાધિ-સુધાને પ્રસરાવતાં એવા
અધ્યાત્મ-સુધાકરની સ્પૃહા જેના હૃદયમાં જાગૃત નથી
થઈ, તે નિસ્સાર નિર્થક જન્મધારી માણસ માણસના
આકારમાં પશુ છે.

૧૧

જેણે અધ્યાત્મ-શસ્ત્રને યથાવત્ ધારણ કર્યું છે,
તેને ત્રણ જગત્માં કેનો ભય હોય ! એવો આત્મસ્વતન્ત્ર
નિર્માળ આત્મા અનન્ત શાન્તિ અનુભવતો વિહરે છે.

૧૨

મહાભયંકર પાપો કરી જેઓ અનન્ત દુઃખોના
અતિથિ બનેલા, એવાઓને પણ જેણે ઉદ્ધર્યા છે તે
અધ્યાત્મ-રસાયણ કેમ વર્ણવ્યું જાય.

१३

‘आत्मस्वरूपस्थितचित्तवृत्ते-

भैवप्रपञ्चेषु तदस्थदृष्टेः ।

अध्यात्मराजेश्वरसुप्रसादे

का न्यूनता सिद्धिषु लब्धिषु स्यात् ॥

१४

कर्मैरित सर्वजगत्प्रपञ्च

विदन् पर साम्यमुपाजगन्वान्- ।

तिरस्कृतो वा नितरां स्तुतो वा

नाध्यात्मविद् रुष्यति मोदते च ॥

१५

आत्मास्ति कर्मास्ति परो भवोऽस्ति

मोक्षोऽस्ति तत्साधकहेतुरस्ति ।

इत्येवमन्तःकरणे विधेया

सम्यक् प्रतीतिः सुविचारणाभिः ॥

१६

अर्वाग्दशां नैव परोक्षभावाः

प्रत्यक्षधीगोचरतां लभन्ते ।

अतीन्द्रियज्ञानिकृतोपदेशैः

सन्तो यथार्थं प्रतियन्ति किन्तु ॥

૧૩

જેની ચિત્તવૃત્તિ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં નિરત છે અને જેની દૃષ્ટિ લવપ્રપંચમાં તટસ્થ છે એવા મહાન્ આત્માને અધ્યાત્મ-રાજેશ્વરના વિપુલ પ્રસાદથી સિદ્ધિઓ અને લાભિયોની શી કમી હોય !

૧૪

જે અખિલ વિશ્વપ્રપંચને કર્મપ્રેરિત સમજી પરમ સમલાવની દશાને પ્રાપ્ત થયેલ છે એવો અધ્યાત્મવિદ્ ગમે તેટલો તિરસ્કૃત કે સમ્માનિત થતાં રુબટ કે તુબટ થતો નથી.

૧૫

આત્મા છે, કર્મ છે, પુનર્જન્મ છે, મોક્ષ છે અને તેનો (મોક્ષનો) સાધનમાર્ગ છે એ પ્રકારની સમ્યક્ પ્રતીતિ અન્તઃકરણમાં સમ્યક્ વિચારપૂર્વક થવી જોઈએ.

૧૬

અર્વાગ્દષ્ટિઓને પરોક્ષ તત્ત્વો પ્રત્યક્ષ-ગોચર ન થાય. છતાં મુજબ જન અતીન્દ્રિયજ્ઞાની મહાન્ આત્માઓના ઉપદેશના આધાર પર યથાર્થ કલ્યાણુભૂત તત્ત્વપ્રતીતિ કરવામાં સદા ઉદ્યુક્ત રહે છે.

१७

शुद्धात्मतत्त्वं प्रविधाय लक्ष्य-
 ममूढदृष्ट्या क्रियते यदेव ।
 अध्यात्ममाहुर्मुनिपुङ्गवास्तद्,
 चिह्नं प्रबुद्धात्मन एतदस्ति ॥

१८

कल्याणभूतं किमपीह तत्त्वं
 मनो मम प्रोत्सहते प्रवक्तुम् ।
 यदीच्छथाध्यात्मनगाधिरोह
 निबोधतेदं हृदयेन सुज्ञाः ! ॥

१९

पुण्यप्रभावान्महतो विशिष्टः
 सम्पद्यते मानुषजन्मयोगः ।
 सार्थक्यमेव नयन्ति सन्तः
 सन्ज्ञानतः स्व चरितं विशोध्य ॥

२०

प्राप्तान्यनन्तानि वपूष्यनेन
 जीवेन मोहावरणावृतेन ।
 मोहस्य सत्त्वे खलु देहयोगो
 देहे च लब्धे पुनरेव दुःखम् ॥

૧૭

શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને લક્ષ્ય કરી અમૂઢ દષ્ટિથી જે કરાય તેને મુનિપુંગવો ‘અધ્યાત્મ’ કહે છે. પ્રશુદ્ધ આત્માનું આ લક્ષણ છે.

૧૮

અહીં કંઈક કલ્યાણભૂત તત્ત્વ કહેવાને માફ મન ઉત્સાહ ધરાવે છે. સજ્જનો ! જે અધ્યાત્મ-પર્વત પર આરોહણ કરવા ચાહતા હો તો આ ઉપદેશ કરાતો જ્ઞાન-પ્રવાહ એક મનથી સાંભળો !

૧૯

મહાન્ પુણ્યપ્રભાવે વિશિષ્ટ મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. સુજનો સત્ય જ્ઞાન દ્વારા પોતાના ચારિત્રની શુદ્ધિ કરી એ મહાન્ જન્મને સફલ બનાવે છે.

૨૦

મોહાવરણથી આવૃત એવા આ જીવે અનન્ત શરીરો ધારણ કર્યા છે. મોહની હયાતીમાં દેહનો યોગ નિશ્ચિતજ છે. અને દેહના યોગે હઃખ પણ એટલુંજ નિશ્ચિત છે.

२१-

शरीरिणां जन्म-जरा-मृतीनां
 दुःखानि शास्त्रानुभवा वदन्ति ।
 रोगादिजातानि पुनः कियन्ति
 तानि प्रमेयानि भवाम्बुराशौ ॥

२२

देहान्तरानागमनाय तस्माद्,
 मोहं निहन्तुं सुधियो यतन्ते ।
 मोहो हि संसार-महालयस्य
 स्तम्भः समस्तासुखवृक्षबीजम् ॥

२३

सर्वेऽपि दोषाः प्रभवन्ति मोहाद्,
 मोहस्य नाशे नहि तत्प्रचारः ।
 इत्येवमध्यात्मवचोरहस्यं
 विवेकिनश्चेतसि धारयन्ति ॥

२४

शरीरमेवात्मतया विदन्तो
 विदन्ति नैतत् खलु-‘ कोऽहमस्मि ’ ।
 इदं जगत् विस्मृतवत् स्वमेव
 स्वस्मिन् भ्रमः स्फूर्जति कीदृशोऽयम् ! ॥

૨૧

પ્રાણીનાં જન્મ-જરા-મરણનાં દુઃખો જેમ શાસ્ત્ર-વર્ણિત છે, તેમ અનુભવસિદ્ધ પણ છે. વળી એ સિવાય આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, શોક-સન્તાપનાં બીજાં દુઃખો ભવસમુદ્રમાં કેટલાં ગણવાં !

૨૨

માટે ફરી શરીરયોગ ન થવા દેવા માટે સુસ જન મોહને હણવા પ્રયત્ન કરે છે. કેમકે મોહ જ સંસાર-મહાલયનો સ્તંભ છે અને એ જ તમામ દુઃખવૃક્ષોનું બીજ છે.

૨૩

તમામ યુરાધઓ મોહમાંથી ઉદ્ભવે છે. મોહનો નાશ થતાં કેાઈ પણ દોષને અવકાશ મળતો નથી. અધ્યાત્મવાણીનું આ રહસ્ય છે. અને વિવેકી હૃદયમાં એ પ્રકાશે છે.

૨૪

શરીરનેજ જેઓ આત્મા સમજે છે તેઓ નથી સમજતા કે ‘હું કોણ છું.’ આ જગત્ પોતાને જ ભૂલી ગયું છે. પોતાને પોતાનોજ આ કેવો ભ્રમ !

२५

अटन् भवेऽयं विविधानमुक्त
 संसारभोगान् बहुशः शरीरी ।
 तथाप्यतृप्तो जडबुद्धिरेष
 तृप्त्यै नृभोगेषु विचेष्टते ही ॥

२६

रिक्तीकृतेऽप्यम्बुनिधौ निपीय'
 तृषा न यस्योपशमं प्रयाता ।
 तृणाग्रभागस्थिततोयबिन्दु-
 पानेन तृप्तिं किमवाप्नुयात् मः ॥

२७

पारं स्वयम्भूरमणाम्बुराशेः
 समश्नुवानाः सुमहौजसोऽपि ।
 अपारतृष्णाम्बुधिलङ्घनाय
 कर्तुं प्रयासं न परिक्षमन्ते ॥

२८

अखण्डभूमण्डलशासकत्वं
 न दुर्लभं दुर्लभमेतदेव ।
 तृष्णानिरासोपगतावकाशं
 सन्तोषरत्नं परमप्रभावम् ॥

૨૫

સંસારમાં લમતા દેહધારીએ અનેક જાતના સંસારના લોગો ઘણી વાર લોગવ્યા છે. છતાં તૃપ્ત ન થતાં આ મૂઢપુદ્ધિ હજી મનુષ્યના લોગોમાં તૃપ્ત થવાની એટા કરી રહ્યો છે !

૨૬

અમુદ્રને પીને ખાલી કરવા છતાં જેની તૃપ્તિ શાન્ત ન થઈ, તે તૃષ્ણના અગ્રભાગ પર સ્થિત જલખિન્દુના પાનથી શું તૃપ્તિ મેળવી શકશે ?

૨૭

‘ સ્વયમ્ભૂરમણુ ’ સમુદ્રનો પાર પામવાની શક્તિ ધરાવનારા મહાન્ બલવાન્ ઓજસ્વીઓ પણ અપાર તૃષ્ણા-સાગરને ઓળંગવાનો પ્રયાસ કરવામાં સમર્થ નથી થતા.

૨૮

અખંડ ભૂમંડલના શાસકે બનવું એ હુર્લેલ નથી. પણ હુર્લેલ છે પરમપ્રભાવશાલી ‘ સન્તોષ ’ રત્ન, કે જેની ઉપલબ્ધિ તૃષ્ણાના નિરાસ પર અવલગ્નિત છે.

२९

न तत् सुखं बिभ्रति भूसुजोऽपि
 न तत् सुखं स्वर्गसदो न चेन्द्राः ।
 यस्मिन् सुखे तुष्टमनःप्रभूते
 विवेकिनो निगमयन्ति कालम् ॥

३०

कामोद्भव शर्म यदस्ति लोके
 दिव्यं च देवालयसङ्गतं यत् ।
 तृष्णाक्षयोद्भूतसुखश्रियोऽग्रे
 खद्योतवद् भानुमतस्तदल्पम् ॥

३१

इहास्ति को नाम विधाय यत्र
 भमत्वभावं सुखमाप्नुयाम् । ।
 सर्वेऽपि कर्माशयबन्धभाजः
 करोतु खल्वात्महितं कुतः कः । ॥

३२

सर्वे च तृष्णानलतापतप्ताः
 शक्नोति कस्यापैयितुं शमं कः । ।
 क्रियेत सम्बन्धविधिश्च केन ।
 न तस्य हि क्वापि फलावहत्वम् ॥

૨૯

તે સુખ રાજ્યોની પાસે નથી, અને તે સુખ દેવતાઓ તથા ઇન્દ્રોને પણ નથી, કે આત્મસન્તોષજનિત જે સુખમાં વિવેકી લોકો કાલનિર્ગમન કરે છે.

૩૦

લોકમાં કામરતિસમ્ભૂત જે સુખ છે અને દેવાલય-સંગત જે દિવ્ય સુખ છે, તે તૃષ્ણાક્ષયજનિત સુખની આગળ, સૂર્ય આગળ આગીયાના સરથું તુચ્છ છે.

૩૧

સંસારમાં એવો કોણ છે કે જેના પર મમત્વ કરી સુખ પામીએ ! બધા કર્મવાસનાનાં બન્ધનથી બદ્ધ છે. કોણ કોની પાસેથી આત્મહિત સાધી શકે ?

૩૨

બધા તૃષ્ણાગ્નિના તાપમાં બળી રહ્યા છે. કોણ કોને શાન્તિ આપી શકે ? સમ્યક્ષ કોની સાથે કરવો ? કેમકે કયાંય પણ સંબન્ધ કરવામાં સફલતા નથી.

३३

सर्वे पराधीनतयैव सन्ति

कः कं स्वतन्त्रं क्षमते विधातुम् ।

स्वयं दरिद्रो हि परं विधातु-

मृद्वं कथङ्कारमलम्भविष्णुः । ॥

३४

सर्वो जनः स्वार्थनिमग्नचेताः

स्वार्थश्च सम्बन्धविधानदक्षः ।

प्रेमप्रदीपस्य स एव तैलं

स्वार्थे समाप्ते खलु कः किमीयः ? ॥

३५

यस्यास्ति विसं प्रचुरं तदीया

भवन्ति सर्वे मृदुलस्वभावम् ।

दारिद्र्य आप्ते तु सहोदरोऽपि

प्रेमी वयस्योऽपि पराङ्मुखः स्यात् ॥

३६

पितेति मातेति सहोदरेति

मित्रेति कर्मस्फुरणोपजातम् ।

अवास्तवं खल्वपि मन्दमेघाः

सम्बन्धमात्मीयतया प्रवेत्ति ॥

૩૩

બધા પરાધીન છે. કૌણ કોને સ્વતન્ત્ર બનાવી શકે !
પોતે જ હરિદ્ર હોય, તે બીજાને કેવી રીતે સમૃદ્ધ બનાવી
શકે !

૩૪

બધા પોતાના સ્વાર્થમાં મશગૂલ છે. સ્વાર્થ જ
સમ્બન્ધનો સર્જનહાર છે. જો જ પ્રેમરૂપ દીપકતું તેલ
છે. સ્વાર્થ અતમ થયો કે પછી કૌણ કોનો ?

૩૫

જેની પાસે પ્રચુર ધન છે, બધા નમ્રતાપૂર્વક તેના
બંને છે. પણ હરિદ્ર દશા પ્રાપ્ત થતાં સ્નેહી સહોદર અને
પ્રેમી મિત્ર પણ પરાક્રમુખ થઈ જાય છે.

૩૬

પિતા, માતા, સહોદર, મિત્ર જો બધા સમ્બન્ધ
કર્મસંસ્કારના વિસ્પુરણ પર રચાયેલો છે. અતએવ તે
અવાસ્તવિક છે. છતાં મન્દમતિ જો સમ્બન્ધને આત્માનો
પારમાર્થિક સમ્બન્ધ સમજે છે.

३७

न कोऽपि कस्यापि समस्ति लोके
 वृथैव मोहाद् व्यथते जनोऽयम् ।
 अध्यात्मदृष्ट्या परिचिन्तयेच्चेद्
 निस्सारमेतन्निखिलं प्रतीयात् ॥

३८

महालक्ष्मणारामसुलोचनादि
 यद् बाह्यदृष्ट्या परिदृश्यमानम्— ।
 भवेद् विमोहाय तदेव वस्तु
 वैराग्यलक्ष्म्यै पुनरात्मदृष्ट्या ॥

३९

दुःखं विना किञ्चन दृश्यते न
 सुखस्य लेशोऽपि भवप्रपञ्चे ।
 तथाप्यहो ! वैषयिकं प्रसङ्गं
 सुखस्वरूप भविनो विदन्ति ॥

४०

मरीचिकां वारितया विलोक्य
 मृगो यथा धावति भूरितृष्णः ।
 भोगान् सुखत्वेन तथा विद्धित्वा
 धावन्त्यहो ! तान् अति देहभाजः ॥

૩૭

વસ્તુતઃ જગત્માં કોઈ કોઈનું નથી. પ્રાણી ફેગટ મોહથી પીડાય છે. અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી ચિન્તન કરાય તો આ સમગ્રું નિસ્સાર જણાય.

૩૮

મહેલ, બાગ અને રમણી વગેરે જે બાહ્ય દૃષ્ટિથી જોતાં મોહ ઉપજાવે છે, તે જ અન્તર્દૃષ્ટિથી જોતાં વૈરાગ્ય-કારક બને છે.

૩૯

ભવપ્રપંચમાં દુઃખ વિના કંઈ મુખનો લેશ પણ દેખાતો નથી. છતાં પ્રાણી વૈષયિક પ્રસંગને મુખસ્વરૂપ સમજે છે.

૪૦

બહુ તૃપ્ત મૃગ ઝાંઝવાને પાણી સમજી તે તરફ દોડ લગાવે છે, તેમ પ્રાણી ભોગોને મુખ સમજી તે તરફ દોડે છે.

४१

कस्तूरिकासौरभलुब्धचेता

मृगो यथा धावति तन्निमित्तम् ।

न वेत्ति तु स्वोदरवर्तिनीं तां

प्राणी तथा सौख्यकृते सुखात्मा ॥

४२

प्रभातकाले दिनमध्यकाले

सायं च काले खलु वैसदृश्यम् ।

पदार्थसार्थं परिदृश्यमानं

संसार आस्था क्षणभङ्गुरे क्व ! ॥

४३

सम्बन्ध औपाधिक एष सर्वः

संसारवासे वसतां जनानाम् ।

स्वभावसिद्धं परमार्थरूप

चिद्रूपसम्बन्धमुपेक्षसे किम् ? ॥

४४

नारी किमीया तनयः किमीयो

मित्रं किमीयं पितरौ किमीयौ ।

गन्तव्यमेकाकिन एव हीतः

पुण्यं च पापं च पर सह स्यात् ॥

૪૧

કસ્તૂરીની સુગન્ધ પર હુબ્ધ થયું છે ચિત્ત જેવું
એવો મૃગ કસ્તૂરી-નિમિત્તે દોડાદોડ કરે છે, પણ નથી
જાણતો કે એ વસ્તુ એના ઉદરમાં જ વિદ્યમાન છે; તેમ
પ્રાણી સુખ માટે આમતેમ ક્રાંદ્ય કરે છે, પણ નથી
જાણતો કે એનો આત્મા પોતે જ અનન્ત આનન્દમય છે.

૪૨

પ્રભાતકાલમાં, મધ્યાહ્નકાલમાં અને સાયંકાલમાં
વસ્તુઓના વિસદૃશ પરિણામ સ્પષ્ટ દૃશ્યમાન છે. ક્ષણ-
ભંશુર સંસારમાં આસ્થા ક્યાં !

૪૩

સંસારવાસમાં વસતા પ્રાણિ-જગતનો આ તમામ
સમ્બન્ધ ઔપાધિક છે. ખરો સમ્બન્ધ જે સ્વભાવસિદ્ધ
છે તે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. તેની ઉપેક્ષા કેમ કરે છે ?

૪૪

અધ્યાત્મદષ્ટિએ વિચારીએ તો સ્ત્રી કેની, પુત્ર
કેનો, મિત્ર કેનો, માળાપ કેનો; અહીંથી એકલાએ જ
જવાતું છે. સાથે આવવામાં ફક્ત પુણ્ય ને પાપ જ.

४५

गिरेर्गुहायां जलधेश्च मध्ये
पातालभूमौ त्रिदशालये वा ।
क्वाप्येतु मृत्योस्तु भवेन्न ह्यसः
स भूर्भुवःस्वस्त्रितयं हि शास्ति ॥

४६

उद्दण्डदोर्दण्डबलव्यपास्त-
जगद्धला दुःसहतेजउग्राः ।
प्रशासति स्म क्षितिमण्डलं ये
तेऽपि प्रयाताः खलु रिक्तहस्ताः ॥

४७

जेगीय्यते स्मेन्दुमयूखशुभ्र
यशो यदीर्यं पृथिवीतलेऽस्मिन् ।
महामुजास्तेऽपि हता यमेन
व्यादाय वक्त्रं सहसा प्रमुताः ॥

४८

महालयोऽयं घनकोश एष
इमाः समुख्यः परिवार एषः ।
ध्यायन्निति स्यान्मनुजः प्रफुल्लो
दृशोस्तु सम्मीलितयोर्न किञ्चित् ॥

૪૫

ગિરિ-ગુહામાં, સમુદ્રના મધ્ય પ્રદેશમાં, પાતાળમાં
આ દેવોના આવાસમાં ક્યાંય પણ પ્રાણી ગાદ્યો જાય,
ક્યાંય પણ સંતાઈ જાય, પણ મૃત્યુથી છાનો રહી શકતો
નથી, મૃત્યુથી બચી શકતો નથી. સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને
પાતાળ એ ત્રણે લોકોનો એ શાસનકર્તા છે.

૪૬

જેમનું ઉદ્દંડ દોહ્દંડ-બલ જગતના બળને પરાસ્ત
કરવામાં સમર્થ હતું એવા અતિઉચ્ચ તેજોમૂર્તિ પૃથ્વી-
શાસક રાજા-મહારાજાઓ પણ આખરે ખાલી હાથે જ
ચાલતા થયા !

૪૭

જેમનો ચન્દ્રરશ્મિધવલ યશોવાહ આ ભૂપીઠ પર
ખૂબ જળરહસ્ત ગવાતો હતો એવા મહાબુજ નરપતિઓ
પણ મૃત્યુનો પ્રહાર પડતાં એકદમ મોઢું ફાડતા જમીન
પર લાંબા થયા.

૪૮

આ મહાલય છે, આ ધનભંડાર છે, આ રમણીઓ
છે, આ પરિવાર છે એમ પોતાના વૈભવનું ચિન્તાન કરતો
માણસ મનમાં ખુશ થાય છે. પણ આખો મિંચાઈ કે
પછી કંઈ નથી.

४९

अनेन देहेन करिष्यसे यत्
 पुण्यं तदन्यत्र भवे सहायः- ।
 गमिष्यतस्ते भविता, न तु स्वात्
 परिच्छदादेकतमोऽपि कश्चित् ॥

९०

अस्ति त्रिलोक्यामपि कः शरण्यो
 जीवस्य नानाविधदुःखभाजः ! ।
 धर्मः शरण्योऽपि न सेव्यते चेद्
 दुःखानुषङ्गस्य कुतः क्षयः स्यात् ॥

९१

संसारदावानलदाहतस
 आत्मैष धर्मोपवनं श्रयेच्चेत् ।
 क्व तस्य दुःखानुभवावकाशः ।
 कीदृक् तमो भास्वति भासमाने ॥

९२

मातेव पुष्पाति पितेव पाति
 भ्रातेव च स्निह्यति मित्रवच्च ।
 प्रीणाति धर्मः परिपाल्यमानो
 न युन्यते तत्र निरादरत्वम् ॥

૪૯

આ શરીરથી જે પુણ્ય કર્મ કરીશ, તે પરલોકમાં જઈશ ત્યાં તને સહાયક થશે. પરન્તુ કુટુંબપરિવારમાંથી કોઈ સહાયક થવાનું નથી.

૫૦

નાનાવિધ દુઃખોથી આત્મ જીવને ત્રણ લોકમાં કોઈ શરણુ નથી. શરણુ લેવા યોગ્ય ધર્મ છે. તે પણુ જો ન આશ્રાય તો દુઃખનો નાશ કેમ સધાય.

૫૧

સંસારદાવાનળની જ્વાળામાં બળતો આત્મા જો ધર્મના બગીચાનો આશ્રય દેતો તેને દુઃખ અનુભવવાનું ન રહે. સૂર્ય જ્યાં તપતો હોય ત્યાં અન્ધકાર કેવો !

૫૨

ધર્મનું આશ્રયન કરનારને ધર્મ માતાની જેમ પોષણ કરે છે, પિતાની જેમ રક્ષણ કરે છે, બ્રાતાની જેમ રનેહ કરે છે અને મિત્રની જેમ પ્રીતિ પમાડે છે. માટે ધર્મ તરફ અનાદર કરવો ઠીક નથી.

९३

स्वास्थ्यं च ऋद्धिं प्रतिमां च कीर्तिं
 लब्ध्वा सुखस्यानुभव करोषि ।
 यस्य प्रभावेण तमेव धर्म-
 मुपेक्षसं चेन्न करोषि साधु ॥

९४

इच्छन्ति धर्मस्य फलं तु लोकाः
 कुर्वन्ति नामु पुनरादरेण ।
 इच्छन्ति पापस्य फलं तु नैव
 परायणास्तत्करणे तु सन्ति ॥

९५

इष्यन्त आत्मस्य फलानि चेन् तत्
 संरक्षणं तस्य विधेयमेव ।
 एवं च सौख्याधिगमाय कार्यं
 कुर्वन्त्यवोधा नहि धर्मरक्षाम् ॥

९६

सुखस्य मूलं खलु धर्म एव-
 च्छिन्ने च मूले क्व फलोपलम्भः ।
 आरूढशाखाविनिवृन्तनं तद्
 विहाय धर्मं सुखसेवनं यत् ॥

૫૩

સ્વાસ્થ્ય, ઋદ્ધિ, ખુદ્ધિ અને કીર્તિ એ બધું જેના પ્રભાવે મેળવી સુખની મઝા લોગવી રહ્યો છે, તે જ ધર્મ તરફ બેઠરકારી રખાય એ કીક નથી.

૫૪

લોકો ધર્મનાં ફળ આહે છે; પણ ધર્મસાધનમાં સાદર બનતા નથી. પાપનું ફળ કોઈ આહેતું નથી; પણ પાપ આચરવામાં જગત્ કેટલું મસ્ત છે !

૫૫

આંખાનાં ફળ ઇષ્ટ હોય તો તેનું રક્ષણ કરવું જ બેધએ. એજ પ્રમાણે સુખની પ્રાપ્તિ માટે ધર્મરક્ષણ કર્તવ્ય છે, જે, અસ જન કરતો નથી.

૫૬

સુખનું મૂળ ધર્મ છે. મૂળ કપાતાં ફલપ્રાપ્તિ કેવી ! ધર્મને હંડસેલીને સુખ લોગવવું એ ખરેખર જે શાખા પર બેસવું તે જ શાખાને કાપવા બરાબર છે.

९७

वपुः क्षणध्वंसि विनश्वरी श्री—

मृत्युः पुनः सन्निहितः सदैव ।

तस्मात् प्रमादं परिहाय धर्मे

समुद्यतः स्यात् सततं सुमेधाः ॥

९८

मुञ्चे विलासं वपुषः सदैव

पोषं तथाऽलङ्करणं विधाय ।

परं न तस्मै त्वमिहाऽऽगतोऽसि

जानीहि कर्तव्यदिशं त्वदीयाम् ॥

९९

भुक्तानि भोज्यानि सुरोचकानि

पीतानि पेयानि रसाद्भुतानि ।

यदा बहिस्तात् क्षिपते शरीरं

कीदृक् तदा तेषु विरूपभावः ॥

१०

रसायनं सेवतु सर्वदापि

मुक्तां पुनः पौष्टिकभोजनानि ।

तथापि नो नष्टयति देह-कुम्भे

भस्मावशेषीभवनस्वभावः ॥

૫૭

શરીર ક્ષણધ્વંસી છે, લક્ષ્મી વિનમ્બર છે, મૃત્યુ સદા પાસેજ છે. માટે સમજી માણસે ધર્મસાધનમાં પ્રમાદ ન કરતાં નિરન્તર ઉદ્યત રહેવું ઘટે.

૫૮

શરીરને પોષી અને અલંકૃત કરી હમેશાં વિલાસ લોગવે છે; પણ તે માટે તું અહીં આંચો નથી. તારી કર્તવ્ય-દિશા સમજ !

૫૯

સુંદર રોચક લોજન લીધાં હોય અને અદ્ભુત રસનાં પીણાં પીધાં હોય પણ જ્યારે શરીર તેને બહાર ફેંકે છે ત્યારે તેમાં કેવી વિરૂપતા હોય છે !

૬૦

હમેશાં રસાયણ સેવો અને પૌષ્ટિક લોજન કરો, તે પણ આ દેહ-કુમ્ભનો જે ભરમાવશેષ બનવાનો સ્વભાવ છે તે મટવાનો નથી.

६१

रोगैः प्रपूर्णं भविनां शरीरं—

मन्तःस्थितेष्वेषु जनो मदान्धः ।

यदा बहिस्ते प्रकटीभवन्ति

द्रीनाननः पश्यति दुःखमेव ॥

६२

शरीरमोहं परिहाय चेतः—

शुद्धचै प्रयत्नः सततं विधेयः ।

न देहशुद्धौ पुरुषार्थसिद्धि—

श्चित्तै तु शुद्धे पुरुषार्थसिद्धिः ॥

६३

अन्यत्र मोक्षान्नहि वास्तव शं

देहश्च मोक्षश्च मिथो विरुद्धौ ।

मुमुक्षवस्तेन न देहमोह

कुर्वन्ति, कुर्वन्ति बुमुक्षवस्तु ॥

६४

अस्मादसाराद् वपुषो यथार्थं

सारं समाकांक्षसि यद्यवाप्तुम् ।

परोपकारेण महाव्रतेन

स्वस्योपकारं मतिमन् । विधेहि ॥

૬૧

દેહધારીનું શરીર રોગોથી ભરપૂર છે. જો રોગો અંદર હોય ત્યાં સુધી માણસ મદાન્ધ છે; પણ જ્યારે તે બહાર આવે છે ત્યારે માણસ બાપડો દીન બની જાય છે અને સર્વત્ર દુઃખ જ લાગે છે.

૬૨

શરીરમોહ દૂર કરી ચિત્તની શુદ્ધિ માટે પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ. દેહશુદ્ધિમાં પુરુષાર્થસિદ્ધિ નથી, પણ ચિત્તની શુદ્ધિમાં પુરુષાર્થસિદ્ધિ છે.

૬૩

મોક્ષ સિવાય અન્યત્ર વાસ્તવિક સુખ નથી; અને દેહ તથા મોક્ષ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. માટે મુમુક્ષુઓ દેહ-મોહમાં નથી પડતા. પણ એ મોહમાં બુભુક્ષુઓ (ભોગેચ્છુ) પડે છે.

૬૪

ઓ સુર ! આ અસાર શરીરમાંથી વાસ્તવિક સાર મેળવવા ઈચ્છા હોય તો પરોપકારનું મહાન્ વ્રત સ્વીકાર કર. પરોપકારથી આત્મોપકાર સાધ.

६५

येनैव देहेन विवेकहीनाः

संसारबीजं परिपोषयन्ति ।

तेनैव देहेन विवेकभाजः

संसारबीजं परिशोषयन्ति ॥

६६

मिष्टान्नभोगं कुरुतः समानं

द्वौ मानुषावेकतरस्तु तत्र— ।

बध्नाति कर्माणि निहन्ति चान्यो

मोहे विवेके च विजृम्भमाणे ॥

६७

चेद् धावतो जीववधो न जातो

जातः पुनः पश्यत एव यातः ।

तथापि हिसाफलमादिमे स्या—

न्मूढे, द्वितीये न धृतोपयोगे ॥

६८

अशुद्धमन्तःकरण भ्रमाय

विशुद्धमन्तःकरणं शिवाय ।

मनोमलानां प्रतिघात एव

महत्तमं पौरुषमामनन्ति ॥

૬૫

જે શરીર વડે વિવેકહીન સંસારના બીજને પુખ્ત કરે છે, તે જ શરીર વડે વિવેકશાલી સંસારના બીજને સુકવી નાંખે છે.

૬૬

જે માણસો સમાન મિષ્ટાન્ન જમી રહ્યા છે: તેમાં એક મોહવશ હોઇ જમતાં જમતાં કર્મ બાંધે છે, બ્યારે બીજા વિવેકદષ્ટિના થોગે કર્મને હથે છે.

૬૭

કદાચ દોડતા માણસથી જીવવિરાધના ન થઇ અને જોઇને ચાલતા માણસથી જીવવિરાધના થઇ. છતાં હિંસાનો દોષ પહેલા ઉપયોગમૂઢ માણસને લાગે, પણ બીજા ઉપયોગસમ્પન્નને ન લાગે.

૬૮

અશુદ્ધ અન્તઃકરણ બ્રમણ માટે છે અને વિશુદ્ધ અન્તઃકરણ કલ્યાણ માટે છે. મ્હોટામાં મ્હોટો પુરુષાર્થ મનના મેલને કાપવામાં છે.

६९

रागं च रोषं च परत्र कुर्वन्
 वृथा जनोऽयापयति स्वजन्म ।
 सुखं च शान्तिः परमार्थवृत्त्या
 चित्तस्य साम्यं भजतो भवेताम् ॥

७०

परोक्षतौ किं परिखिद्यसे त्व
 परक्षतौ किं वहसे प्रमोदम् ।।
 स्पृशन्ति नान्यं तव दुर्विकल्पा-
 स्त्वामेव बध्नन्ति तु कर्मपाशैः ॥

७१

दुश्चिन्तनं यत् क्रियते परत्र
 प्रतिध्वनिः स्वं समुपैति तस्य ।
 आघाततोऽन्यत्र विधीयमानात्
 प्रत्याहतिः स्वं समुपस्थिता स्यात् ॥

७२

परोक्षतौ चेत् तव दुष्प्रयत्नैः
 क्षतिर्भवेत् कस्तव तत्र लाभः ? ।
 पुष्पसूयां विफलं परत्र
 स्वस्यैव हानिं कथमातनोषि ? ॥

૬૬

બીજા પર રાગ ને રેખ કરતો મન્દમતિ પોતાની જિન્દગીને વૃથા ગુમાવે છે. ચિત્તની સમવૃત્તિ જેણે પ્રાપ્ત કરી છે તેને જ સાચું મુખ અને વાસ્તવિક શાન્તિ પ્રાપ્ત છે.

૭૦

બીજાની ઉન્નતિમાં તું ખિન્ન થાય છે અને બીજાની હાનિમાં ખુશ થાય છે એ શા માટે ? યાદ રાખ કે તારા દુષ્ટ વિકલ્પો બીજાને સ્પર્શતા નથી, પણ ઉલટું તનેજ કર્મના પાશોમાં જકડે છે.

૭૧

બીજાને માટે જે ખુફું ચિંતવાય છે, તેની પ્રતિધ્વનિ પોતાનીજ ઉપર પડે છે. માણસ બીજા પર આઘાત કરે છે, પણ તેનો પ્રત્યાઘાત તેને પોતાનેજ લાગે છે.

૭૨

તારા અધમ પ્રયત્નોથી બીજાની ઉન્નતિને ધક્કો પહોંચે તેમાં તને શો લાભ ? ફેગટ બીજા ઉપર અસૂચા પોષતો શા માટે તું તારી પોતાનીજ હાનિ કરી રહ્યો છે ?

७३

धर्मो महानस्ति परोपकारः
 परापकारो महदस्ति पापम् ।
 विहाय धर्मं चरणं च पापे
 सुधामनादृत्य विषस्य पानम् ॥

७४

जागर्ति पुण्यं प्रबलं यदीयं
 प्रवर्धमानोदयभागधेयम् ।
 तमन्यथाकर्तुमलं न कोऽपि
 कस्मैचिदीर्घ्येन विवेकि चेतः ॥

७५

अभ्युन्नतिश्चावनतिश्च यत् स्यात्
 पुण्यस्य पापस्य च जृम्भित तत् ।
 क्षीणे च पुण्येऽभ्युदयो व्यपैति
 तल्लश्वरे शर्मणि को विमोहः ! ॥

७६

ऐश्वर्यमालोक्य भुवां विचित्रं
 चित्रीयसे मुह्यसि वा कथं त्वम् ? ।
 विपाक एवास्ति हि कर्मणोऽसौ
 पाताय लुब्धस्य च पुण्यभोगः ॥

૭૩

પરોપકાર એ મહાન્ ધર્મ છે અને પરાપકાર એ મહાન્ પાપ છે. ધર્મ છોડી પાપ આચરવું એ અમૃત મૂકી વિષ પીવા જેવું છે.

૭૪

જેવું પ્રભલ પુણ્ય જગતું છે તેના વૃદ્ધિશાક્ષી ભાગ્યોદયને અન્યથા કરવા દુનિયામાં કોઈ સમર્થ નથી. પછી ઇર્ષ્યા શા માટે ? વિવેકી હૃદય કોઈ ઉપર ઇર્ષ્યા ન કરે.

૭૫

દુનિયામાં ‘ચઢતી’, ‘પડતી’ એ પુણ્ય, પાપનું વિસ્ફુરણ છે. પુણ્ય ખલાસ થતાં ઉદયનો અન્ત આવે છે. પછી નાશવન્ત સુખ પર મોહ શો ?

૭૬

દુનિયામાં વિચિત્ર પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય જોઈ તું કેમ તાજબુજ થાય છે ? કેમ મોહ પામે છે ? એ કર્મનો વિપાક છે. અને પુણ્યનો ભોગવટો હ્રુદય પ્રાણીને પતનનું કારણ થાય છે.

७७

इन्द्राः सुराश्चक्रभृतो नरेन्द्रा
 महौजसः श्रीपतयः सुरूपाः ।
 सर्वेऽपि कर्मप्रभवा भवन्ति
 कस्तत् सतां कर्मफले विमोहः । ॥

७८

विभाव्य धीमान् क्षणिकं समग्रं
 विश्वप्रपञ्चं निपुणं स्वदृष्ट्या
 मोहानधीनं स्वमनो विधाय
 गच्छेत् पथेनात्महितावहेन ॥

७९

सदा निरीक्षेत निजं चरित्रं
 यच्छुद्धिमाप्नोति विहीयते वा
 हानि च वृद्धि च घनस्य पश्यन्
 मूढः स्ववृत्ते न दृशं करोति ॥

८०

करोषि दृष्टि न शुणे परस्य
 दोषान् ग्रहीतुं तु सदाऽसि सज्ज ।
 युक्तं न ते शूकरवत् पुरीषे
 परस्य दोषे रमणं विधातुम् ॥

૭૭

ઇન્દ્રો, દેવો, ચક્રવર્તીઓ, નરેન્દ્રો અને મહાન્ વીરો, ધનપતિઓ તથા સુન્દર રૂપમૂર્તિઓ એ બધા કર્મથી સર્જાયેલા છે. પછી કર્મ-ફળમાં સુરાને મોહ શો હોય ?

૭૮

સમગ્ર વિશ્વપ્રપંચને પોતાની દૃષ્ટિથી બરાબર ક્ષણિક સમજી અને પોતાના ચિત્તને મોહથી સ્વતન્ત્ર બનાવી આત્માના હિતસાધક માર્ગે પ્રગતિ કરવી ઘટે. ત્યાંજ બુદ્ધિનું સાક્ષ્ય છે.

૭૯

હમેશાં મનુષ્યે પોતાના ચારિત્રનું નિરીક્ષણ કરવું નોંધજો કે તે સુધરતું જાય છે કે બગડતું જાય છે. મૂઠ માણસ પોતાના ધનની હાનિ-વૃદ્ધિ પર ધ્યાન રાખે છે, પણ પોતાના ચારિત્રની શી દશા છે તે તરફ ધ્યાન આપતો નથી.

૮૦

બીજાના ગુણ પર તારી દૃષ્ટિ જતી નથી, પણ બીજાના દોષો શ્રદ્ધ કરવામાં તું હમેશાં તૈયાર રહે છે. જેમ ભુંડને અશુચિમાં મળાહ પડે છે, તેમ તને બીજાના દોષોમાં આનન્દ પડે છે. પણ જો ઠીક નથી.

८१

दोषानुबद्धः सकलोऽपि लोको

निर्दूषणस्त्वस्ति स वीतरागः ।

न किं पुनः पश्यसि दह्यमान-

महो ! स्वयोरेव पदोरघस्तात् ॥

८२

बृथान्यचिन्तां कथमातनोषि ?

बृथान्यकार्यं किमुपस्थितः स्याः ? ।

किं धूमपुञ्जं यतसे ग्रहीतुं

विकल्पजालं मनसि प्रतन्वन् ? ॥

८३

अपाचिकीर्षुर्यदि दुःखयोगं

निवारय स्व चरिताविलत्वम् ।

सुखश्रियं वाञ्छसि वास्तवीं चेत्

सदा सदाचारपरायणः स्याः ॥

८४

सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता

जीवः समुत्पादयति स्वयं तत् ।

दुःखं समाह्वय च दूयतेऽज्ञ-

स्तदेति नामन्त्रणमन्तरेण ॥

૮૧

દોષયુક્ત આત્મુ જગત્ છે. નિર્દોષ તો એક માત્ર વીતરાગ પરમાત્મા છે. પણ તું તારા પોતાનાજ પગ નીચે બળતું કેમ જોતો નથી ?

૮૨

નકામો શા માટે પારકી ચિન્તા લઈ કરે છે ? વ્યર્થ કેમ પારકી પંચાતમાં પડે છે ? મનની અન્ધર વિકલ્પભળ રચી ધૂમાડાના બાચકા ભરવા જેવું કેમ કરે છે ?

૮૩

હુઃખના સંયોગને ખસેડવા ચાહતો હોય તો દુરાચરણ મૂકી દે. સાચું મુખ જેળવવું હોય તો સદા સદાચારપરાયણ બન.

૮૪

મુખ, હુઃખ આપનાર બીજું કોઈ નથી. એવ પોતે તે પેદા કરે છે. હુઃખને યોદ્ધાવીને પછી અણ પ્રાણી હુઃખી થાય છે. કેમકે આમન્ત્રણ વગર હુઃખ પણ કયાં આવવા નવરૂં છે ?

८९

सुखं च दुःखं च शरीरिपृष्ठे
 लभे यथाकर्मविपाकयोगम् ।
 भक्तो न तु स्यादुदये सुखस्य
 न व्याकुलः स्याद् विपदश्च योगे ॥

८६

निशाविरामे दिवसः समेति
 दिनावसाने च निशोपयाति ।
 एवम्प्रकारं सुखदुःखचक्रं
 विज्ञाय मुज्ञो न भवेदधीरः ॥

८७

उदेति रक्तोऽस्तमुपैति रक्तः
 सहस्रभानुर्विदितो यथैषः ।
 तथा महान्तोऽपि समत्वमानः
 मम्पत्तियोगे च विपत्तियोगे ॥

८८

समुज्ज्वलं स्यात् कलकं यथाशौ
 विपत्तियोगेऽपि महांस्तथैव ।
 दुःखप्रसङ्गः खलु सत्त्व-हेम्नः
 परीक्षणे स्यात् कषपट्टिकेव ॥

૮૫

કર્મવિપાકના યોગ અનુસાર સુખ, દુઃખ પ્રાણીની પાછળ લાગેલાં છે. પણ સુખનો લાલ થતાં ઉન્મત્ત ન થઈએ અને દુઃખ આવતાં વ્યાકુળ ન થઈએ.

૮૬

રાત્રિનો વિરામ થતાં દિવસ ઉગે છે અને દિવસ અસ્ત થતાં રાત પડે છે. આ પ્રમાણે જગતમાં સુખ-દુઃખનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. આમ સમજી મુગ્ધ જન અધીરો ન થાય.

૮૭

જેમ સૂર્ય ઉદય પામતાં લાલ હોય છે અને અસ્ત થતાં પણ લાલ હોય છે; તેમ મહાન્ આત્માઓ સમ્પત્તિ અને વિપત્તિના સમયમાં સમભાવશીલ હોય છે.

૮૮

અગ્નિના તાપમાં મુવર્ણ જેમ શુદ્ધ થાય છે, તેમ મહાન્ આત્મા વિપત્તિના વખતમાં વિશેષ ઉજ્જ્વળ બને છે. દુઃખપ્રસંગ સત્વરે મુવર્ણની પરીક્ષા કરવામાં કસોટી જેવો છે

८९

प्राप्ता विपत्तिर्नियमेन भोग्या
 दुर्ध्यानतो नैव निवार्यते सा ।
 सहेत तां शान्ततया विवेकी
 दुर्ध्यानतः प्रत्युत कर्मबन्धः ॥

९०

महान्तमादर्शमवेयिवांस.
 स्वरूपलामे सततं यतन्ते ।
 स्वरूपलामे सति नास्ति किञ्चित्
 प्राप्तव्यमित्यात्ममुखः सदा स्यात् ॥

९१

अयं जनो मातृमुखः शिशुत्वे
 तारुण्यकाले तरुणीमुखश्च ।
 जराऽऽगमे पुत्रमुखः पुनः स्याद्
 विमूढधीरात्ममुखस्तु न स्यात् ॥

९२

आदौ भवेच्छूकरवत् पुरीषे
 ततः पुनर्मन्मथगर्दभः स्यात् ।
 जरद्भवः स्याज्जरसः प्रहारे
 भवेन्मनुष्यो न पुनर्मनुष्यः ॥

૮૬

પ્રાપ્ત વિપત્તિ અવશ્ય લોગવવી પડે છે. દુધ્યાનથી તે નિવારી શકાતી નથી. એટલા માટે શાન્તિપૂર્વક સહન કરી લેવી રહી. દુધ્યાનથી ઉલટું કર્મ બંધાય.

૮૭

મહાન્ આદર્શનો જેમને અનુભવ થયો છે તેઓ સ્વરૂપલાભની દિશામાં હિંમેશાં પોતાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખે છે. આત્મલાભ થતાં કંઈ પણ બીજું પ્રાપ્ત કરવાનું રહેતું નથી. માટે આત્માભિમુખ થવામાં કલ્યાણ છે.

૮૯

આ માણસ બાલપણમાં માતાની તરફ મ્હોં કરી બેસે છે, યૌવનકાળમાં સ્ત્રી તરફ મ્હોં ફેરવે છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર સાચું મોહું કરે છે. પણ મૂઢમતિ કદી આત્મા તરફ મુખ કરતો નથી.

૯૨

આ માણસ પ્રથમ તો (બચપણમાં) અશુચિમાં ભૂંડની જેમ આળોટતો હોય છે; પછી (જુવાની આવતાં) કામચેષ્ટામાં ગધેડા જેવો બને છે; અને એ પછી ઘડપણમાં એની જુદા બળદ જેવી હાલત થાય છે. પણ મનુષ્ય મનુષ્ય બનતો નથી.

९३

लाभार्थमाध्यात्मिकजीवनस्य

देवा अपीप्सन्ति मनुष्य-जन्म ।

तदेव किं त्वं मलिनीकरोषि

प्रमादपङ्के हृदि चेत् किञ्चित् ! ॥

९४

सदैहिकं साधायतुं परोऽसि

परन्तु किञ्चित् सहगामि नास्ति ।

यद्यस्ति किञ्चित् त्वयि बुद्धितत्त्व-

माध्यात्मिक चिन्तय तर्हि शुद्धम् ॥

९५

जीर्णा जरा किं मरणं मृत किं

रोगा हताः किं युवता स्थिरा किम् ? ।

किं सम्पदो निश्चितनित्ययोगा

यन्निर्विशङ्को विषयानुषङ्गः ? ॥

९६

पट्विन्द्रियत्वे मनसः स्फुरत्त्वे

स्वस्थे च देहे पुरुषार्थसिद्धौ ।

यतस्व, वार्षक्य उपागते तु

किञ्चिन्न कर्तुं प्रभविष्यसि त्वम् ॥

૬૩

આધ્યાત્મિક જીવનના લાભ માટે દેવો પણ મનુષ્ય-જન્મની પ્રાપ્તિ ઇચ્છે છે. તે જ મનુષ્યજન્મને તું પ્રમાદરૂપ કાદવમાં કેમ રગદોળી રહ્યો છે ? હૃદયમાં જરા વિચાર કર.

૬૪

હમેશાં આ જિન્દગીના ભોગો સાધવાની મહેનતમાં તું લાગ્યો રહે છે. પણ નક્કી સમજ કે કંઈ પણ સાચે ચાલનાર નથી. તારામાં જો કંઈ બુદ્ધિનું તત્ત્વ હોય તો વિશુદ્ધ આધ્યાત્મિક ચિન્તનમાં તેનો ઉપયોગ કર.

૬૫

શું જરા જીજ્ઞાસુ થઈ ગઈ છે, મરણ મરી ગયું છે, રોગો હાથાઈ ગયા છે, યૌવન સ્થિર થયું છે અને શું લક્ષ્મીએ શાશ્વત સન્નિધિ રાખવાનો નિર્ધાર કર્યો છે કે વિષયભોગમાં નિઃશંક મગ્ન રહે છે ?

૬૬

ઇન્દ્રિયોની પટ્ટા છે, મનની સ્ફૂર્તિ છે અને શરીર સ્વસ્થ છે એ હાલતમાં પુરુષાર્થ સાધવા પ્રયત્ન કરી લે. પછી વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં કંઈ કરી શકીશ નહિ.

९७

कर्मोद्भव नाटकमेतदस्ति

क्षणाद् विलीन शरदभ्रवत् स्यात् ।

सुस्पष्टवैरस्य इह प्रपञ्चे

न बुद्धिमान् मोहवशम्वदः स्यात् ॥

९८

क्षुत्क्षामकुक्षिः क्षितिपोऽपि मिश्र-

रोगैर्महौजा अपि जर्जरः स्यात् ।

अथः पतेद् दारुणमुन्नतोऽपि

विनश्वरोऽयं भवभूतियोगः ॥

९९

दुःखान्यपाराण्यनुभूय यत्र

शरीरमाजो जनिमाप्नुवन्ति ।

विलोक्य तत् स्थानकमेव भूयो

हृष्यन्ति हा ! दारुण एष कामः ! ॥

१००

भवेन्मतिश्चेद् विषयानुषत्त्या

शमं समायास्यति कामतर्षः ।

तदेतदज्ञानविजृम्भितत्वं

विवर्धते पावकवद् घृतेन ॥

૬૭

આ કર્મસમુદ્ધૂત નાટક છે. શરદ્નાં વાદળની જેમ
ક્ષણવારમાં વિખરાઈ જાય છે. સ્પષ્ટ વિરસ આ પ્રપંચમાં
પ્રુદ્ધિમાન્ મોહવશ ન થાય.

૬૮

રાજા પણ ક્રુધાક્ષામક્રુષ્ણિ બની લિક્ષા સંસારુ રખડે
છે અને મહાન્ બલવાન્ પણ રોગોથી જર્જરદેહ બની
જાય છે. ઉન્નત કશાએ પહોંચેલાનું પણ ઘોર અધઃપતન
થાય છે. ખરેખર લઘ-વિભૂતિ વિનશ્ચર છે.

૬૯

જે સ્થાનમાં અપાર દુઃખો અનુભવી મનુષ્ય જન્મ લે
છે, તે જ સ્થાનને ફરી અવલોકતાં માણસ ખુશ થાય છે.
અહા ! ગજળ કામવાસના !

૧૦૦

વિષયાનુષંગથી કામતૃષ્ણા શાન્ત પડશે એમ જો
કોઈ માનતો હોય તો તે ભૂલભરેલું છે. ધીની આહુતિથી
અગ્નિ જેમ વધે છે, તેમ વિષયલોગથી કામતૃષ્ણા વધે છે.

१०१

- प्रतिष्ठिता यत्र शरीरशक्ति-

रधिष्ठितो यत्र धियो विकासः ।

व्यवस्थिता यत्र मुरूप-कान्ति-

मोहावृत्तो हन्ति तदेव वीर्यम् ॥

१०२

- वैराग्यपीयूषरसेन धौत-

मप्याशु चेतो मलिनं पुनः स्यात्- ।

विकारहेतौ निकटं प्रयाते,

आत्मा स्वयं हन्ति हि दुर्बलः स्वम् ॥

१०३

- जगत्त्रयीशासनशक्तितोऽपि

मनोवशीकारबलं प्रधानम् ।

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते

न ये त एव प्रभवो यथार्थाः ॥

१०४-

ध्येयस्थिरं संविकसद्विवेकं

प्रचण्डधैर्यं विषयाद् विरक्तम् ।

अध्यात्मचिन्तानिरतं मनश्चेत्

किं तस्य कुर्यान्मदनः शिखण्डी ! ॥

૧૦૧

જેની અન્દર શરીરનું બળ સમાયલું છે, જેના પર બુદ્ધિવિકાસનો આધાર છે અને જેમાં સૌન્દર્ય ઉપભવવાની શક્તિ છે તે જ વીર્યને મોહાચ્છન્ન જન હણી નાંખે છે !

૧૦૨

વૈરાગ્યરૂપ અમૃતરસથી ઘોવાયલું મન પણ વિકારનું સાધન પાસે આવતાં ફરી પાછું ઝોકદમ મલિન થઈ જાય છે. ખરેખર નિર્બળ આત્મા પોતે જ પોતાને હણે છે.

૧૦૩

ત્રણ જગતનું શાસન કરવાના બળ કરતાં પણ મનને વશ કરવાનું બળ ચઢી જાય છે. વિકારહેતુની ઉપસ્થિતિમાં પણ જેઓ વિકારવશ થતા નથી, તેઓ જ સાચા વીર છે.

૧૦૪

મન ધ્યેય પર સ્થિર હોય, વિવેકથી વિકસિત હોય, પ્રચંડ ધૈર્યસમ્પન્ન હોય, વિષયથી વિરક્ત હોય અને અધ્યાત્મચિન્તાનિરત હોય તો કલીળ કામ તેને શુ કરવાનો હતો !

१०६

‘यथा मनःसारथिरिन्द्रियाश्चान्’
 ‘युक्ते तथा ते विषयेषु यान्ति ।
 ‘निपातयन्त्याशु च तत्र जीव-’
 मतोऽधिकः कः परतन्त्रभावः ! ॥

१०६

विनश्वरं विश्वमसारमेतत्
 ज्ञात्वा स्थिरीकृत्य मनः स्वकीयम् ।
 विचारयान्तःकरणे यथावत्
 कल्याणसंसाधनमात्मनः क्व ॥

१०७

स एव धीरो बलवान् स एव
 स एव विद्वान् स पुनर्महात्मा ।
 येनेन्द्रियाणामुपरि स्वसत्ता
 विस्तारिता मानसनिर्जयेन ॥

१०८

‘जितेन्द्रियं शान्तमनःप्रतिष्ठितं’
 ‘कषायमुक्तं ममताविर्जितम् ।’
 विरक्तिभाजं स्तुमहे महात्मकं
 स एव सारं लभते स्म जीवनात् ॥

૧૦૫

મનરૂપ સારથિ ઇન્દ્રિયરૂપ ઘોડાઓને જેમ ગ્રેરે છે તેમ તે ઘોડાઓ વિષયોમાં જાય છે અને જીવને ત્યાં પટકે છે. આથી વધુ પરાધીનતા બીજી કંઈ હોય !

૧૦૬

આ બધું વિનશ્વર અને અસાર સમજી, અને પોતાના મનને સ્થિર કરી અન્તાઃકરણમાં ધરાણર વિચાર કર કે આત્માનું સાચું કલ્યાણ શેમાં છે !

૧૦૭

તે જ ધીર છે, તે જ બલવાન છે, તે જ વિદ્વાન છે અને તેજ મહાત્મા છે, કે જેણે પોતાના મનને કાબૂમાં કરી પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી છે.

૧૦૮

જિતેન્દ્રિય, શાન્તમનઃપ્રતિષ્ઠિત, કબાયમુક્ત અને મમતાવિરહિત જોવા વિરક્ત આત્મયોગીને અમે સ્તવીએ છીએ. જીવનનો ખરો સાર જોણે જ મેળવ્યો છે.

१०९

सुखं वाञ्छन् सर्वस्त्रिजगति तदर्थं प्रयतते
 तथापि क्लेशौघान् सततमनुबोभोति विविधान् ।
 तदेव संसार विषयविषदुःखैकग्रहणं
 विदित्वा निःसङ्गीभवति रमते चात्मनि शुधः ॥

११०

पूर्णानन्दस्वभावः परमविमुरयं शुद्धचैतन्यरूपः
 सर्वोद्भासिप्रकाशोऽहह तदपि जडैः कर्मभिः संविलग्नम् ।
 भ्रान्ति नीतो नितान्तं तदथ विमलतां नेतुमेनं यतध्व
 प्राशुक्तं चात्र भूयः स्मरत हृदतया कर्मभूमिः स मोहः ॥

१११

कृत्वा स्वस्थं हृदय-कमलं मुक्तबाह्यप्रसङ्गं
 शान्त्यारामे समुपविशतोद्धर्तुमात्मानमुच्चैः-।
 मन्त्रं हंहो ! कुरुत सुधियोऽनादितः पाशवद्धं
 कः स्यात् स्वात्मोपरि हतदयो मूढधीशेखरोऽपि । ॥

११२

इत्येवं गृहिणोऽपि चेतसि सदा सद्भावनालम्बनाद्
 अध्यात्मं रचयन्ति चारुचरितास्तत्त्वप्रबोधोन्म्वलाः ।
 एतेनैव पथा च तेऽपि भवतो मुच्यन्त एवासुखाद्,
 इत्येव परिमावितः परिमितोऽध्यात्मोपदेशो मृदुः ॥

૧૦૯

ત્રણ જગત્માં સર્વ પ્રાણીઓ મુખને ચાહે છે અને તે માટે પ્રયત્ન કરે છે, છતાં હમેશાં જાતજાતનાં દુઃખો લોગવે છે. આમ, સંસાર વિષયરૂપ વિષનાં દુઃખોતું ગહન જંગલ છે જોમ સમજી મુસ જન નિઃસંગ દશા પ્રાપ્ત કરી આત્મદશામાં રમણ કરે છે—આત્મદશામાં રમણ કરવાતું યોગ્ય ધારે છે.

૧૧૦

પૂર્ણ આનન્દસ્વભાવ, પરમવિશુ, શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ અને સર્વપ્રકાશક જ્યોતિઃસ્વરૂપ જોવા આત્માને પણ જડ કર્મોએ વળગીને અત્યન્ત મલિન હાલતમાં મૂકી દીધો છે. હવે જોને પાછો નિર્મળ સ્થિતિમાં લાવવા પ્રયત્ન ફારવો. અને, આગળ કહેવાયું છે તેમ, કર્મની ભૂમિ જોકે માત્ર મોહ છે જો વાતને સ્મરણમાં રાખો.

૧૧૧

મુસો ! બહારના પ્રસંગો મૂકી હૃદય—કમળને સ્વસ્થ બનાવી શાન્તિના બગીચામાં ઉપસ્થિત થાઓ ! અને અનાદિપાશબદ્ધ આત્માના ઉદ્ધાર માટે મહાન્ પરમર્શ કરો. પોતાના ઉપર કોણ નિર્દય હોય ! મૂઢમાં મૂઢ પણ જોવો ન હોય.

૧૧૨

આ પ્રમાણે, સદાચરણસમ્પન્ન અને તત્ત્વજોધથી ઉજ્જવળ જોવા ગૃહસ્થો પણ હમેશાં સદ્ભાવનાતું આલમ્બન લઈ પોતાના ચિત્ત પર અધ્યાત્મની રચના કરી શકે છે. અને આ જ માર્ગે તેઓ પણ દુઃખપૂર્ણ સંસારથી છૂટી શકે છે.

આમ અધ્યાત્મનો પરિમિત અને સુગમ ઉપદેશ આ પ્રથમ પ્રકરણમાં લાભ્યો.

द्वितीय-प्रकरणम् ।

‘ पूर्वसेवा ’ ।

१

योगाधिरोहो न हि दुष्करश्चेत्
 किं दुष्करं तर्हि जगत्त्रयेऽपि ।
 योगस्य भूमावधिरोहणार्थ-
 मादावुपायः परिदर्श्यतेऽयम् ॥

२

भक्तिगुरूणां परमात्मनश्चाऽऽ-
 चारस्य शुद्धिस्तपसि प्रवृत्तिः
 निःश्रेयसे द्वेषविवर्जितत्व -
 मियं सताऽदर्श्यते 'पूर्वसेवा' ॥

३

पिता च माता च कलाशुरुश्च
 ज्ञातेयवृद्धाः पुनरेतदीयाः ।
 धर्मप्रकाशप्रवणाश्च सन्तः
 सतां मतः श्रीशुरुवर्ग एषः ॥

४

कर्त्तव्य एतस्य सदा प्रणाम-
 श्रित्तेऽप्यमुष्मिन् बहुमान एव ।
 पुरोऽस्य सम्यग् विनयप्रवृत्ति-
 नावर्णवादस्य निषेधनं च ॥

૧

યોગપથ પર આરોહણ કરવું જો હુકર ન હોય તો ત્રણ જગત્માં કંઈએ હુકર નથી. યોગની ભૂમિ પર આરોહણ માટે આ આદિ ઉપાય બતાવવામાં આવે છે.

૨

શુરુઓની ભક્તિ, પરમાત્માની ઉપાસના, આચાર-શુદ્ધિ, તપ, અને મોક્ષ વિષે અદ્વેષ વૃત્તિ આટલી બાળતો ‘ પૂર્વસેવા ’ના નામથી બતાવવામાં આવી છે.

૩

પિતા, માતા, વિદ્યાશુરુ અને તેમના જ્ઞાતીય વડેશ તથા ધર્મપ્રકાશક સાધુ જનો એ બધા શુરુવર્ગમાં ગણાયા છે.

૪

આ શુરુવર્ગને સદા નમન કરવું. એમને માટે ચિત્તમાં બહુમાન રાખવું. એમની સમક્ષ ઉચિત વિનયાચરણ રાખવું. એમના વિષેના અવધૂવાદ ન સાંભળવા.

५

आराध्यभावः प्रथमोऽस्ति पित्रो—
 विमानयन्तौ लघुवीरुंधोऽपि—
 आराधयेद् धर्मशुरुक्रमौ कि
 नाबद्धमूलस्तरुभते हि ॥

६

महोपकारौ पितरौ प्रसिद्धौ
 कर्तव्यमाद्य हि तयोरुपास्तिः ।
 मोहाकुलास्ते परिताप्य ये ता—
 विच्छन्ति धर्माचरणं विधातुम् ॥

७

वृद्धस्य सेवा शुरुलोकसेवा
 ग्लानस्य सेवा पुनरार्त्तसेवा ।—
 कल्याणलाभस्य महान् स पन्थाः
 सेवाप्रधानो हि मनुष्यधर्मः ॥

८

अपक्षपाताः शुचितत्त्वबोधा
 महान्नतेषु स्थिरतां दधानाः ।
 असङ्गिनः शान्त-गभीर-धीरा
 धर्मोपदेशा श्रुत्वो विरक्ताः ॥

૫

સહુથી પ્રથમ આરાધ્ય સ્થાન માતાપિતાનું છે. તે પંડિત માણસ પણ મન્દમતિ છે કે જે તેમની સાથે અનાદરભાવથી વર્તે છે. એવો માણસ ધર્મશુરુની ચરણ-ભક્તિ પણ શું કરશે ! જેનું મૂળ મજબૂત નથી તે વૃક્ષ શું વધવાનું હતું !

૬

માતાપિતા મહાન્ ઉપકારી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમની ભક્તિ એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. તે માણસો મોહાકુલ છે કે જેઓ તેમને સન્તાપમાં બળતાં મૂકી ધર્મસાધન કરવાની આકાંક્ષા રાખે છે.

૭

વૃદ્ધની સેવા, વડીલોની સેવા, શુરુઓની સેવા, ગ્લાનની સેવા અને દુઃખીની સેવા એ કલ્યાણપ્રાપ્તિનો મહાન્ માર્ગ છે. સેવા એ મુખ્ય મનુષ્યધર્મ છે.

૮

જેઓ પક્ષપાતરહિત છે, જેઓ શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનથી વિભૂષિત છે, જેઓ મહાવ્રતોની સાધનવિધિમાં નિશ્ચલ છે અને જેઓ શાન્ત, ગમ્ભીર, ધીર તેમજ સંગવિમુક્ત છે એવા વિરક્ત ધર્મપ્રકાશક સન્તો શુરુ છે.

९

तथाविधाः श्रीगुरवो भवाब्धौ
 स्वयं तरीतुं न पर यतन्ते ।
 उद्धर्तुमन्यानपि देहभाजः,
 परोपकाराय सतां हि यत्नः ॥

१०

न यत्र रागादिकदोषलेशो
 ज्ञानं च यत्राखिलतत्त्वभासि ।
 स पूर्णशुद्धो भगवान् परात्मा
 सतां मतो 'देव' पदामिधेयः ॥

११

रागेण रोषेण कथं प्रपूर्णा—
 स्तथैव देवोऽपि हि सम्भवेच्चेत् ।
 कस्तत्र चास्मासु च तर्हि मेदो
 विवेक्तुमर्हन्ति बुधा यथावत् ॥

१२

अरागभावः पुरुषार्थसाध्यो
 देवस्य तत्त्व परमं तदेव ।
 रागादिदोषेष्वपयातवत्सु
 सद्यः परन्योतिरुदेति पूर्णम् ॥

૯

ઝોવા શુરુઝો ભવસમુદ્રમાં કેવળ પોતેજ તરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ઝોમ નથી, પણ બીજાઓનો ઉદ્ધાર કરવામાં પણ યત્નવાન હોય છે. સુજનોનો પ્રયત્ન પરાપકાર માટે હોય છે.

૧૦

જે રાગદ્વેષાદિ સર્વ દોષોથી સર્વથા વિમુક્ત છે અને જેનું જ્ઞાન સકલતત્ત્વપ્રકાશક છે એવો પૂર્ણશુદ્ધ પરમાત્મા 'દેવ' કહેવાય છે.

૧૧

રાગ અને દ્વેષથી આપણે ભરેલા છીએ. દેવ પણ એવોજ હોય તો પછી તેમાં ને આપણામાં શો ફેર રહે ? વિજ્ઞા આ વિષયમાં બરાબર વિવેક કરી શકે છે.

૧૨

બીતરાગ સ્થિતિ પરમ પુરુષાર્થના યોગે સાધ્ય છે. એ જ દેવનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. રાગાદિ દોષો ક્ષીણ થતાંની વાર જ તત્કાલ પૂર્ણ પરંજયોતિ ઉદિત થાય છે.

१३

यो वीतरागः परमेश्वरः सोऽ-

प्रियं प्रियं वा नहि तस्य किञ्चित् ।

रागादिसत्ताऽऽवरणानि नाम

तद्वान् न शुद्धो न च सर्वदर्शी ॥

१४

वर्यं सरागाः प्रभुरस्तरागः

किञ्चिन्झताऽस्मासु स सर्ववेदी ।

सोऽनन्तवीर्यो वयमल्पवीर्या

अस्माकमाराध्यतमः स देवः ॥

१५

प्रमोर्गुणानां स्मरणात् स्वचेतः-

शोधप्रवीणीभवनं हि पूजा ।

अपास्य दोषान् गुणचारु वृत्तं

खट्वं मतः कर्मविधिः समग्रः ॥

१६

विलासगोष्ठीं विविधां विधातुं

मिलेत् सहर्षः समयः सदापि ।

सम्प्रार्थनायै परमेश्वरस्य

नैवाऽवकाशोऽहह मोहरोगः । ॥

૧૩

જે વીતરાગ છે તે પરમેશ્વર છે. તેને કંઈ પણ પ્રિય કે અપ્રિય નથી. રાગાદિ દોષો એ જ આવરણ છે. એવા આવરણવાળો ન શુદ્ધ હોઈ શકે, ન પૂર્ણતત્ત્વદર્શી હોઈ શકે.

૧૪

આપણે રાગી છીએ, જ્યારે દેવ વીતરાગ છે; આપણે અદ્વૈતી છીએ, જ્યારે તે સર્વવિત્ છે; આપણે અદ્વૈતીય છીએ, જ્યારે તે અનન્તવીર્ય છે. એ જ કારણ છે કે આપણે માટે એ પરમ આરાધ્ય છે.

૧૫

પરમાત્માના ગુણોના ચિન્તનદ્વારા પોતાના ચિન્તન-સંશોધનમાં તત્પર થવું એનું નામ જ પૂજા છે. પોતાની અંદર જે ધુરાઈઓ હોય તેને દૂર કરી ગુણોન્નવલ્લભન ધડવા માટે જ સમગ્ર ક્રિયાકાંડ, પૂજાવિધિ વગેરે ચોજવામાં આવ્યાં છે.

૧૬

વિવિધ વિલાસો ભોગવવાને હમેશાં ખુશીથી વખત મળી શકે. પણ પ્રભુપ્રાર્થના માટે કુરસહ ન મળે ! કેવો મોહ-રોગ !

१७

असौ यदीयं स्पृहयालु चेत
 आत्मोन्नति वास्तविकीं समस्ति !
 समर्चितुं भागवतीं विभूति
 कथञ्चिदाप्नोत्यवकाशमेव ॥

१८

लोकापवादैकपदीनिरासः
 सुदक्षिणत्वं च कृतज्ञता च ।
 सर्वत्र निन्दापरिवर्जनं च
 सतां स्तवः प्रस्तुतयोग्यवाक्त्वम् ॥

१९

उदारता दुर्व्ययवर्जनं च
 कृतप्रतिज्ञापरिपालनं च ।
 नालस्यवश्यं पुनराग्रहश्च
 सुयोग्यकार्येषु विवेकबुद्ध्या ॥

२०

अदैन्यमापद्यपि, नम्रता च
 सम्पत्प्रकर्षे, महतां च मार्गे- ।
 समारुक्षाऽऽर्जव-मार्दवे च
 सन्तोषवृत्तिः सुविचारता च ॥

૧૭

જેનું ચિત્ત આત્માની વાસ્તવિક ઉન્નતિ સાધવાને ઉત્સુક છે તે પરમાત્માની મહાન્ જીવન-વિભૂતિના અર્ચનનો વખત જરૂર મેળવી શકે.

૧૮

લોકાપવાદના માર્ગનો ત્યાગ, મુદ્ધાક્ષિપ્ત, કૃતજ્ઞતા, નિન્દાવર્જન, મુજનોની શુણ્ણસ્તુતિ, સમયોચિત વાણી-અવહાર,

૧૯

ઉદાર વૃત્તિ, અપભયવર્જન, શ્રદ્ધા કરેલ પ્રતિજ્ઞાનું પરિપાલન, આલસ્યનો ત્યાગ, યોગ્ય કાર્યોના વિષયમાં વિવેકવિભૂષિત આશ્રદ્ધ,

૨૦

આપત્તિના વખતમાં અહીનભાવ, સમ્પત્તિના પ્રકર્ષ-માં નમ્ર વૃત્તિ, મહાન્ પુરુષોના માર્ગ પર આરોહણ કરવાની અભિલાષા, ઋણતા, મૃદુતા, સન્તોષવૃત્તિ, સુવિચારણા,

२१

सिद्धान्तहानिर्नहि लोकमीतेः

सर्वत्र चैचित्यविधायकत्वम् ।

एवम्प्रकारः स्वयमूहनीयः

सद्भिः सदाचार उदारबुद्ध्या ॥

[चतुर्भिः कलापकम्]

२२

स्वजीवनं कीदृशमुच्चनीति

सम्पादयेद् योगपथारूढः ।

तदेतदेतेन विचारकाणां

मनोभुवां स्पष्टमुपागतं स्यात् ॥

२३

बहुप्रकारं तप आमनन्ति

युक्तं यथाशक्ति तपो विधातुम् ।

देहस्य शुद्धिर्हृदयोन्मूलत्वं

विवेकतस्तत्र विधीयमाने ॥

२४

किञ्चिद् व्यथायामपि सम्भवन्त्या-

मनादरस्तत्र न संविधेयः ।

अभ्यासतोऽग्रे सुकरं भवेत् तत्

कष्टाद् विना क्वास्ति च सिद्धिराभः ! ॥

૨૧

લોકલયથી પોતાના સિદ્ધાન્તોથી વિચલિત ન થવું અને સર્વત્ર ઔચિત્યનું આચરણ; આ પ્રકારનું સદાચરણ એ સદાચાર છે.

૨૨

યોગમાર્ગ પર આરોહણ કરવાનો અભિલાષી પોતાના જીવનને કેવું ઉચ્ચ નીતિસમ્પન્ન બનાવે છે તે આ પરથી વિચારકોને સ્પષ્ટ સમજશે.

૨૩

તપના બહુ પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યા છે. પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તપ કરવો યુક્ત છે. વિવેકપૂર્વક તપ કરતાં શરીરની શુદ્ધિ થાય છે અને ચિત્ત ઉન્નવણ બને છે.

૨૪

તપશ્ચર્યામાં જો કે કંઈક કષ્ટ થાય છે, તથાપિ તેમાં અનાદર ન જોઈએ. અભ્યાસથી મુક્ત થાય. અને કષ્ટ વિના સિદ્ધિ પણ ક્યાં છે !

२५

अध्यात्मदृष्ट्या च शरीरदृष्ट्याऽ-

प्युपोषितं खल्वपि सूपयोगि ।

मनोमलान् देहमलानपास्य

भवैददो जीवनलामहेतुः ॥

२६

समीपवासं परमात्मभूते-

वैदन्ति धीरा उपवासशब्दात् ।

कषायवृत्तेर्विषयानुषक्ते-

स्त्यागं विना सिध्यति नोपवासः ॥

२७

न वास्तवो भोजनमात्मधर्मो

देहस्य सङ्गेन विधीयते तु ।

तस्मादनाहारपदोपलब्ध्यै

युक्तं तपोऽप्यभ्यसितुं स्वशक्त्या ॥

२८

न यत्र दुर्ध्यानमुपस्थित स्याद्

योगा न हानि समवाप्नुवन्ति ।

क्षीणानि न स्युः पुनरिन्द्रियाणि

कुर्यात् तपस्तत् सुविचारयुक्तम् ॥

૨૫

અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ અને શારીરિક દૃષ્ટિએ પણ ઉપવાસ ઉપયોગી છે. મનના અને દેહના મલોને દૂર કરી એ જીવનને લાલ પમાડનારી વસ્તુ છે.

૨૬

તત્ત્વજ્ઞો ‘ઉપવાસ’ શબ્દથી મહાન્ આદર્શની સમીપમાં વાસ કરવો એવો અર્થ જણાવે છે. કષાયવૃત્તિ અને વિષયપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કર્યા વગર ઉપવાસ સિદ્ધ થતો નથી.

૨૭

ખાનપાન એ કંઈ આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ નથી. શરીરના સંગે એ બધું કરાય છે. માટે ‘અનાહાર’ (વિદેહ) પદની પ્રાપ્તિ સારુ તપનો પણ સ્વશક્તિ-અનુરૂપ અભ્યાસ કરવો ઉપયોગી છે.

૨૮

દુધ્યાન ઉપસ્થિત ન થાય, મન-વચન-કાચના ચેતોને હાનિ ન પહોંચે અને ઇન્દ્રિયો ક્ષીણ ન થાય એવો તપ સદિયારપૂર્વક કરીએ.

२९

रोगादियोगे सति पारवश्ये

कष्टं मनुष्यः सहते समग्रम् ।

उद्देश आत्मोन्नतिसम्पदस्तु

स्वाधीनतायां न तपः करोति । ॥

३०

वदन्ति सन्तः, प्रतिपद्यते च

दावाग्निकल्पो भव एष भीमः ।

विचित्ररूपास्ति च कर्मसृष्टि-

स्तद् भोगकीटीभवितुं न युक्तम् ॥

३१

त्यागेन मुक्तिः खलु भोगतो न

भोगाश्च रोगाश्च भजन्ति मैत्रीम् ।

मोक्षो भवेच्चेद् विषयानुषक्ते-

भवे तदा को बत पर्यटन् स्यात् । ॥

३२

अन्तःशरीरं प्रचरन्ति कर्म-

प्रत्यर्थिनो शुद्धदन्तशौर्याः ।

अन्नं प्रवेश्यं यदि पोषणीया

नास्ति प्रवेश्यं यदि शोषणीयाः ॥

૨૯

રોગાદિ હાલતમાં માણસ પરવશપણે બધું દુઃખ સહન કરે છે; પણ સ્વાધીન સ્થિતિમાં આત્મકલ્યાણના ઉદ્દેશે તપ કરતો નથી !

૩૦

તત્ત્વજ્ઞો કહે છે અને આપણે અનુભવીએ છીએ કે આ સંસાર ભયંકર હાવાનલ સમાન છે. બળી કર્મસ્રષ્ટિ વિચિત્ર પ્રકારની છે. માટે ભોગક્રીટક બનવું એ ઠહાપણુ નથી.

૩૧

સુક્તિ ત્યાગથી છે, ભોગથી નથી. ભોગો અને રોગોની પરસ્પર મૈત્રી છે. વિષયાનુષંગથી જો મોક્ષ થતો હોય તો પછી કેાઇનું પણ ભવબ્રમણુ નહિ રહે.

૩૨

શરીરની (શરીરરૂપ કિલ્લાની) અન્દર અનન્ત બલથી ગર્જતા કર્મરૂપ શત્રુઓ પોતાનો અહો જમાવી બેઠા છે. તેમને જો પોષવા હોય તો તે ‘ કિલ્લા ’ની અન્દર અન્ન પહોંચાડવું અને જો શોષી નાંખવા હોય તો ન પહોંચાડવું.

[હ્રુબ્ધ વૃત્તિથી કરતો ભોગ કર્મશત્રુઓને પહોંચે છે અને એથી તેઓ પુષ્ટ થાય છે, અન્યથા નહિ.]

३३

सम्पादितश्चेत् तपआदरेण

कष्टस्य सम्यक् सहनस्वभावः ।

बहुप्रसङ्गेषु हितावहः स्याद्

रौद्रो न च स्यान्मरणक्षणोऽपि ॥

३४

शुक्तिः सकृद् वा रसवर्जिता वे-

षडूनकुक्षिर्मितवस्तुभिर्वा ।

मिष्टाशनानामपि साम्यतो वा

प्रकीर्तिता सापि तपःस्वरूपा ॥

३५

गर्धस्य दूरीकरणं तपोऽस्ति

प्राप्तं रहस्यं तपसोऽत्र सर्वम् ।

धन्या रमन्तेऽत्र विवेकदीप-

प्रोद्धामितात्मोन्नतिहेतुमार्गाः ॥

३६

कल्याणरूपः परमोऽपवर्गो

भवाभिनन्दा द्विषते पुनस्तम् ।

अज्ञानसाम्प्रान्यमिदं प्रचण्ड-

महो । महादारुण एष मोहः । ॥

૩૩

તપશ્ચરણ દ્વારા જો કષ્ટસહનનો સ્વભાવ ધરાવતર કેળવાયો હોય તો ઘણા પ્રસંગોમાં તે હિંતાવહ થાય. અવસાનસમય પણ રોદ્ર ન નિવડતાં સમાધિયુક્ત સધાય.

૩૪

એક વખત લોજન કરવું, નીરસ લોજન કરવું, પેટ કંઈક ઉછું રાખીને ઉઠવું, પરિમિત વસ્તુઓથી સન્તોષ કરવો અથવા મિષ્ટ લોજન પણ સમભાવથી લેવું એ બધું પણ તપ છે.

૩૫

લોહપતા ફર કરવી એવું નામ તપ. એમાં તપવું તમામ રહસ્ય આવી જાય છે. વિવેક-દીપના યોગે આત્મોન્નતિનો માર્ગ જેમને પ્રકાશ્યો છે તેઓ ધન્ય છે. તેઓ તપસાધનમાં રતિ અનુભવે છે.

૩૬

અપવર્ગ (મોક્ષ) પરમ કલ્યાણરૂપ છે. પરન્તુ ભવાભિનન્દીઓને એ અરુચિનો વિષય હોય છે. અસાનસામ્રાજ્ય કેટલું ? મોહની ગતિ મહાભયંકર છે.

३७

संसारभोगे सुखमद्वितीयं
 ये मन्वते लुप्तविवेकनेत्राः ।
 निःश्रेयस ते समधिक्षिपन्तो
 दयास्पदं ज्ञानिदृशां पुरस्तात् ॥

३८

सुस्वादुमुक्तिर्मधुरं च पानं
 मनोज्ञवस्त्राभरणादिधानम् ।
 इतस्ततः पर्यटनं यथेष्टं
 वयस्यगोष्ठी सुसुखीमुख च ॥

३९

इत्यादिकं शर्मं बहुप्रकारं
 संसारवासे प्रकटप्रतीति ।
 मुक्तौ क्व नामेति विषस्य लङ्घुन्
 प्रसारयन्त्यज्ञगणे कुबोधः ॥
 (युग्मम्)

४०

संसारभोगेषु सुखं यदेव
 प्रतीतिमायाति तदस्ति दुःखम् ।
 कर्मोद्भवत्वात् क्षणपङ्कुरत्वाद्
 दुःखान्वितत्वादमहत्त्वतश्च ॥

૩૭

વિવેકરૂપ નેત્ર જેમનું દુગ્ધ થયું છે તે માણસો સંસારના લોભોમાં અદ્વિતીય સુખ માની રહ્યા છે. એવાઓ મોક્ષને વળોડે એ બનવા ભેગ છે. પરંતુ જ્ઞાનીની દષ્ટિમાં એવાઓ દયાભાજન છે.

૩૮

સ્વાદિષ્ઠ લોભન, મધુર પાન, મનોહર વસ્ત્રાલંકારનાં પ્રશોભન, યત્ર-તત્ર યથેષ્ટ પર્યટન, મિત્રગોષ્ઠી અને રમણીનો યોગ

૩૯

એવાં અનેક પ્રકારનાં સુખ સંસારમાં અનુભવાય છે. એવાં સુખ મોક્ષમાં કયાં ? આવા પ્રકારના ઝેરના લાડવા કુત્સિત મતિના વિદ્વાનો અજ્ઞ જનતામાં ફેલાવે છે.

૪૦

સંસારના લોભોમાં જે સુખ અનુભવાય છે તે વાસ્તવમાં દુઃખ છે. કેમકે તે કર્મજનિત છે, ક્ષણભંજર છે, દુઃખમિશ્રિત છે અને તુચ્છ છે.

४१

समग्रकर्मापगमादनन्त-

प्रकाशयुक्तं सुखमद्वितीयम् ।

यत्र त्रिलोकीसुखमस्ति बिन्दु-

मुक्तौ क इच्छेन्नहि, को द्विषन् स्यात् ॥

४२

एवं च मोक्षाप्रतिकूलवृत्ति-

स्वादुपायोऽभिहितेषु मुख्यः ।

यस्मिन् स्थितेऽन्येऽपि भवन्त्युपाया

यत्राऽस्थिते व्यर्थ उपायराशिः ॥

४३

इत्येव योगप्रथमाधिकारि-

प्रवर्तनं किञ्चिदिदं न्यगादि ।

यथावदस्मिन् पथि सञ्चरन्तः

सम्यग्दृशो 'ग्रन्थि'भिदा भवन्ति ॥

४४

विमला स्थितिरुच्यते दृशः

क्लिप्तं सम्यक्त्वपदार्थं आर्हति ।

अपवर्गपुरप्रवेशनं

नहि मुद्रामनवापुषामिमाम् ॥

૪૧

સમગ્ર ક્રમેના વિનાશ થતાં જે મુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે અનન્ત પ્રકાશપૂર્ણ છે, અને તે અવસ્થાનો આત્માનન્દ અદ્વિતીય છે, કે જેની આગળ ત્રિલોકીનું સુખ બિન્દુ માત્ર છે. જોવી મુક્તિને કોણુ ન ધન છે ! જોનો દ્રેષી તો કોણુ જ હોય !

૪૨

આમ મોક્ષ તરફ પ્રતિકૂલ વૃત્તિ ન હોવી એ ‘ પૂર્વસેવા ’ ના નામથી બતાવેલા યોગોપાયોની અન્દર મુખ્ય ઉપાય છે. જેની ઉપસ્થિતિમાં બીજા પણુ ઉપાયો જો ન હોય તો પ્રાપ્ત થાય છે. અને જેની અનુપસ્થિતિમાં સઘળા પણુ ઉપાયો વ્યર્થ જાય છે.

૪૩

આ પ્રમાણે યોગમાર્ગના પ્રથમ અધિકારીની જીવનદશા સંક્ષેપમાં જોઈ. આ માર્ગ પર રીતસર ચાલનાર આગળ વધીને ‘અન્યિ’નો લેદ કરી ‘સમ્યગ્દર્શન’ પ્રાપ્ત કરે છે.

૪૪

દષ્ટિની વિમલ સ્થિતિ જોને ‘ સમ્યક્ત્વ ’ કહેવામાં આવે છે. ‘સમ્યક્ત્વ’ની ‘ મુદ્રા ’ પ્રાપ્ત થયા વગર મોક્ષ-પ્રવેશનો માર્ગ નથી.

1

1

1

1

1

1

1

1

1

1

1

1

1

1

तृतीय-प्रकरणम् ।

अष्टाव्योगः ।

१

मोक्षः स दुःखाननुविद्धमेवाऽ-
 नन्तं सुखं शाश्वतमस्ति यत्र ।
 समग्रकर्मक्षयलक्षणोऽसौ
 नह्यस्ति मुक्तिः सति कर्मलेशे ॥

२

स्वर्गापवर्गौ भवतो विभिन्नौ
 स्वर्गाद् यतः स्यात् पतनं न मोक्षात् ।
 स्वर्गं सुखध्रीः पुनरिन्द्रियोत्था
 ज्ञेया परब्रह्ममयी तु मोक्षे ॥

३

सकर्मकाकर्मकतो द्विधाऽऽत्माऽऽ
 दिमस्तु संसारितया प्रसिद्धः ।
 अकर्मको निर्वृत-मुक्त-सिद्ध-
 ब्रह्मादिशब्दैरभिधीयते च ॥

४

मोक्षाप्तये योगविदः पुराणा
 योगस्य पन्थानमदीदृशन्तः ।
 अष्टाङ्गमेदः स पुनः प्रसिद्धः
 प्रदर्श्यते किञ्चन तत्स्वरूपम् ॥

૧

જે સ્થિતિમાં બિલ્કુલ દુઃખનો યોગ નથી અને અનન્ત શાશ્વત સુખ છે, તે મોક્ષ છે. સર્વ કર્મોનો ક્ષય જો એતું લક્ષણ છે. કેમકે લેશમાત્ર પણ કર્મ રહ્યું હોય ત્યાં સુધી મુક્ત સ્થિતિ ન હોય.

૨

સ્વર્ગ અને મોક્ષ જો બે જુદા છે. કેમકે સ્વર્ગમાંથી પતન નિશ્ચિત છે, જ્યારે મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા પછી ત્યાંથી પડવાતું હોતું જ નથી. જો સિવાય, સ્વર્ગતું સુખ ઇન્દ્રિયજનિત છે, જ્યારે મોક્ષતું સુખ સ્વાભાવિક સન્નિધાનન્દમય છે.

૩

આત્માના મુખ્ય બે લેહો પડે છે: સકર્મક અને અકર્મક. સકર્મક આત્મા સંસારી છે અને અકર્મક આત્મા નિર્વૃત્ત, મુક્ત, સિદ્ધ, પ્રજ્ઞા આદિ શબ્દોથી ઓળખાવવામાં આવે છે.

૪

મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાચીન યોગાચાર્યોએ આપણને યોગનો માર્ગ બતાવ્યો છે. તે યોગનાં આઠ અંગો પ્રસિદ્ધ છે. તે આઠ અંગોતું સ્વરૂપ અહીં કંઈક બતાવવામાં આવે છે.

५

यमनियमाऽऽसनप्राणा-

यामाः प्रत्यावृत्तिश्च धारणया ।

सार्धं ध्यानसमाधी

इत्यष्टाङ्गानि योगस्य ॥

६

तत्राहिसासत्याऽ-

स्तेयब्रह्मापरिग्रहाश्च यमाः ।

शौचं तोषश्च तपः

स्वाध्यायः प्रभुविचिन्तनं नियमाः ॥

७

एकान्ततोऽभिन्नतया शरीर-

शरीरिणौ सम्भवतो न युक्तौ ।

परो भवः कस्य हि जाघटीतु

नाशे शरीरस्य शरीरिनाशात् ? ॥

<

नाप्येवमेकान्तपृथक्त्वमङ्गा-

ङ्गिनोर्विचाराध्वनि, सञ्चरिष्णु ।

एवं हि हिंसा नहि सम्भवित्री

हते शरीरेऽपि शरीरभानः ॥

૫

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગનાં આઠ અંગો છે.

૬

તેમાં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, પ્રહાયયર્થ અને અપરિગ્રહ એ યમો છે. શૌચ, સન્તોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન એ નિયમો છે.

૭

શરીર અને તદન્તર્વર્તી આત્મા એ બન્નેને એકાન્ત અભિન્ન માનવામાં આવે તો તે યુક્ત નથી. કેમકે શરીરનો નાશ થતાં શરીરધારી (આત્મા) નો પણ નાશ થવાથી પરલોક કેને ઘટશે ?

૮

એજ પ્રમાણે, શરીર અને તદન્તર્વર્તી આત્માનો એકાન્ત ભેદ માનવો પણ યુક્તિસંગત નથી કેમકે એમ માનીએ તો શરીરને ઇજા પહોંચાડતાં આત્માને વેદના ન થવી જોઈએ. અને અતઃએવ હિંસકને હિંસા કેમ ઘટશે ?

९

मेधाविनस्तत् प्रतियन्ति देहाद्
 विभिन्नमप्यङ्गभृतं कथञ्चित् ।
 संयोगतोऽभिन्नमतोऽङ्गघाते
 भवेद् व्यथा तां च वदन्ति हिंसाम् ॥

१०

आ कीटकादा च सुराधिराजात्
 सर्वत्र जीवेषु सुखासुखस्य ।
 प्रियाप्रियत्वं परिचिन्त्य सुज्ञो
 न क्वापि हिंसाचरणं विदध्यात् ॥

११

शरीरिणां बल्लभवल्लभं च
 प्राणाः स्वकीया इदमर्थमेव ।
 साम्प्रान्धमप्याशु जनास्त्यजन्ति
 तत् किमिदं दानमलं वधाय ॥

१२

अन्यस्य चेतःकमलस्य खेद-
 हिमोदकेन ग्लपनेऽपि धीराः ।
 हिंसावकाशं समुदीरयन्ति
 कथीकृतौ कि पुनरङ्गभानाम् ॥

૯

માટે તત્ત્વવેત્તાઓ, શરીર અને તદન્તર્વર્તી આત્મા વસ્તુતઃ બિલકુલ ભિન્ન તત્ત્વો છતાં એ બન્નેના વિશિષ્ટ સંયોગને લીધે એમને કથંચિત્ અભિન્ન પણ માને છે. આમ માનીએ તો જ શરીર પર આઘાત થતાં આત્મામાં વેદના થવાનું ઘટી શકે. અને તેને 'હિંસા' તરીકે ઘટાવી શકાય.

૧૦

કીડાથી માંડી ઇન્દ્ર પર્યન્ત તમામ જીવોને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે. આમ સમજનાર કયાંય પણ હિંસાનું આચરણ ન કરે.

૧૧

બ્રાહ્મીઓને વલ્લભમાં વલ્લભ પોતાના પ્રાણ છે. એને માટે મનુષ્યો રાજ્યને પણ ત્યાગી દે છે. તો પછી કયું એવું દાન હિંસાની શુદ્ધિ કરવામાં સમર્થ થઈ શકે !

૧૨

તત્ત્વજ્ઞો બીજાના ચિત્તરૂપ કમલને ખેદરૂપ હિમ વડે ગ્લાનિ પહોંચાડવામાં પણ હિંસા બતાવે છે. તો પછી બ્રાહ્મીને નામાવશેષ કરી દેવામાં શું કહેવું !

१३

न पापहेतुः सुकृताय पापो-

च्छेदाय वा प्राणिवधः कदापि ।

किं जायते जीवितनाशहेतु-

र्हालाहलं जीवितसम्पदायै ! ॥

१४

दूयामहे कण्टकमात्रमेवाद्

दुःखी कियान् स्यान्ननु हिंस्यमानः ।

परोपकारः खलु विश्वधर्मः

परापकारे हनने कुतः स्यात् ! ॥

१५

हिंसा परस्याशुभचिन्तनेऽपि

परापकारे पुनरुच्यते किम् ! ।

विश्वाङ्गिमैत्रीरतिलक्षणां योऽ

जानादहिंसां स हि वेद तत्त्वम् ॥

१६

धर्मस्त्वहिंसामवलम्बमानो

हिंसात आविर्भविता कथं सः ! ।

नह्यम्बुतः सम्प्रभवन्ति पाथो-

रुहाणि वहेर्जननं लभन्ते ॥

૧૩

પ્રાણિવધ પાપનો હેતુ હોય પુણ્યને માટે કે પાપના નાશ માટે કદી થઈ શકે જ નહિ. હલાહલ (વિષ) જે જીવિતનો નાશ કરનાર છે તે જીવિતના લાલ માટે કેમ બની શકે ।

૧૪

એક કાંટો માત્ર પગમાં લાગવાથી આપણે પીડાઈએ છીએ, તો વધ કરતા પ્રાણીના દુઃખની શી કલ્પના કરવી ! પરોપકાર વિશ્વધર્મ છે. તે હિંસામાં હોય ? હિંસા તો પરોપકારની પરાક્રમ્બા ।

૧૫

બીજાનું ખુરં ચિંતવવામાં પણ હિંસા છે, તો ખુરં કરવામાં તો શું પૂછવું ? અહિંસાનું વાસ્તવિક તત્ત્વ વિશ્વભરના પ્રાણીઓ સાથે મૈત્રીભાવ અનુભવવામાં છે. અહિંસાનું આ લક્ષણ જે સમજાય છે તે જ તત્ત્વને સમજાય છે, તે જ ખરો તત્ત્વવેત્તા છે.

૧૬

ધર્મનું સાધન અહિંસાના અવલમ્બન પર છે. પછી તે હિંસાથી કેમ થાય ! જલ્નત કમળ અગ્નિમાંથી કેમ પેદા થઈ શકે.

१७

परस्य दुःखीकरणं कषाय-

विकारयोगेन वदन्ति हिसाम् ।

परोपकारोऽन्वलयमुप्रवत्तौ

भवेन्न हिंसा जनने व्यथायाः ॥

१८

असावधानस्थितिरप्यहिसा-

घर्माय हिंसात्मकदूषणाय ।

सर्वेषु कार्येषु धृतोपयोगः

श्रेयोऽभिलाषी यतनापरः स्यात् ॥

१९

सर्वप्रकारैर्महतीमहिंसां

सामर्थ्यहीनश्चरितुं गृहस्थः ।

निरागसां स्थूलशरीरभानां

सङ्कल्पतः संविजहातु हिंसाम् ॥

२०

इदं परं तेज इयं परा श्री-

रिदं परं भाग्यमिदं महत्त्वम् ।

अशेषविश्वेश्वरनम्रमौलि-

नमस्कृतं सत्यमहाव्रतं यत् ॥

૧૭

ક્રોધ, લોભ આદિ વિકારને વશ થઈ બીજાને દુઃખ અપાય ત્યાં હિંસાનો દોષ છે; પરંતુ શુભાશયસમ્પાદિત પદોપકારમયી સત્પ્રવૃત્તિ (જેવી કે ‘ ઓપરેશન ’ અને એવી બીજી) આચરતાં દુઃખ પહોંચાડાય ત્યાં હિંસાનો દોષ લાગુ પડતો નથી.

૧૮

અહિંસા પ્રત્યે સાવધાની ન રાખવી, ઉપયોગ ન રાખવો એ પણ હિંસા છે. કલ્યાણનો અભિલાષી દરેક કાર્યમાં ઉપયોગ રાખી ચતના (જયણા)-પરાયણ રહે.

૧૯

સમ્પૂર્ણ અહિંસાનું મહાવ્રત પાળવામાં અસમર્થ ગૃહસ્થ નિરપરાધી ત્રસ (સ્થૂલ) પ્રાણીઓની ઇરાદાપૂર્વક હિંસા ન કરે. આટલું અહિંસા વ્રત આરાધવાની તો તેની ફરજ છે.

૨૦

સકલ વિશ્વના અધીશ્વરોનાં નમ્ર મસ્તકોથી વન્દિત સત્ય મહાવ્રત એ પરમ જ્યોત છે, એ મહત્તી વિભૂતિ છે, એ શ્રેષ્ઠ સૌભાગ્ય છે અને એ ઉત્કૃષ્ટ મહત્ત્વ છે.

२१

मृषोद्यते यत् फलमाकलय्य

फलस्य तस्यानृतजागसश्च ।

अस्त्यन्तरं कीदृग्वेक्षणीय

युक्ता हि कार्येषु तुलासमा धीः ॥

२२

धनार्जनं न्यायपथेन सम्यग्

उद्योगतोऽशक्यतया क आह । ।

आरम्भतो धीरतया तु सहा

आपद्यमानाः प्रतिकूलयोगाः ॥

२३

शाम्यन्ति सर्वाण्यपि दूषणानि

यथार्थवादे प्रविजृम्भमाणे ।

मृगेश्वरे क्रीडति वारणानां

सम्भावनीयो हि कुतः प्रचारः ॥

२४

प्रयातु लक्ष्मीः स्वजना अराती-

भवन्त्वकीर्तिः प्रसरीसरीतु ।

सद्योऽथवा मृत्युरुपस्थितोऽस्तु

नासत्यमार्गं तु भजेत वीरः ॥

૨૧

જે ફલની આશ'સાથી મૃષા યોદવામાં આવે છે તે ફલ અને તે મૃષાવાદનિત અપરાધમાં કેટલું અન્તર છે તે વિચારવું નોજી. લાલાલાલનો તુલાસમાન યુદ્ધિથી તોલ કરવો યોગ્ય ગણાય.

૨૨

ન્યાયના માર્ગે ચીતસર ઉદ્યોગ કરવાથી દ્રવ્યોપાર્જન શું શક્ય નથી ? બેશક, શરૂઆતમાં આવી પડતી મુશ્કેલીઓ ધીરજથી સહન કરવી પડશે.

૨૩

સત્યવાદ બિલ્લો હોય ત્યાં બધા દોષો શાન્ત પડી જાય છે. સિંહ જ્યાં ફીડા કરતો હોય ત્યાં ગજવિહારની સમ્ભાવના શી ।

૨૪

લક્ષ્મી ચાલી જાય, સ્વજનો શત્રુ બને, અપકીર્તિ પથરાય અથવા તો તુરત મૃત્યુ ઉપસ્થિત થાય તો પણ ધર્મવીર અસત્ય કે અનીતિનો માર્ગ ગ્રહણ ન કરે.

२५

यतः परिक्लेशमुपैति जन्तु-

भषित सत्यामपि तां न वाचम् ।

पृष्ठोऽपि जल्पेन कदापि मर्मा-

वित् कर्कशं वैरनिबन्धनं च ॥

२६

पुनन्ति ते स्वीयपदारविन्दैः

पृथ्वीतलं सुन्दरभागधेयाः ।

येषां मनोवाक्करणालयेषु

मृषा विषं नो लभते प्रवेशम् ॥

२७

प्लुष्टोऽप्यहो ! प्रन्वलिताग्निना द्रुः

सान्द्रीभवेत्, दुर्वचसा न लोकः ।

वाक् सूनुता यं तनुते प्रमोदं

न चन्दन तं न च रत्नमाला ॥

२८

विनश्वरी श्वाश्वपलाश्च भोगाः

स्वार्थैकचद्धाः स्वजना समग्राः ।

अतः किमर्थं क्षणभङ्गुरेऽस्मिन्

विश्वे मृषावाद उपासनीयः । ॥

૨૫

જે વાણીથી પ્રાણીને પરિતાપ પહોંચે તે સત્ય પણ વાણી ન યોદવી જોઈએ. પૂછવા છતાં કોઈના મર્મને વીંધી નાંખનારું, કર્કશ અને વૈરોત્પાદક વચન ન યોદવું જોઈએ.

૨૬

તે સુંદર ભાગ્યશાલીઓ પોતાનાં ચરણકમલોથી પૃથ્વીતલને પવિત્ર કરે છે, કે જેમના મન-વચન-કાયમાં મૃવાવાદનું વિષ પ્રવેશવા પામતું નથી.

૨૭

જ્વલન્ત અગ્નિ વડે બળેલું વૃક્ષ પાછું ફરી પુષ્પ-ફલાદિથી સઘન બની બચે છે, પણ દુષ્ટ વચનનો ઘા હૃદયમાં જે પડે છે તે રૂઝતો નથી. સૂતૃત (મિત્ર સત્ય) વાણી જે પ્રમોદ આપે છે તે ચન્દન કે રત્નભાળા આપી શકતાં નથી.

૨૮

લક્ષ્મી વિનમ્રવર છે, લોગો ચપલ છે અને સ્વજનો બધા પોતાના સ્વાર્થસાધનમાં મશગૂલ છે. પછી આ ક્ષણભંશુર જગત્માં મૃવાવાદનું ઉપાસન શા માટે ?

२९

अप्रत्ययं संवितनोति लोके
 दुर्वासनानां ददते निवासम् ।
 दोषान् प्रसूते महतः क्रमेण
 धर्मप्रियस्तन्न वदत्यसत्यम् ॥

३०

व्रतानि शेषाणि वदन्त्यहिसा—
 सरोवरे पालिसमानि धीराः ।
 सत्यस्य भङ्गे सति पालिभङ्गाद्
 अनर्गल तत् खलु विप्लवेत ॥

३१

स्वमन्यदीयं हरताऽधमेन
 दत्तः स्वधर्मोपवने प्रदाहः ।
 हतं धनं स्वास्थ्यसुखं न सूते
 तस्मात् परिभ्रष्टमितस्ततोऽपि ॥

३२

दरिद्रता—दुर्भेगता—शरीर—
 च्छेदादिकं स्नेयफलं विलोक्य ।
 कदापि कुर्वीत न तत्प्रवृत्ति
 युक्तो ग्रहीतुं न तृणोऽप्यपृष्टा ॥

૨૯

અસત્ય લોકોમાં અવિશ્વાસ ફેલાવે છે, અસત્ય ધુરી વાસનાઓને અવકાશ આપે છે અને અસત્ય ક્રમે ક્રમે મ્હોટા દોષોને જન્માવે છે. ધર્મપ્રિય મનુષ્ય અસત્ય કેમ જોલે ?

૩૦

શાસ્ત્રકારો શેષ વ્રતોને અહિંસારૂપ સરોવરની પાળ સમાન બતાવે છે. સત્યનો ભંગ થતાં ‘ પાળ ’ ભાંગવાથી અહિંસારૂપ જળ અનર્ગળ વહી નિકળે છે.

૩૧

ખીનના ધનતું હરણ કરતો અધમ માણસ પોતાના ધર્મરૂપ બગીચામાં આગ લગાડે છે. ખીણ બાબુ ચોરેલ ધનથી મુખ ને આરામ મળતાં નથી. ઝોટલે સ્તેય વૃત્તિનો માણસ ઉભયબ્રમ્થ થાય છે.

૩૨

સ્તેયવૃત્તિનાં ફળ દારિદ્ર્ય, દૌર્ભાગ્ય અને અંગચ્છેદ વગેરે સમજી શકાય છે. એ પ્રકારનું વર્તન આચરણીય નથી. પૂછ્યા વગર ખીનની તુલ્ય સરખી ચીજ પશુ ન લઇએ.

३३

अद्यापि नो दृष्टमिदं श्रुतं वा
 यत् स्तेयमालम्बितवान् मनुष्यः ।
 अभूत् समर्थो द्रविणं निचित्य
 भोगाय निःशङ्कतया सुखस्य ॥

३४

यश्चौर्यैपापद्रुमधिष्ठितोऽस्ति
 स्वास्थ्यं परं हारितवान् न, किन्तु ।
 धृति च वैर्यं च मर्ति च मम्यक्
 जन्मान्तरं चापि स हीनभाग्यः ॥

३५

यो मार्यतेऽसौ क्षणमेक एव
 प्राप्नोति दुःखं द्रविणे हृते तु ।
 सपुत्रपौत्रादिरुपैति याव-
 जीव विचिन्त्येति जहातु चौर्यम् ॥

३६

स्तेयप्रवृत्तिः खलु नीचकार्य-
 मस्तेयवृत्तिः पुरुषार्थमार्गः ।
 विशुद्धहस्तस्य च साधुवाद-
 शाम्यन्त्यनर्थाश्च परत्र नाकम् ॥

૩૩

આજ લગી એ નથી જોયું કે નથી સાંભળ્યું કે સ્તેયવૃત્તિના અવલમ્બન પર મનુષ્ય દ્રવ્યસંચય કરી નિઃશંક મુખોપભોગ કરવામાં સમર્થ થયો હોય.

૩૪

જે ચોરીરૂપ પાપના વૃક્ષ પર ચઢી જોકો છે તેણે માત્ર પોતાનું સ્વાસ્થ્યજ ગુમાવ્યું છે જોમ નથી, પણ તે દુર્ભાગી સ્થિરતા, ધીરતા, વિવેક અને સદ્ગતિને પણ હારી જોકો છે.

૩૫

જે પ્રાણીને મારવામાં આવે છે તે પ્રાણી એકલોજ અને ક્ષણ માત્રજ દુઃખ ભોગવે છે; પણ જેનું ધન લૂટી લેવામાં આવે છે તે પોતાનાં બાલબચ્ચાં અને સ્ત્રી વગેરે પરિવારચુકત જિન્દગીભર દુઃખ ભોગવે છે. જોમ સમજી ચોરીનો રસ્તો મૂકી દેવો.

૩૬

ચોરીનો ધંધો નીચ કામ છે. અને પ્રામાણિક વ્યવસાય એ પુરુષાર્થનો માર્ગ છે. જેના હાથ ચોખ્ખા છે તેની દુનિયામાં ધજજત છે, જગત્ તેનું સાડું બાંધે છે. અને તેના અનર્થો ટળી જાય છે તેમજ તેનો પરલોક મુખર છે.

३७

यस्मिन् प्रदीपं शलभन्ति दोषा
 यस्मिन् सुधांशौ परितापशान्तिः ।
 यस्मिन् समुद्रे गुणरत्नभूति-
 स्तद् ब्रह्म को न स्पृहयेत् सचेताः ॥

३८

यस्मिन् दिनेशे परितप्यमान
 उपद्रवध्वान्तमुपैति नाशम् ।
 इष्टार्थसम्पादनकल्पवृक्षे
 तास्मन् व्रते ब्रह्मणि जागृतः स्यात् ॥

३९

सिंहासने चोपविशन् सुरेन्द्रः
 प्रवन्दते यान् शुचिभक्तिनम्रः ।
 ते ब्रह्मचर्यव्रतबद्धचित्ता
 मनस्विनो मर्त्यमुवां जयन्ति ॥

४०

फलन्ति मन्त्रा बहते च कीर्ति-
 रध्यासते सन्निधिमप्यमर्त्याः ।
 यस्मिन् सति प्रस्फुरितप्रभावे
 तद् ब्रह्मचर्यं सुविचारलभ्यम् ॥

૩૭

જે બ્રહ્મચર્યરૂપ હીપકમાં બધા દોષો પતંગીયાનું અનુકરણ કરે છે, જે બ્રહ્મચર્યરૂપ સુધાકરથી સર્વ સન્તાપનું શમન થાય છે અને જે બ્રહ્મચર્યરૂપ સમુદ્રમાં અનેક ગુણ-સ્ત્રોતોની નિષ્પત્તિ થાય છે તે બ્રહ્મચર્યને કોણ સહૃદય ન ચાહે.

૩૮

બ્રહ્મચર્ય એ સૂર્ય છે. એ તપતાં ઉપદ્રવરૂપ સર્વ અન્ધકાર નાશ પામે છે. બ્રહ્મચર્ય અલીપ્ટ અર્થેના સમ્પાદન માટે કલ્પવૃક્ષ છે. એ વ્રતનું રક્ષણ કરવામાં બળુત રહીએ.

૩૯

જેઓને સ્વર્ગપુરીનો સમ્રાટ ઇન્દ્ર પોતાના સિંહાસન પર બેસવા જતાં શુદ્ધ ભક્તિનમ્ર થઈ વન્દન કરે છે તે બ્રહ્મચર્યનિષ્ઠ મનસ્વીઓ મનુષ્યલોકમાં જયવન્ત છે.

૪૦

જેના મહાન્ પ્રભાવે મન્ત્રો ફલે છે, કીર્તિ વહે છે અને દેવો સમીપે ઉપસ્થિત થાય છે તે બ્રહ્મચર્ય વિચારશુદ્ધિ પર અવલમ્બિત છે.

४१

अस्थनां प्रभूतं बलमर्पयन्तं
 रक्तप्रवाहं प्रविकासयन्तम् ।
 मुखे प्रतापारुणतां दधान
 न कंः सुधीर्ब्रह्मयमं सुरभेत् ॥

४२

न तं शरत्पर्वहिमांशुभासः
 प्रल्हादमुत्पादयितु क्षमेरन् ।
 न त रसं दिव्यफलानि चापि
 ह्लादं रसं ब्रह्म यमातनोति ॥

४३

यत् प्राणभूत चरितस्य, हेतुः
 परः परब्रह्मणि यच्च, यस्मात् ।
 निर्याति मेघा तटिनीव शैलात्
 तत् पालयन् ब्रह्म न पूज्यते कैः ॥

४४

इह प्रतिष्ठा च परत्र च स्व-
 र्यस्माददो ब्रह्म विहाय मार्गम् ।
 आपातमात्रे रमणीयमन्ते
 किम्पाकवद् दारुणमाश्रयेज् ॥

૪૧

હૃદીઓમાં જળરહસ્ત શક્તિ રહેનાર, લોહીને
ખૂબ વિકસિત બનાવનાર અને મુખાકૃતિ પર પ્રતાપની
લાલિમા ભરી દેનાર એવું બ્રહ્મચર્ય કૌણ કહ્યો માણસ
ન સાચવે.

૪૨

શરદ્ ઋતુના ચન્દ્રની જ્યોત્સ્ના તે આલ્હાદ આપવામાં
અસમર્થ છે અને દિવ્ય કૃણા તે રસ આપવામાં અશક્ત
છે કે જે આલ્હાદ ને જે રસ બ્રહ્મચર્યવિકસિત
જીવનમાંથી મળી શકે છે.

૪૩

જે, ચારિત્રનો પ્રાણ છે, જે, પરબ્રહ્મની સાધનવિધિમાં
મુખ્ય ભાગ ભજવે છે અને જેમાંથી સહસ્રદિવેક-
શાલિની પ્રજ્ઞા, પર્વતમાંથી નદીની જેમ નિકળે છે તે
બ્રહ્મચર્યનું સમ્પૂર્ણ પાલન કરનાર કૌનાથી ન પૂજાય.

૪૪

અહીં પ્રતિષ્ઠા અને પરલોકમાં મહાન્ ગતિ જેનાથી
પ્રાપ્ત થાય છે તે બ્રહ્મચર્ય મૂઢી 'કિમ્પાક' ફલની જેમ
આપાતરમણીય અને પરિણામે દારુણ એવું આવરણ
ન કરીએ.

४५

देहे तपस्येव न तापहेतु-
 हेतुर्न वा भक्तिरिव श्रमस्य ।
 न वित्तकालव्ययसंव्यपेक्षि
 ब्रह्मामृतं जीवनमूर्ध्वनैतृ ॥

४६

नहि क्षमन्ते गृहमेधिनस्तु
 ये सर्वथा ब्रह्ममहाव्रताय ।
 ते देशतो ब्रह्म समाचरेयुः
 स्वदारतुष्टाः परदारवर्जाः ॥

४७

स्त्रियं स्वसारं जननीं सुतां वा
 स्वां कामदृष्ट्या समवेक्षमाणे ।
 स्वचित्तकोपज्वलन विचिन्त्य
 परस्य नार्यां कुदृशं क्षिपेन्न ॥

४८

दूरे परस्त्रीगमनं स्वपत्नी-
 योगोऽपि नासक्ततया विधेयः ।
 पत्युश्च पत्न्याश्च सुशीलताया
 सुखाश्रमो दम्पतिजीवनस्य ॥

૪૫

પ્રદાચર્ય નથી તપશ્ચાની જેમ શરીરમાં તાપજનક અને નથી લક્ષિતની જેમ શ્રમોત્પાદક. એમાં નથી કોડીનો ખર્ચ કે નથી એમાં વખતનો ભોગ આપવાનો. એ અમૃત છે, એ જીવન છે અને એ ઉપર ઉઠાવનારી મહાન્ શક્તિ છે.

૪૬

જે ગૃહસ્થો પ્રદાચર્યનું સર્વથા પાલન કરવામાં અશક્ત છે તેઓ સ્વદ્વારતુષ્ઠ અને પરદ્વારવર્જી રહી મર્યાદિત પ્રદાચર્ય પાળે.

૪૭

પોતાની સ્ત્રી, ખંડેન, માતા અને પુત્રી તરફ કામ-દષ્ટિથી જોનાર માણસ પર પોતાના ચિત્તમાં કોપની આગ લડકે છે એ પર ધ્યાન આપી પરદ્વાર પર બુદ્ધિ દષ્ટિ કરવી નહિ.

૪૮

પરસ્ત્રીગમન તો દૂર રહું, પોતાની પત્ની સાથે પણ આસક્તિ ન જોઈએ. પતિ ને પત્ની બન્નેના સુશીલ ચરિત્ર પર જ દમ્પતિ-જીવનનું સુખાશ્રમ અવલમ્બિત છે.

४९

शुक्रं शरीरस्य समस्ति राजा
 हते पुना राज्ञि पुरस्य हानिः ।
 रक्षेत् ततः कामशरेभ्य एभं
 ब्रह्मोच्चसन्नाहभृतं विधाय ॥

९०

सर्वस्वनाशः प्रबलं च वैर
 बन्धश्च देहान्तभयाकुलत्वम् ।
 परत्र घोरस्थलसङ्गमश्चाऽ-
 न्यस्त्रीप्रसङ्गस्य फलान्यमूनि ॥

९१

शिरीषपुष्पाधिकमार्दवाङ्गीं
 समुच्छलत्सुन्दरकान्तिपूराम् ।
 समुच्छवसत्पङ्कजगन्धि-पर्व
 शरत्सुधाधाममनोहराऽऽस्याम् ॥

९२

एवंविधां प्रौढकलाकलापा-
 मपि त्यजेद् योषितमन्यदीयाम् ।
 साधारणस्त्रीमपि कालकूट-
 वल्लीं परिज्ञाय विवेकशाली ॥
 (युग्मम्)

૪૯

શુક્ર શરીરનો રાજા છે. રાજા હણ્ણાતાં પુર (શરીર
યા શહેર)ની હાનિ જ થાય. માટે એ રાજાને પ્રદ્ધવચર્ચ-
રૂપ બખ્તર પહેરાવી કામનાં ખાણેથી બચાવવો જોઈએ.

૫૦

સર્વસ્વનો નાશ, લયંકર વૈર, બેડીબન્ધન તથા
દેહાન્તલયની ઉપસ્થિતિ અને પરલોકમાં ઘોર દુર્ગતિ
એ પરસ્ત્રીગમનનાં ક્ષણ છે.

૫૧

જેણીનું શરીર શિરીષ પુષ્પથી (સરસડાના ફૂલથી)
પણુ અધિક કોમળ છે, જેણીના શરીરમાં સુન્દર કાન્તિનું
પૂર ઉમડી રહ્યું છે, જેણીના મુખમાં વિકસિત કમલની
મુગન્ધ ભરી છે અને એ વદનમંડલ શારદ પૂર્ણિમાના
ચન્દ્ર સમાન મનોહર છે—

૫૨

પરનારી અથવા ગણિકા આવી સુન્દર અને મહાન્
કલાકુશલ હોય તો પણ તેણીના મોહમાં ન પડીએ.
વિષની વેલડી સમજી તેના સંગથી દૂર રહીએ.

५३

मनःप्रवृत्तिर्वचसः प्रवृत्ति-

देहप्रवृत्तिश्च मिथो विरुद्धाः ।

यासां न साधारणयोषितस्ता

निषेक्ताः स्युः सुखसम्पदायै ॥

५४

वेश्यानुषक्तः परिगर्हणीय-

सङ्गप्रसङ्गेन विवेकयोगात् ।

तथाविधं अश्रयति येन मूढो

शुरूंश्च बन्धूंश्च न सत्करोति ॥

५५

द्रव्येच्छया कुष्ठिनमप्यमर्त्यो-

पमं परिलिङ्गघटशेसते या ।

स्नेहोन्मितां तां सृजतीमसत्य-

स्नेह न गच्छेद् गणिकां कदापि ॥

५६

देहस्य हानिर्द्रविणस्य हानि-

विवेकहानिर्यशसश्च हानिः ।

एव महाह्वनिपदं विचार्य

दौर्जन्य-भूमि न भजेत वेश्याम् ॥

૫૩

વેશ્યાઓ માયાવિની હોય છે. ઝોવી કે જેણીના મનમાં કંઈ, વચનમાં કંઈ અને વર્તનમાં કંઈ હોય છે. એનો સંગ સુખને માટે ન હોય.

૫૪

વેશ્યાસંગી માણસ અસત્સંગમાં નિરત બની વિવેકયોગથી એવો બ્રષ્ટ થાય છે કે તે મૂઢ ગુરુઓને નથી માનતો અને બન્ધુવર્ગને નથી માનતો. ઇશ્વરને તો માને જ શેનો ?

૫૫

જે, દ્રવ્યની લાલસાએ કોલીઆને પશુ સ્નેહભરી દષ્ટિથી દેવકુમારના જેવો જુએ, એવી નિઃસ્નેહ છતાં બહારનો ઝોટો સ્નેહ દેખાડતી ગણિકાનો સંગ ન કરીએ.

૫૬

શરીરની હાનિ, ધનની હાનિ, વિવેકની હાનિ અને આખરની હાનિ આમ ગણિકાસંગ મહાહાનિઓતું સ્થાન છે. ઉપરાંત એ દુરાચારનો, દુર્જનતાનો અખાડો છે. આમ સમજી એથી છેટા રહીએ.

९७

रूपं यदेवं प्रविलोक्य माद्येद्
 आभ्यन्तरं तस्य यदि स्वरूपम् ।
 विचिन्तयेत् तत्त्वदृशा, न तर्हि
 जनः स्मरान्दोलितमानसः स्यात् ॥

९८

पराङ्मनासङ्गमपातकाग्रौ
 सर्वे गुणा आद्भुतिमाप्नुवन्ति ।
 अतः परं किञ्चन नास्ति मौर्ख्य-
 मतः परं नाप्यधर्मं चरित्रम् ॥

९९

पुंसः प्रतीदं प्रतिपाद्यते स्म
 यद् ब्रह्मचर्यं वनिताजनोऽपि ।
 तात्पर्यतस्तत् क्षमते ग्रहीतु
 निजस्थितिं चेतसि लक्षयित्वा ॥

१००

शरीरलाभं पुनरात्मलाभं
 बलस्य लाभं गुणराशिलाभम् ।
 विचिन्त्य चित्तं च दृढं विधाय
 न शीलमार्गाद् विचलेत् कदापि ॥

૫૭

જે રૂપ જોઈ માણસ મત્ત થાય છે તેના આન્તરિક સ્વરૂપનો જો તે તત્ત્વદષ્ટિથી વિચાર કરે તો તેનું ચિત્ત કામનાં આન્દોલનોથી ન ઘેરાય.

૫૮

પરાંગનાસંગમજનિત પાપાગ્નિમાં બધા શુભો હોમાઈ જાય છે. આથી વધીને બીજી મૂર્ખતા નથી. આથી વધીને બીજું અધમ ચરિત્ર નથી.

૫૯

જે આ પ્રસન્નચર્યનો ઉપદેશ પુરુષો પ્રત્યે કર્યો, તે ઉપદેશ સ્ત્રીવર્ગને પણ તેની સ્થિતિ પ્રમાણે લાગુ પડે છે. સ્ત્રીવર્ગ પણ પોતાની સ્થિતિને લક્ષમાં લઈ તે ગ્રહણ કરે.

૬૦

શરીરલાલ અને આત્મલાલનો વિચાર કરી, શક્તિ, બળ, આરોગ્ય તેમજ શુભરાશિના લાભનો ંચાલ કરી, તેમજ લૌકિક અને પારલૌકિક લાભો પર ધ્યાન આપી પોતાનું મન જોવું મજબૂત બનાવવું જોઈએ કે શીલના માર્ગથી વિચલિત ન થાય.

६१

परिग्रहान्मूच्छति मूच्छेनाच्च

कर्मप्रबन्धा इति सम्प्रवीक्ष्य ।

परिग्रहं सर्वमपि त्यजन्ति

द्रव्यादिरूपं मुनयो विरक्ताः ॥

६२

गृहस्थवृत्तिर्मुनिता च मित्रे

परिग्रही तन्न मुनिर्गृहीव ।

परिग्रहासङ्गवतो मुनित्वे

भवेन्न कस्माद् गृहिणो मुनित्वम् । ॥

६३

परिग्रहोऽगारवतो न निन्द्यो

निन्द्यः पुनस्त्यागपथश्चित्तस्य ।

द्रव्योपभोगे मदनप्रसक्ते-

रपि प्रचारस्य न दुर्वचत्वम् ॥

६४

द्रव्यग्रहे लाभदृशापि मूल-

क्षति विनाऽन्यन्न वदन्ति सन्तः ।

संसारदुर्वातनिरोधहेतुः

मुनिश्चितं साध्वपरिग्रहत्वम् ॥

૬૧

પરિગ્રહથી માણસ મૂર્ચ્છિત થાય છે અને મૂર્ચ્છાથી કર્મબન્ધનમાં પડે છે. એમ સમજી વિવેકશાલી જન નિઃસંગ મુનિ જનતાં દ્રવ્યાદિરૂપ સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે.

૬૨

ગૃહસ્થજીવન અને મુનિજીવન એ બન્ને ભિન્ન અવસ્થાઓ છે. માટે જેમ ગૃહસ્થ મુનિ ન કહેવાય, તેમ પરિગ્રહધારી હોય તે મુનિ ન કહેવાય. પરિગ્રહધારીને મુનિ માનીએ તો ગૃહસ્થ પણ મુનિ કેમ નહિ કહેવાય ?

૬૩

ગૃહસ્થને પરિગ્રહ નિન્દનીય નથી, પણ જે ત્યાગના માર્ગે ચઢેલ હોય તેને જરૂર નિન્દનીય છે. દ્રવ્યના ઉપભોગમાં કામવાસનાનો પ્રચાર પણ બહુ સ્પષ્ટાવિત છે.

૬૪

કલાચિત્ ક્ષાલની સમ્ભાવનાથી ધન રખાય, છતાં તેનું પરિણામ તો મૂલક્ષતિ સિવાય બીજું આવતું નથી. એમ સન્તાનો યત છે. ચાંસાર-માયાની છુરી હવાથી અસ્પૃષ્ઠ રહેવા સારુ અપરિગ્રહ જીવન એ નિઃસન્દેહ બહુ સારું જીવન છે અને એ જ સાધુજીવન છે.

६५

गृहस्थवर्गस्त्वपरिग्रहत्वे-

मध्यासितुं न प्रभविष्णुरस्ति ।

अतः स कुर्वीत' परिग्रहस्य

प्रमाणमाशाप्रसरावरोधि ॥

६६

परिग्रहस्यानवधौप्रचारे

तृष्णा प्रचारं लभते नितान्तम् ।

ततो जनः पोत इवाम्बुराशौ

भवे निमज्जेदिति वेदितव्यम् ॥

६७

परिग्रहाऽऽसक्तिवशीभवंतं

मुष्णन्ति चौरा विषयाभिधानाः ।

दहत्यनङ्गो दहनः कषाय-

व्याधा निरुन्धन्ति पुनः समन्तात् ॥

६८

पापस्य बल्लीमसुखस्य खानि

दोषावलीमातरमाहुराशाम् ।

आशोर्मयस्तत्र चरन्ति वेगाद्

न यत्र भासः शशिनो रवेः ॥

૬૫

ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહેલું અને સમ્પૂર્ણ અપરિશ્કૃત સ્થિતિ લોગવવી એ ન બની શકે તેવી બાબત છે. માટે ગૃહસ્થ રીતસર પરિશ્કૃતું પરિભાષુ કરે. પરિભાષુ—પ્રત્યક્ષ પશુ ગૃહસ્થ તૃષ્ણાના વેગને પોતાના કાબૂમાં લેવા સમર્થ થઈ શકે છે.

૬૬

પરિશ્કૃતપ્રવાહની અમર્યાદિત સ્થિતિમાં તૃષ્ણાનો વેગ બહુ જોરથી વધે છે. અને એથી માણસ, સમુદ્રમાં નૌકા ડૂબી જાય, તેમ સંસારમાં ડૂબી જાય છે.

૬૭

પરિશ્કૃતના વ્યાસંગને વશ થયેલ પ્રાણીની એ દશા થાય છે કે વિષયરૂપ ચોરો તેને લૂંટે છે, કામરૂપ અગ્નિ તેને બાળે છે અને ક્ષયરૂપ શિકારીઓ તેને ચારે બાજુથી ઘેરી લે છે.

૬૮

આશા પાપની વેલડી છે, દુઃખની બાણ છે અને દોષપરમ્પરાની જનની છે. જ્યાં ચન્દ્ર અને સૂર્યનાં કિરણો નથી જઈ શકતાં ત્યાં પણ આશાની ભિન્નિજો પહોંચે છે.

६९

आक्रान्तविश्वत्रितयोऽपि लोभ-

महार्णवस्तैः प्रसरन् निरुद्धः ।

यमोऽशतोऽप्येष समाश्रितो धै-

रेवंविधाः स्युर्गुहिणोऽपि धन्याः ॥

७०

आरम्भभारा भववृक्षमूलं

परिग्रहः कारणमस्त्यमीषाम् ।

तस्मादवश्यं नियतप्रमाणं

परिग्रहं संविदधीत गेही ॥

७१

एतानर्हिसादियमान् स्वशक्ते-

रहन्ति सम्पालयितुं समग्राः ।

धर्मोऽस्त्ययं सार्वजनीन एव

स्वाभाविकी जीवननीतिरेषा ॥

७२

धीरैरर्हिसाप्रमुखा यमा दिशा-

कालाद्यवच्छिन्नतया विवर्णिताः ।

ते सार्वभौमा उदिता महाव्रतं

वितर्कबाधे प्रतिपक्षचिन्तनम् ॥

૬૯

લોભાણુંવનું પૂર ત્રણે જગત્ પર આક્રમણ કરી રહ્યું છે. જેમણે આ અપરિશ્કૃત મત અંશથી પણ સ્વીકાર કર્યું છે તેઓ પણ લોભસાગરને પ્રસરતો અટકાવવામાં સમર્થ થઈ શકે છે. એવા મતધારક ગૃહસ્થો પણ ધન્ય છે.

૭૦

ભવ-વૃક્ષનું મૂળ આરંભોમાં છે. અને એનું કારણ પરિશ્કૃત છે. માટે ગૃહસ્થ અવશ્ય પરિશ્કૃત પરિભ્રમણ કરે.

૭૧

આ અહિંસા આદિ યમોને પોતાની શક્તિ અનુસાર બધા પાળી શકે છે. આ સાર્વજનિક ધર્મ છે. આ છવનની સ્વાભાવિક નીતિ છે.

૭૨

આ અહિંસા આદિ યમો દેશ, કાળ વગેરેની મર્યાદા વગરના સાર્વભૌમ બને છે ત્યારે ‘ મહામત ’ કહેવાય છે. ‘ વિતર્ક ’ (હિંસા આદિ)-જનિત બાધા આવતાં પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવી.

७३

वितर्कबाधे प्रतिपक्षचिन्तनाद्

योगस्य सौकर्यमवेक्ष्य योगिनः ।

यमेषु योगस्य वभाषिरेऽङ्गतां

विज्ञापनेता प्रथमं हि युज्यते ॥

७४

हिंसादयः सन्ति वितर्कसंज्ञकाः

प्रत्येकमेते खलु सप्तविंशतिः ।

कृतेस्तथा कारणतोऽनुमोदनात्

क्रोधेन लोभेन च मोहतः पुनः ॥

७५

नवेति मेदा मृदु-मध्य-तीव्रै-

र्भेदैस्त्रिभिः सन्ति यथोक्तसंख्याः ।

प्रत्येकमेते मृदु-मध्य-तीव्रा-

स्त्रिधा पुनः स्युर्मृदु-मध्य-तीव्रैः ॥

(युग्मम्)

७६

अनन्तमज्ञानमनन्तदुःखं

फले अभीषां नितरां विभाव्ये ।

अतः प्रकर्षं समुपेयुषां यत्

फलं यमानामभिधीयते तत् ॥

૭૩

પ્રતિપક્ષના ચિન્તનથી ‘વિતર્ક’ પર ઢાળ પડતાં યોગભૂમિ પરનું પ્રસ્થાન સરળ થાય છે. એટલા માટે યમ-નિયમને યોગનાં અંગ બતાવવામાં આવ્યાં છે. કારણ કે વિદ્યોને હઠાવનારની પહેલી જરૂર હોય.

૭૪

‘વિતર્ક’ નામથી સંજ્ઞિત થયેલ હિંસા, અસત્ય વગેરે પ્રત્યેકના સતાવીશ લેહો પડે છે. જેમકે ક્રોધ, લોભ અને મોહથી હિંસા કરવાથી, કરાવવાથી અને અનુમોદવાથી—

૭૫

એમ નવ લેહો થતાં એ પ્રત્યેકના મૃદુ, મધ્ય અને તીવ્ર એમ ત્રણ ત્રણ લેહો પાડવાથી સતાવીશ લેહો પડે છે. આમ હિંસા આદિ પ્રત્યેકના સતાવીશ લેહો પડે છે. વળી, તે પ્રત્યેક સતાવીશ લેહોના ફરી મૃદુ, મધ્ય અને તીવ્ર એમ ત્રણ લેહો પાડીએ તો એકાશી લેહો થાય.

૭૬

આ હિંસા આદિ ‘વિતર્કો’નું ફળ અનન્ત અજ્ઞાન અને અનન્ત દુઃખ છે એમ વિચારાવું જોઈએ. એ પ્રકારનું ચિન્તન જેમ પુષ્ટ થાય, તેમ અહિંસા આદિ યમો પુષ્ટ થાય. ઉન્નત દશાએ પહોંચેલા યમોનાં ફળ જે દર્શાવ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

७७

आद्यव्रतस्थैर्यवतः पुरः स्यु-
 निसर्गवैरा अपि शान्तिभाजः ।
 सत्यव्रतं प्राप्तवति प्रतिष्ठां
 विनोद्यमेनापि फलस्य सिद्धिः ॥

७८

अस्तेयनामव्रतनिश्चलत्वे
 रत्नानि जायन्त उपस्थितानि ।
 प्रतिष्ठिते ब्रह्मणि वीर्यलाभोऽ-
 परिग्रहे जन्मकथन्त्वबोधः ॥

७९

अष्टौ च योगस्य वदन्ति दृष्टी-
 रष्टाभिरङ्गैः सह ताः क्रमेण ।
 सुश्रद्धया सङ्गत एव बोधो
 दृष्टिर्बोधापे प्रथमाऽत्र मित्राः ॥

८०

मन्दं च मित्रादृशि दर्शनं स्याद्,
 इहोपमानं च कणस्तृणाग्नेः ।
 न भक्तिसेवादिषु खेदवृत्ति-
 नैर्वर्त्तनं द्वेषि पुनः परत्र ॥

૭૭

અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા આગળ નિસર્ગવૈરી-જન્મસિદ્ધ વૈરી પ્રાણીઓ પશુ પરસ્પર શાન્તિ ધારણ કરે છે. સત્યવ્રતની સ્થિરતાનું પરિણામ વચનસિદ્ધિમાં આવે છે.

૭૮

અસ્તેયવ્રતની નિશ્ચલતા થતાં સર્વ દિશાનાં રત્ન-નિધાનો ઉપસ્થિત થાય છે. બ્રહ્મચર્યની પ્રતિષ્ઠામાં વીર્યલાભ પ્રાપ્ત થાય છે. અપરિશુદ્ધવ્રતના ઉત્કર્ષે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ પ્રકટે છે.

૭૯

યોગની આઠ દૃષ્ટિઓ બતાવવામાં આવી છે. એ દૃષ્ટિઓ ક્રમશઃ પૂર્વોક્ત યોગનાં આઠ અંગોથી સમન્વિત છે. સુશ્રદ્ધાયુક્ત જે બોધ તેને ' દૃષ્ટિ ' કહેવામાં આવે છે. એમાં પહેલી ' મિત્રા ' છે.

૮૦

મિત્રાદૃષ્ટિમાં ' દર્શન ' મન્દ હોય છે. એવું મન્દ કે જેને તૃણાગ્નિકણની ઉપમા અપાય છે. આ દૃષ્ટિમાં ભક્તિ અને સેવા આદિનાં કાર્યોમાં ખેદ ઉપજતો નથી. અને બીજાના ઉપર દ્રેષવૃત્તિ હોતી નથી.

८१

देवाधिदेवे कुशलं च चित्तं
 प्रवन्दनं संस्मरणं च तस्य ।
 योगस्य बीजं सुमना इदं सद्
 गृह्णाति दृष्टाविह वर्त्तमानः ॥

८२

संसारवासाद् विरता असङ्गा
 आराधयन्तश्च महाव्रतानि ।
 आदर्शभूताः शुभसाधनार्था
 यथोचितं सेवति तान् मुमुक्षुः ॥

८३

उद्विग्नता चात्र भवप्रपञ्चात्
 सामान्यतोऽभिग्रहपालनं च ।
 समादरश्चोन्मूलकधर्मवाचां
 श्रद्धा पराऽऽत्मार्थनिबोधने च ॥

८४

एवं च दृष्टाविह वर्त्तमानः
 कृपापरो दुःखिषु, भद्रभूतः ।
 और्चित्यसम्पालनतत्परश्च
 योगाभिरूपैः कथयाम्बभूवे ॥

૮૧

આ દષ્ટિમાં વર્તમાન ચિત્ત ભગવદ્ભક્તિથી વાસિત હોય છે. પ્રભુવન્દન, ભગવત્સ્મરણ આ દષ્ટિમાં પ્રવર્તે છે. આ પ્રકારનું શુભ યોગળીજ આ દષ્ટિમાં વર્તમાન મુજન પ્રાપ્ત કરે છે.

૮૨

પ્રસ્તુત દષ્ટિનો મુમુક્ષુ જેઓ સંસારવાસથી વિરત છે, નિઃસંગ છે, તપોધન છે અને મહાવ્રતસમ્પન્ન છે તેમજ કલ્યાણમાર્ગની સાધનામાં આદર્શભૂત છે, તે ગુરુઓની યથોચિત સેવા કરે છે.

૮૩

આ દષ્ટિમાં ભવપ્રપંચથી ઉદ્વેગ હોય છે. સામાન્ય પ્રકારના અભિગ્રહો, વ્રત-નિયમોમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે. ધર્મની ઉચ્ચ વાણી તરફ આદર હોય છે. અને આત્મ-કલ્યાણનું સાંભળવામાં બહુ શ્રદ્ધા હોય છે.

૮૪

આ દષ્ટિમાં વર્તમાન ભદ્રમૂર્તિ મુજન દુઃખી પર કૃપાલુ હોય છે, અને ઔચિત્યનું પાલન કરવામાં તત્પર હોય છે. પ્રથમદષ્ટિગત પ્રાણી, આવા પ્રકારનો યોગા-આર્યોએ વર્ણવ્યો છે.

८९

दुर्बोधधर्मे विपुलोऽम्बुवाहो
 दुर्वर्त्तनद्रौ निशितः कुठारः ।
 सत्सङ्गतिर्या विबुधैर्न्यगादि
 तत्प्राप्तिरत्र प्रगतेर्निदग्नम् ॥

८६

अन्त्ये 'परावर्त्ते' इमां च दृष्टि
 कल्याणरूपां लभते सुभागः ।
 हेतुः परो भावमलाल्पताऽत्र
 घने मले नो सति सत्त्वबुद्धिः ॥

८७

यथाप्रवृत्तौ करणेऽन्त्य ईदृग्
 आसत्तिमद्बन्धिमिदः स्वरूपम् ।
 अपूर्वतां तस्य यथाप्रवृत्ते-
 स्ततस्तदासन्नतया वदन्ति ॥

८८

चतुर्दशोक्तानि जिनागमे शुण-
 स्थानानि तत्र प्रथमे निगद्यते ।
 समागतस्य प्रथमामिमां दश
 शास्त्रे तु सामान्यत एव वर्णितम् ॥

૮૫

સત્સંગતિ જે દુર્બોધરૂપ ધામને શમાવવામાં વિપુલ જલધર સમાન છે અને દુરાચરણરૂપ વૃક્ષને કાપવામાં વીક્ષુ કુઠારતુલ્ય છે તે આ દષ્ટિમાં આત્મોન્નતિના સાધન તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે.

૮૬

છેલ્લા ‘પુદ્ગલપરાવર્ત’માં આ કલ્યાણરૂપ દષ્ટિ ભાગ્યવાન પ્રાપ્ત કરે છે. આંતરિક મલનો હાસ થતાં આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉચ્ચ મલ હોય ત્યાં સત્ શું સમભાય ?

૮૭

‘અન્યિ’-લેહનું કાર્ય જેને નજીકમાં થવાનું છે એવા ચેતનને છેલ્લા ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’માં આ (પ્રથમ દષ્ટિનું) જીવન પ્રાપ્ત થાય છે. અતએવ છેલ્લું ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ ‘અપૂર્વકરણ’ની નજીકમાં હોવાથી, એનો રસ્તો સરળ કરી દેનાર હોવાથી ‘અપૂર્વકરણ’ તરીકે કહેવાય છે.

૮૮

જિનાગમમાં ચૌદ ગુણસ્થાનોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમાં પહેલું ગુણસ્થાન આ પ્રથમ દષ્ટિમાં આવતાં પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્ત્રમાં તે સંબન્ધી જે અન્ય કથન કર્યું છે તે સામાન્ય પ્રકારે છે.

४९

यमप्रधाना प्रथमा द्युक्ता

तारा द्वितीया नियमप्रधाना ।

शौचस्य सद्भावनया च तत्र

विरक्तिरङ्गे, न पराङ्गमोहः ॥

९०

सुसत्त्वसिद्धिः सुमनस्कभाव

'एकाग्रभावो जय इन्द्रियाणाम् ।

आत्मस्वरूपेक्षणयोग्यता च

फलान्यभूनि प्रतिपादितानि ॥

९१

सन्तोषतश्चोत्तमसौख्यलामः

स्वाध्यायतो दैवतदर्शनं च ।

तपेन कायेन्द्रिययोश्च सिद्धिः

प्रोक्ता समाधिः प्रणिधानतश्च ॥

९२

अस्यां च तारादृशि गोमयाग्नि-

कणोपम दर्शनमभ्यधायि ।

नोद्विग्नभावोऽत्र परोपकारे

तत्त्वावबोधस्य पुनः समीक्षा ॥

૮૯

યમપ્રધાન પહેલી દષ્ટિ કહેવાઈ. નિયમપ્રધાન બીજી દષ્ટિ ‘ તારા ’ છે. તેમાં નિયમના શૌચ, સન્તોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રભુધાન એ પાંચ ભેદો છે. તે પૈકી પ્રથમ શૌચ. તેની ભાવનાથી પોતાના દેહ પર વૈરાગ્ય પેદા થાય છે અને અન્યદેહ પરનો મોહ શાન્ત થાય છે.

૯૦

વળી, સત્વગુણની સિદ્ધિ, માનસિક ઉદ્ભાસ, એકાગ્રતા, ઇન્દ્રિયજય અને આત્મસ્વરૂપને અવલોકવાની ચોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. શૌચનાં આટલાં કૃણ ણતાવ્યાં છે.

૯૧

સન્તોષથી ઉત્તમ મુખનો લાભ થાય છે. સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટ દેવતાનું દર્શન થાય છે. તપથી શરીર તેમજ ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ સાંપડે છે. અને ઇશ્વરપ્રભુધાનથી સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૯૨

આ ‘ તારા ’ દષ્ટિમાં છાણાની અગ્નિના કણુ જેવો બોધ હોય છે. ધર્મક્રિયામાં, હિતસાધનમાં આ દષ્ટિધારકને ઉદ્વેગ આવતો નથી. આ દષ્ટિનો આત્મા તત્ત્વજિજ્ઞાસુ હોય છે.

९३

प्रीतिस्त्वविच्छिन्नतयाऽत्र योग-

कथासु भक्तिर्विमला च सत्सु ।

मायोग्यकर्माचरणं च शिष्टाः

प्रमाणमित्यन्यमतेषु साम्यम् ॥

९४

यत्राऽऽसनं योगतृतीयकाङ्क्षं

दृष्टिर्बला सा विदिता-तृतीया ।

दृढं च काष्ठाग्निकणप्रकाशो-

पमं भवेद् दर्शनमत्र दृष्टौ ॥

९५

महांश्च तत्त्वश्रवणाभिलाषः

क्षेपो न योगस्य पथि प्रयाणे ।

असाधुतृष्णात्वरयोरभावात्

स्थिरं सुखं चासनमाविरस्ति ॥

९६

इहान्तरायाः शममाप्नुवन्ति ।

द्वन्द्वामिघातो न च सम्भविष्युः ।

अपायदूरीभवनेन कृत्यं

भवेत् समस्त प्रणिधानपूर्वम् ॥

૬૩

યોગકથામાં તેનો પ્રેમ અવિચ્છિન્ન હોય છે. સત્યુરુષે તરફ તેને બહુમાન હોય છે. આ દૃષ્ટિમાં નિન્દિત આચરણ નથી હોતું. અને ‘ શિષ્ટો પ્રમાણુ છે ! ’ એવી ભાવના હોવાથી અન્ય મતો તરફ સમભાવ હોય છે.

૬૪

ત્રીજી દૃષ્ટિ ‘ બલા ’ છે. એમાં યોગતું ત્રીજું અંગ ‘ આસન ’ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દૃષ્ટિમાં જે દર્શન હોય છે તે કાષ્ઠાગ્નિના પ્રકાશ જેવું દઢ હોય છે.

૬૫

આ દૃષ્ટિમાં તત્ત્વશ્રવણની આકાંક્ષા પ્રખળ હોય છે અને ‘ ક્ષેપ ’ દોષ (ચાંચલ્ય), જે યોગપ્રવાસમાં નહતર કરનાર છે, તે ટળી જાય છે. અયોગ્ય લાલસા અને ત્વરા શાન્ત થઈ જવાથી આ દૃષ્ટિમાં સ્થિર અને સુખરૂપ આસનની સિદ્ધિ થાય છે.

૬૬

અહીં સાધનવિરોધો અન્તરાયો ઠંડા પડે છે અને શીતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વથી અભિઘાત થતો નથી. કોષો દૂર થવાથી આ દૃષ્ટિમાં સમન્ત ધર્મ્ય કૃત્ય મનઃપ્રશિધાન-પૂર્વક જાય છે.

९७

यूनः सकान्तस्य विदग्धबुद्धे-

यथा सुगेयश्रवणेऽमिलाषः ।

इमां दृशं प्राप्तवतस्तथा स्यात्

तत्त्वावबोधश्रवणाभिलाषः ॥

९८

असत्यमुष्मिन् श्रुतमप्यपार्थ-

मिवोषरायां भुवि बीजवापः ।

सति त्वमुष्मिन् परसाधनानि

कर्मक्षयायाऽसुलभानि न स्युः ॥

९९

तुर्याऽन्विता प्राणयमेन दीप्रा

दीप्राऽऽत्मभावस्य बलेन दृष्टिः ।

अस्यां च तत्त्वश्रवणप्रवृत्ति-

दीपप्रभासन्निभदर्शनायाम् ॥

१००

यः श्वासप्रश्वासगतिप्ररोधः

स योगिभिः प्राणयमो बभाषे ।

स रेचकः पूरक-कुम्भकौ च

श्वासो बहिर्वृत्तिरिहाऽऽदिमः स्यात् ॥

૬૭

રમણીસમેત નિપુણ યુવકને સુન્દર સંગીત સાંભળવા-
માં જે રસવૃત્તિ હોય છે તેટલી રસવૃત્તિ તત્ત્વશ્રવણ માટે
આ દષ્ટિવાળાને હોય છે. આવો તત્ત્વશુશ્રૂષાનો શુભ આ
દષ્ટિમાં પ્રકટે છે.

૬૮

જ્યાં શુશ્રૂષા નથી, ત્યાં શ્રવણની શી કિમ્મત !
ઉપર જમીનમાં બીજવપનની જેમ તે બ્યર્થ જાય.
પરંતુ જ્યાં શુશ્રૂષાની બિમ્બિ વહે છે ત્યાં કર્મક્ષયસાધક
બીજાં સાધનો પણ મુલલ થઈ જાય છે.

૬૯

ચોથી દષ્ટિ ‘ દીપ્તિ ’ છે. આ દષ્ટિમાં આત્મબળ
વધુ વિકસેલું હોય છે. આ દષ્ટિ પ્રાણાયામવાળી છે.
અહીં તત્ત્વશ્રવણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દષ્ટિનું દર્શન
તીર્થકની પ્રભા સરખું બતાવવામાં આવ્યું છે.

૧૦૦

સ્વાસ-પ્રસ્વાસનો ગતિનો વિચ્છેદ કરવો એને
‘ પ્રાણાયામ ’ કહેવામાં આવે છે. તેના ત્રણ પ્રકારો છે:
રેચક, પૂરક અને કુમ્ભક. રેચક એટલે બહિર્વૃત્તિ સ્વાસ.
અર્થાત્ અન્દરના સ્વાસને બહાર કાઢવો તે રેચક.

१०१

प्रपूर्णं तस्य च पूरकः स्यात्
 स्थिरीकृतिस्तस्य च कुम्भकः स्यात् ।
 एकस्वभावा न हि योगकाराः,
 केचित् ततो यान्ति पथेदृशेन ॥

१०२

स्याद् भावतः प्राणयमस्तु बाह्य-
 भावस्य रेकाद अथ पूर्णेन- ।
 विवेकभावस्य समुज्ज्वलस्य
 स्थिरीकृतेर्वास्तवमेतदङ्गम् ॥

१०३

स्त्रीतोऽपि पुत्रादपि मन्त्रतोऽपि
 धर्मः प्रियः स्यान्निजकासुतोऽपि ।
 क्षिपेत् धर्मार्थमसूनपि स्वान्
 प्राणान्तकष्टेऽपि न तु न्यजेत् तम् ॥

१०४

एव भवक्षारपयोनिरासात्
 तत्त्वश्रुतिस्वादुजलेन पुण्यम्- ।
 बीजं प्ररोहप्रवणं करोति
 सम्यङ्मतिः सद्गुरुभूरिभक्तिः ॥

૧૦૧

પૂરક એટલે અન્તર્વૃત્તિશ્વાસ. અર્થાત્ બહારના વાયુને ખેંચી અન્દર પૂરવાનું જે કામ તે પૂરક. અને તે પવનનું સ્તમ્ભન કરવું અર્થાત્ તેને સ્થિર કરી રોકી રાખવો તે કુમ્ભક. યોગાભ્યાસીઓ બધા એક સરખા સ્વભાવના નથી હોતા. એટલે કેટલાક આ જાતનો માર્ગ પશુ ગ્રહણ કરે છે.

૧૦૨

પ્રાણાયામની ખરી ઉપયોગિતા તેના બીજા અર્થમાં છે. વૈષયિક મમત્વરૂપ બાહ્યભાવનું રેચન કરવું તે રેચક, અન્તર્ભાવનું પૂરણ કરવું તે પૂરક અને તેનું સ્થિરીકરણ તે કુમ્ભક. આ ભાવપ્રાણાયામ છે.

૧૦૩

આ દષ્ટિમાં સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર અને પોતાના પ્રાણથી પશુ ધર્મ પ્રિય હોય છે. ધર્મને માટે પોતાના પ્રાણ આપવા તૈયાર થાય, પરન્તુ પ્રાણાન્તકષ્ટમાં પશુ ધર્મને ન છોડે. આ દષ્ટિનો જીવ ધર્મસાધનમાં આવો સજાત હોય છે.

૧૦૪

આમ શુભમતિસમ્પન્ન સદ્ગુરુભક્ત મહાશય ભવવાસનારૂપ ખારા પાણીને ત્યજી તત્ત્વશ્રુતિરૂપ સ્વાદુ જળથી પુણ્ય-બીજને વૃદ્ધિ પમાડે છે.

१०९

मिथ्यात्वमस्मिश्च दृशां चतुष्केऽ
 वतिष्ठते ग्रन्थविदारणेन ।
 ग्रन्थेर्विभेदो भवति स्थिरायां
 तद् दृक्चतुष्केऽत्र न सूक्ष्मबोधः ॥

११६

अवेद्यसंवेद्यपदामिधेयो
 मिथ्यात्वदोषाशय उच्यते स्म ।
 उग्रोदये तत्र विवेकहीना
 अधोगति मूढधियो व्रजन्ति ॥

१०७

मिथ्यात्वदोषस्य पराजयेन
 संसारदुःखौघनिबन्धनस्य ।
 सत्सङ्गतो दुर्गतिकारणस्य
 कुतर्कैराहोः प्रपलायनं स्यात् ॥

१०८

शमाम्बुवाहे प्रतिकूलवातं
 सद्बोधपद्मे च हिमोपपातम् ।
 श्रद्धानशल्यं स्मयपोषकं च
 निजं हितं घ्नन्ति कुतर्कमेत्य ॥

૧૦૫

આ ચાર દષ્ટિઓ સુધી ‘અન્યિલેદ’ ન થતો હોવાથી ‘મિથ્યાત્વ’ રહે છે. ‘અન્યિ’નો લેદ ‘સ્થિરા’ (પાંચમી દષ્ટિ)માં થાય છે. અતઃએવ આ દષ્ટિ સુધી સૂક્ષ્મબોધનો અભાવ હોય છે.

૧૦૬

મિથ્યાત્વદોષની હાલતને ‘અવેદસંવેદપદ’ કહેવામાં આવે છે. મિથ્યાત્વના ઉગ્ર ઉદયથી માણસ મોહાભિભૂત બને છે અને વિવેકવિહીન આચરણથી પોતાની દુર્ગતિ કરે છે.

૧૦૭

મિથ્યાત્વદોષ સંસારની દુઃખરાશિનું મૂળ છે. સત્સંગના યોગે તેનો પરાજય થતાં દુર્ગતિકારક એવો કુતર્ક-રાહુ પલાયન કરી જાય છે.

૧૦૮

કુતર્કજીવનનો ખ્યાલ આપતાં યોગાચાર્યો કહે છે કે કુતર્ક પ્રશમ-જલધરને શેકવામાં પ્રતિકૂલપવનતુલ્ય છે અને સદ્બોધરૂપ કમલ પર હિમપાત છે. તેમજ શ્રદ્ધાનમાં શત્યભૂત અને ગર્વપોષક છે. કુતર્કમાર્ગનો આશ્રય લઈ માણસ પોતાના હિતનું હનન કરે છે.

१०९

समासु वादप्रतिवादजल्पा
 विशारदानां विविधा भवन्ति ।
 तत्त्वान्तसिद्धिर्नहि लभ्यते तै-
 र्दृष्टान्तभूतस्तिलपीलकोऽत्र ॥

११०

एकेऽभियुक्ता अमुकं पदार्थं
 यथानुमानैः परिकल्पयन्ति ।
 अन्येऽभिरूपा अमुमेव भाव-
 मन्यस्वरूपं प्रतिपादयन्ति ॥

१११

अतीन्द्रियार्था यदि हेतुवादै-
 र्विनिश्चयस्यैकपदीमुपेयुः ।
 एतावत् कालत एव ते स्यु-
 र्विनिश्चिता विश्वविशारदेषु ॥

११२

न वादमार्गान्न च तर्कशास्त्रात्
 प्रकाशमायात्यकृतात्मनां घीः ।
 तत्त्वस्य सिद्धेः परमस्तु पन्था
 योगः सतां सम्मत एक एव ॥

૧૦૯

વિદ્વાનોની સલાઓમાં અનેક પ્રકારના વાદ-પ્રતિવાદ ચાલે છે. પરન્તુ એથી તત્ત્વસિદ્ધિ લભ્ય નથી. આમાં ધ્યાણીના બળદનું ઉદાહરણ વિચારી શકાય

૧૧૦

એક પક્ષના વિદ્વાનો અમુક પદાર્થને તર્કબળે, અનુમાનો દ્વારા જેવા રૂપમાં નિરૂપે છે તે જ પદાર્થને બીજા વિદ્વાનો બીજી રીતે પ્રતિપાદન કરે છે.

૧૧૧

અતીન્દ્રિય પદાર્થો બે તરફથી નિશ્ચિત થયા હોત અગર થઈ શકતા હોત તો આટલા કાળે જગતના વિદ્વાનોએ તે પદાર્થોનો નિશ્ચય ક્યારનોએ કરી નાંખ્યો હોત.

૧૧૨

ત્યાં આત્મા લાવિત નથી, ત્યાં વાદ્યચાર્યાથી કે તર્કપરમ્પરાના અવલંબનથી પ્રકાશ શું મળે ? તત્ત્વસિદ્ધિનો ઉત્તમ માર્ગ એક માત્ર યોગસાધન છે.

११३

शास्त्रार्थशक्त्या न पराभिभूते-

रम्यासमात्राच्च च शास्त्रराशेः ।

सिद्धि समागच्छति तत्त्वभूमि-

रालम्बतेऽसौ शमशालि शीलम् ॥

११४

न शब्दभेदे कलहो विधेयो

नानाविधानां खलु दर्शनानाम् ।

विचारणीयं परमार्थतत्त्व

समं हि पश्यन्ति समेक्षिणस्तु ॥

११५

स्वजीवन शोधयितुं प्रयत्न-

स्तत्त्वावबोधाय सदा विधेयः ।

समाहिते चेतसि शुद्धिभानि

सम्यग्दृशः सम्भविता विकासः ॥

११६

द्वशश्चतस्रः प्रथमाः सृजन्ति

मार्गाभिमुख्येन विमुक्तियोगम् ।

मिथ्यात्ववत्योऽपि तदल्पभावाद

योग्यत्वभाजोऽन्तिम'पुद्गल'स्थाः ॥

૧૧૩

શાસ્ત્રાર્થબલથી બીજાને પરાસ્ત કરવાથી કે શાસ્ત્ર-સમૂહના અભ્યાસ માત્રથી તત્ત્વભૂમિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. પરંતુ તેની સિદ્ધિ શમશાલી શીલ પર અવલંબિત છે.

૧૧૪

અધિકાંશ, ધર્મના ઝઘડા કે દાર્શનિક કલહ લિન્ન લિન્ન દર્શનોની લિન્ન લિન્ન શબ્દપરિભાષા અને લિન્ન લિન્ન પ્રતિપાદનશૈલીને લઈને થાય છે. મૂળ વસ્તુ શું છે, પરમાર્થ તત્ત્વ શું છે એ વિચારવું જોઈએ. તત્ત્વદષ્ટાને કલહ કેવો ? સમદર્શી તો સર્વત્ર સમ જુએ છે. જ્યાં સમન્વયશક્તિ છે ત્યાં સમભાવ છે.

૧૧૫

તત્ત્વસિદ્ધિ માટે સાચો ઉપાય તો એ છે કે પોતાના જીવનશોધનમાં સદા યત્નપરાયણ થવું જોઈએ. પ્રકાશપ્રાપ્તિવું મુખ્ય સાધન ચિત્તશુદ્ધિ છે. વિમલ ચિત્તની સમાહિત અવસ્થામાં સમ્યક્દર્શનનો પ્રકાશ થાય છે.

૧૧૬

આ પહેલી ચાર દષ્ટિઓ યદ્યપિ મિથ્યાત્વવાળી છે, પણ ત્યાં મિથ્યાત્વની મન્દતા છે. એટલે ચરમપુદ્ગલ-પરાવર્ત્તભાવી અને સમુચિત યોગ્યતા ધરાવતી એ દષ્ટિઓ માર્ગાભિમુખ હોઈ મોક્ષમાર્ગને સજે છે.

११७

शान्तो विनीतश्च मृदुः प्रकृत्या
 भद्रस्तथा चारुचरित्रशाली ।
 मिथ्याद्वगप्युच्यत एव सूत्रे
 निर्वाणभाक् धर्मितया प्रशस्तः ॥

११८

अर्थे 'परावर्त्तेन' नामकालेऽ-
 वशिष्ट उत्कृष्टतया भवन्ति ।
 सम्यग्दृशो मोक्षपदस्य लाभे
 विलम्ब उत्कृष्टतयाऽयमर्थात् ॥

११९

सम्यग्दृशः सन्ति चतस्र एताः
 स्थिरा च कान्ता च प्रभा परा च ।
 प्रत्याहृतिस्तत्र भवेत् स्थिरायां
 रत्नप्रभामं पटु दर्शनं च ॥

१२०

समाहृतिर्याऽर्थत इन्द्रियाणां
 प्रत्याहृतिः सा परिवेदितव्या ।
 आद्यामिमां सदृशमागतस्य
 सूक्ष्मावबोधो भ्रमवर्जितश्च ॥

૧૧૭

‘ સમ્યગ્દર્શન ’ પ્રાપ્ત ન થયું હોય ત્યાં સુધી જીવ ‘ મિથ્યાદષ્ટિ ’ કહેવાય. ‘ મિથ્યાદષ્ટિ ’ પણ સ્વભાવે ભ્રમ, શાન્ત, વિનીત, મૃદુ અને ચારિત્રસમ્પન્ન હોઈ શકે છે. અને એવો ‘ મિથ્યાદષ્ટિ ’ પણ ધર્મી તરીકે સ્તુત્ય છે, તેમજ તે મોક્ષલાભન છે.

૧૧૮

જવજ્વમણુનો કાળ વધુમાં વધુ અડધો ‘ પુદ્ગલ-પરાવર્ત ’ બાકી રહે ત્યારે ‘ સમ્યગ્દર્શન ’ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિને મોડામાં મોડો મોક્ષ અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત થાય.

૧૧૯

આ ચાર સમ્યગ્દષ્ટિઓ છે: સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા અને પરા. સ્થિરામાં યોગતુ’ અંગ ‘ પ્રત્યાહાર ’ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દષ્ટિમાં પ્રકાશતા પદુ દર્શનને રત્નપ્રભાની ઉપમા આપવામાં આવે છે.

૧૨૦

‘ પ્રત્યાહાર ’ એટલે ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી હટાવવી. ઇન્દ્રિયો પોતાની વિષયયોગવિરહિત સ્થિતિમાં બાહ્યે ચિત્તસ્વરૂપત્વ’ અનુકરણ કરતી હોય એવી ઇન્દ્રિયોની જે સ્થિતિ તે પ્રત્યાહાર. પ્રત્યાહારથી ઇન્દ્રિયોની વશ્યતા સધાય છે. આ દષ્ટિમાં સૂક્ષ્મબોધ પ્રકાશે છે.

१२१

प्रत्याहृतेग्रैन्थिविमेदनेन
स्फुरद्विवेकोन्म्वलमानसानाम् ।
संसारचेष्टा प्रतिभाति बाल-
धूलीगृहक्रीडनसन्निभैव ॥

१२२

तत्त्वं परं न्योतिरिह झरूपं
वैकल्पिकः सर्व उपप्लवोऽन्यः ।
एवं च भोगो भवभोगिभोगाऽऽ-
भोगस्वरूपः प्रतिभासतेऽत्र ॥

१२३

ततश्च कान्तादृशि सम्प्रवेश-
स्ताराप्रभासन्निभदर्शनायाम् ।
चित्तस्य देशे स्थिरबन्धनं यत्
तां धारणामत्र वदन्ति सन्तः ॥

१२४

योगस्य षष्ठाङ्गमिहोपगम्य
स्वसाधने यात्यधिक विकासम् ।
स्थिरस्वभावादिह नान्यमुच्च
स्वधर्मरक्तेर्न भवाय भोगाः ॥

૧૨૧

પ્રત્યાહારદ્વારા ‘ અન્થિભેદ ’ થતાં જેમનાં માનસ વિવેકસ્ફુરણથી ઉર્જીવલ બન્યાં છે એવા મહાત્માઓને સંસારચેષ્ટા ધૂળનાં ઘર બનાવી રમનારાં બાળકોની ચેષ્ટા જેવી લાસે છે.

૧૨૨

આ દષ્ટિમાં શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ જ્યોતિ એ જ પરમ તત્ત્વ સમજાય છે. બાકી ભવપ્રપંચ વૈકલ્પિક વિપ્લવરૂપ જણાય છે. આ દષ્ટિમાં સંસારના ભોગો ભવરૂપ સર્પની ફણાના આટોપ સરખા લાસે છે.

૧૨૩

એ પછી ‘ કાન્તા ’ દષ્ટિમાં પ્રવેશ થાય છે. આ દષ્ટિમાં પ્રગટ થતા દર્શનને તારા-પ્રભાની ઉપમા આપવામાં આવી છે. આ દષ્ટિમાં યોગતું અંગ ‘ ધારણા ’ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ પણ ધ્યેય પ્રદેશ પર ચિત્તને સ્થિર બાંધવું એતું નામ ‘ ધારણા. ’

૧૨૪

આ દષ્ટિમાં યોગના છઠ્ઠા અંગ પર આરૂઢ થયેલ મહાત્મા આત્મસાધનનો વિકાસ અધિક સાધે છે. અહીં સ્થિર સ્વભાવના યોગે અન્યપ્રવૃત્તિમાં ચિત્તની ઉત્સુકતા થતી નથી. તેમજ આત્મધર્મમાં રમણુતા હોવાથી ભોગો ભવહેતુ થતા નથી.

१२५

तत्त्वेन मायाम्बु ययेशमाण-

स्तन्मध्यतो यात्यविषण्ण आशु ।

भोगान् स्वरूपेण तथैव मायाऽ-

म्बुवद् विदन्नस्खलितं प्रयाति ॥

१२६

मीमांसना दीपिकया समाना

मोहान्धकारक्षपणेऽत्र भाति ।

नत्त्वप्रकाशे च महोज्ज्वलत्वेऽ-

समज्जसस्यापि कुतः प्रचारः ॥

१२७

द्वष्टिः प्रभाऽर्कद्युतितुल्यबोधा

ध्यानैकसाग रहिता रुजा च ।

प्रवर्त्तते ध्यानसमुद्भवं शं

शमप्रधानं स्ववशं गरिष्ठम् ॥

१२८

सर्वं भवेदन्यवशं हि दुःखं

सर्वं भवेदात्मवशं हि सौख्यम् ।

सुखासुखं वस्तुत एतदुक्तं

गुणोऽत्र तत्त्वप्रतिपत्तिरूपः ॥

૧૨૫

માયાજળને વાસ્તવિક રીતે સમજનાર જેમ સ્વસ્થ-
પણે એના મધ્યમાંથી સત્ત્વર નિકળી જાય છે, તેમ
લોભને માયાજળની જેમ તેના ખરા સ્વરૂપમાં ઓળ-
ખનાર તેમાંથી નિર્લિપ્તપણે પસાર થઈ જાય છે, અને
પોતાના સાધ્યને પહોંચે છે. આ દષ્ટિનું આત્મશુદ્ધિ
આ પ્રકારનું બલવાન હોય છે.

૧૨૬

મોહાન્ધકારને લેહવામાં દીપિકા સમાન એવી
તત્ત્વમીમાંસા આ દષ્ટિમાં પ્રકાશે છે. અતએવ ઉર્જીવળ
તત્ત્વપ્રકાશની આગળ અસંમજસનો સંભવ કેમ હોઈ
શકે.

૧૨૭

સાતમી દષ્ટિ પ્રભામાં સૂર્યપ્રકાશ સરખો બોધ
જળાહળે છે. આ નીરોગ દષ્ટિમાં યોગનું સાતમું અંગ
'ધ્યાન' પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપશમપ્રધાન અને સ્વાધીન
એવું ધ્યાનજનિત મહાન્ મુખ અહીં અનુભવાય છે.

૧૨૮

પરાધીન એ દુઃખ અને સ્વાધીન એ મુખ. આ
મુખ-દુઃખનું વાસ્તવિક લક્ષણ છે. અતએવ ધ્યાનજનિત
મુખ એજ તાત્ત્વિક મુખ છે. કેમકે એ આત્માધીન છે.
તત્ત્વપ્રતિપત્તિ એ આ દષ્ટિનો લાક્ષણિક ગુણ છે.

१२९

या धारणाया विषये च प्रत्ययै-

कतानताऽन्तःकरणस्य तन्मतम् ।

ध्यानं, समाधिः पुनरेतदेव हि

स्वरूपमात्रप्रतिभासनं मतः ॥

१३०

असङ्गवृत्त्याख्यकसत्प्रवृत्ति-

पदं प्रभायां लभते महात्मा ।

प्रशान्तवांहित्वमपीदमेवे-

दमेव नामान्तरतोऽन्य आहुः ॥

१३१

दृष्टिः परा नाम समाधिनिष्ठाऽ

ष्टमी तदासङ्गविवर्जिता च ।

सात्मीकृताऽस्यां भवति प्रवृत्ति-

बोधः पुनश्चन्द्रिकया समानः ॥

१३२

अध्यात्मकोटि परमामिहाऽऽगतः

श्रीधर्मसन्यासबलेन केवलम् ।

लब्धोत्तमं योगमयोगमन्ततः

प्राप्यापवर्गं लभतेऽस्तकर्मकः ॥

૧૨૯

ધારણાના વિષયમાં ચિત્તની યોક સરખી પરિણામ-ધારાને ‘ ધ્યાન ’ કહેવામાં આવે છે. એ જ ધ્યાન સ્વરૂપ-માત્રનિર્લાસની કક્ષાએ પહોંચે છે ત્યારે તેને ‘ સમાધિ ’ નામથી યોગભાવવામાં આવે છે. (ધ્યાનમાં ધ્યાનાકાર વૃત્તિ પણ હોય છે. તે ખસી જતાં તે ધ્યાન વિશેષદર્શક ‘ સમાધિ ’ નામથી યોગભાવવામાં આવે છે.)

૧૩૦

આ દષ્ટિમાં ‘ અસંગાનુષ્ઠાન ’ હોય છે. જેમ દંડના પ્રયોગથી ફરતું ચક્ર દંડનો વ્યાપાર ખંધ થઈ જવા પછી પણ તેના વેગસંસ્કારને લીધે થોડો વખત ફરતું રહે છે, તેમ ધ્યાનાવસ્થા પછી પણ તેના સંસ્કારના પરિણામે ધ્યાનાવસ્થાસદૃશ પરિણામપ્રવાહ ચાલ્યા કરે છે. આને ‘ અસંગાનુષ્ઠાન ’ કહે છે. આવું ‘ સત્પ્રવૃત્તિપદ ’ પ્રભા દષ્ટિમાં હોય છે. આને જ કેટલાક ‘ પ્રશાન્તવાહિત્વ ’ નામથી અને કેટલાક ખીળા નામથી યોગભાવે છે.

૧૩૧

આઠમી દષ્ટિ ‘ પરા ’ છે. એમાં યોગનું અન્તિમ અંગ ‘ સમાધિ ’ પ્રાપ્ત થાય છે. છતાં ત્યાં સમાધિનો આસંગ નથી હોતો. આ દષ્ટિનું જીવન પૂર્ણ આત્મસ્પર્શી હોય છે. આ દષ્ટિના ઉદ્ગોતમાન યોધને ચાન્દ્રમસી જ્યોત્સ્નાની ઉપમા આપવામાં આવે છે.

૧૩૨

આ દષ્ટિમાં વર્તમાન મહાત્મા અધ્યાત્મ જીવનની ઉત્કૃષ્ટ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. અને ‘ ધર્મસંન્યાસ ’ના ખલે ‘ કેવલજ્ઞાન ’ પ્રાપ્ત કરે છે. એ પછી છેલ્લે, અયોગાત્મક ચરમ યોગદ્વારા સમ્પૂર્ણ અકર્મક ખની અપવર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે.

१३३

मित्रादृशो लक्षणमस्ति मैत्री

तारादृशो मानसिको विकासः ।

बलादृशः साधनशक्तिमत्त्व

दीपादृशोऽन्तःकरणस्य दीप्तिः ॥

१३४

स्थिरा स्थिरायाः खलु तत्त्वभूमिः

कान्तादृशः साम्यसमुज्ज्वलत्वम् ।

ध्यानप्रभाभासुरता प्रभायाः

समाधियोगश्च परः पराया ॥

१३५

तृणगोमयकाष्ठहव्यमुक्-

कणदीपप्रभयोपमीयते ।

इह रत्न-भ-भानु-चन्द्रमः-

प्रभया दृष्टिषु दर्शनं क्रमात् ॥

१३६

खेदादिदोषा इह निर्गतास्तथाऽ-

द्वेषादिका अष्ट गुणाः श्रिताः क्रमात् ।

इत्येवमङ्गाष्टकमष्टकं दृशां

संक्षेपतोऽदृश्यत योगिसम्मतम् ॥

૧૩૩

મિત્રાદૃષ્ટિનું લક્ષણ મૈત્રી, તારાનું માનસિક વિકાસ,
ખલાનું સાધનબલ, દીપ્તાનું અન્તઃકરણની દીપ્તિ,

૧૩૪

સ્થિરાનું સ્થિર તત્ત્વભૂમિ, કાન્તાનું ઉર્જીવલ સામ્ય,
પ્રલાનું ધ્યાનપ્રભા અને પરાનું પરમ સમાધિયોગ.

૧૩૫

ઉપર જણાવ્યું તેમ, પહેલી ત્રણ દૃષ્ટિઓમાં ક્રમશઃ
વૃષ્ટ, છાણાં અને લાકડાંની અગ્નિના કણ સમાન બોધ
હોય છે. ચોથીમાં દીપની પ્રભા સમાન, પાંચમીમાં રત્નપ્રભા
સમાન, છઠ્ઠીમાં તારાપ્રભા સમાન, સાતમીમાં સૂર્યપ્રભા
સમાન અને આઠમીમાં ચન્દ્રપ્રભા સમાન બોધ હોય છે.

૧૩૬

ઉપર જણાવ્યું તેમ, એક એક દૃષ્ટિમાં ક્રમશઃ
એક એક દોષ ટળતો જાય છે. જેમકે પહેલી દૃષ્ટિમાં
ખેદ, ખીલમાં ઉદ્વેગ, ત્રીજીમાં શ્વેપ, ચોથીમાં ઉત્થાન,
પાંચમીમાં બ્રાન્તિ, છઠ્ઠીમાં અપ્રાસંગિક ઔત્સુક્ય,
સાતમીમાં રોગ અને આઠમીમાં આસંગ. વળી, ઉપર
જણાવ્યું તેમ, એક એક દૃષ્ટિમાં ક્રમશઃ એક એક ગુણ
પ્રગટ થતો જાય છે. જેમકે અદેષ, જિજ્ઞાસા, શુશ્રૂષા,
શ્રવણ, બોધ, મીમાંસા, પ્રતિપત્તિ અને પ્રવૃત્તિ. આમ આઠ
અંગો સહિત આઠ દૃષ્ટિઓનું દૃઢ અવલોકન પૂરું થયું.

1. 1. 1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

19.

20.

चतुर्थ-प्रकरणम् ।

कषाय-जयः ।

१

आत्मस्वरूप प्रथमं प्रवेद्यं
 योगप्रवासोत्सुकतां वहद्भिः ।
 स एव योगस्य यदस्ति भूमि-
 राकाशचित्रोपममन्यथा स्यात् ॥

२

क्षेत्रे परैरात्मनि कृष्यमाणे
 योगेन यत्नैः सततं यथावत् ।
 सम्पद्यते सम्पदनन्त-नित्या
 विज्ञानवीर्यप्रमदस्वरूपा ॥

३

इदं पदार्थद्वितये समस्त-
 मन्तर्भवन्न व्यतिरिच्यतेऽतः ।
 जडस्तथा चेतन इत्यमू द्वौ
 जडेन चैतन्यमुपावृतं नः ॥

४

प्रसिद्धमेतच्च जडस्य योगात्
 क्लेशान् विचित्रान् सहते सदाऽऽत्मा ।
 स्वरूपबोधेऽखिलभूतराशेः
 पृथक्तया दुःखपदं कुतः स्यात् ॥

૧

જેઓ યોગપ્રવાસના ઉત્સાહી હોય તેમણે આત્મ-સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન પ્રથમ મેળવવું જોઈએ. કેમકે આત્મા પોતેજ યોગભૂમિ છે આત્મસ્વરૂપના અવબોધ - વગર યોગપ્રવૃત્તિ કરવી એ આકાશમાં ચિત્ર ખીંચવા બરાબર છે.

૨

આત્મરૂપ ક્ષેત્રને યોગવડે મહાન્ પ્રયત્નોથી બરાબર ખેડવામા આવે તો તેમાં જ્ઞાન, વીર્ય અને આનન્દસ્વરૂપ અનન્ત-શાશ્વતી સમ્પત્તિ નિષ્પન્ન થાય છે.

૩

આ તમામ વિશ્વ કેવલ બે પદાર્થોમાં જ અન્તર્ગત છે. એ બેથી કેઇ ચીજ અલગ નથી. એ બે પદાર્થો જડ અને ચેતન. આપણુ ચૈતન્ય જડથી આવૃત છે.

૪

એ પ્રસિદ્ધ છે કે જડના યોગે આત્મા હમેશાં નાનાવિધ વિચિત્ર કલેશો ભોગવી રહ્યો છે. એને બે અખિલ ભૂતરાશિથી લિન્નરૂપે પોતાનું સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો પછી ફળ કેમ રહે ?

५

अवेक्षमाणा अपि जन्म-मृत्यु-
जराऽऽमयोपद्रवदुःखपूर्णम् ।
संसारमरुपेतरमोहदोषात्
समुद्विजन्ते न ततोऽङ्गभानः ॥

६

सर्वस्य दुःखस्य निदानमात्माऽ-
ज्ञानं बुधा एकमुदाहरन्ति ।
तत् तद्भवं तद्विलयाद् व्यपेयात्
तपोभिरुग्रैरपि नान्यथा तु ॥

७

संसार आत्मैव जितः कषाये-
न्द्रियैः स एवापरथा च मोक्षः ।
क्रोधादयस्तत्र कषायसंज्ञा-
श्चत्वार उक्ता भववृक्षमेवाः ॥

८

यो वैरहेतुः परितापकारणं
शमार्गला दुर्गतिवर्त्तनी पुनः ।
उत्पद्यमानः प्रथमं स्वमाश्रयं
दहेद् दहेद् बन्धिरिवापरं न वा ॥

૫

સંસાર જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગ અને ઉપદ્રવાદિ દુઃખોથી પૂર્ણ છે. પ્રાણી આ વસ્તુ નિહાળે છે, અનુભવે છે. છતાં મહામોહને લીધે તેને સંસાર પરથી ઉદ્દેગ આવતો નથી.

૬

તમામ દુઃખનું નિહાન એક માત્ર આત્મવિષયક અજ્ઞાન છે એમ તત્ત્વવેત્તાઓનું કહેવું છે. એ અજ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવતું દુઃખ એ અજ્ઞાનના નાશથી જ મિટાવી શકાય. એ વગર તો ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાથી પણ એનો નાશ ન થાય.

૭

કષાયો ને ઇન્દ્રિયોથી છુટાયેલો આત્મા એ પોતેજ સંસાર છે અને એ જ એ બધાનો વિજેતા બનતાં મોક્ષ છે. અર્થાત્ સંસાર ને મોક્ષ આત્માની એક પ્રકારની સ્થિતિનાં જ નામ છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર 'કષાય' કહેવાય છે. ભવ-વૃક્ષની પુષ્ટિમાં તેઓ મેઘ-સમાન છે.

૮

ક્રોધ વૈર-વિરોધનું કારણ છે, સન્તાપને ઉત્પન્ન કરનાર છે, શાન્તિને રોકવામાં અર્ગલા (ભુંગળ) સમાન છે અને હુર્ગૈંતિનો માર્ગ છે; તેમજ જ્ઞ્યાં તે ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થાનને, પોતાના આશ્રયને અગ્નિની જેમ તે પ્રથમ બાળે છે, જ્યારે બીજાને બાળવામાં ચોક્કસ નથી.

९

क्रोधस्य तस्य प्रशमे क्षमा क्षमा
 क्षमाऽऽत्मसाम्रान्यसमुत्कचेतसाम् ।
 या संयमारामविशालसारणि-
 विल्लिष्टाघभूमीधरभेदनाशनिः ॥
 (युग्मम्)

१०

क्रोधः कषायो मृदु-मध्य-तीव्राऽऽ-
 दिभिः प्रकारैर्बहुभिः प्रसिद्धः ।
 यादृक्स्वरूपः स उदेति तादृग्-
 रसानुविद्धं वितनोति कर्म ॥

११

योगस्य पन्थाः परमस्तितिक्षा
 ततो महत्यात्मवलस्य पुष्टिः ।
 यस्तामृतेऽभीप्सति योगलक्ष्मीं
 हलाहलाद् वाञ्छति जीवितं सः ॥

१२

अकारणं वाऽल्पककारणं वा
 यदा तदा कुप्यति निर्वैलात्मा ।
 एवं च दोषाक्रमणास्पदीसन्
 स्वजीवनं दुःखितमातनोति ॥

૯

એ ક્રોધને શાન્ત કરવામાં ક્ષમા સમર્થ છે. જેઓનાં અન્તઃકરણ આત્મસામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે ઉત્સુક છે તેમને એ આશીર્વાદરૂપ છે. એ સંયમરૂપ બગીચામાં પાણીની વિશાળ નીક છે અને કિલ્લેટ કર્મરૂપ પર્વતોને ભેદવામાં વજ્રકલ્પ સાધન છે.

૧૦

ક્રોધ મૃદુ, મધ્ય, તીવ્ર આદિ અનેક પ્રકારથી બાણીતો છે. જેવા પ્રકારનો તે ઉદયમાં આવે છે તેવા પ્રકારના રસવાણું કર્મ સર્જે છે.

૧૧

ક્ષમા એ યોગનો અસાધારણ માર્ગ છે. એનાથી આત્મબલ બહુ પુષ્ટ થાય છે. એ વગર જે યોગ-લક્ષ્મી મેળવવા ગાહે છે તે વિષથી જીવિત ઇચ્છે છે.

૧૨

નિર્બીજ માણસ વગર કારણે ચા નજીવા કારણે લ્યારે-લ્યારે ક્રોધને વશીભૂત થાય છે આમ દોષનો શિકાર બનતા તે પોતાનું જીવન દુઃખી બનાવે છે.

१३

मनः शरीरं रुधिरं च यस्य
 यथा यथा निर्वलतां व्रजन्ति ।
 क्रुद्धस्वभावेऽधिकतां दधाने
 तथा तथा शोच्यदशां स एति ॥

१४

निशम्य दुर्माषितमन्यदीय-
 मुत्तेजितत्वं नहि यान्ति मुञ्जाः ।
 सम्पादनीयः सहनस्वभावः
 शाठ्यं शठाग्रे न हि कर्तुमर्हम् ॥

१५

धीमान् कथं क्रोधमुपाश्रयेत्
 नोदेति रोगः परदुर्वचोभिः ।
 न वा यशःश्रीर्लभते विलोप
 द्रव्यस्य हानेरपि नास्ति वार्त्ता ॥

१६

शमस्वभावस्य समाश्रयेण
 क्रुद्धः स्वयं लज्जिततामुपैति ।
 जायेत तच्चेतसि चानुतापः
 शमो हि कोपन्वलनेऽम्बुवर्षः ॥

૧૩

જેમ જેમ માણસનું શરીર, મન અને લોહી નિર્જળ પડતાં જાય છે, તેમ તેમ તેની ક્રોધ-પ્રકૃતિ વધતાં તેની જીવનદશા શોચનીય બનતી જાય છે.

૧૪

ખીજનાં દુર્વચનો સાંભળી મુરો ઉત્તેજિત થતા નથી. સહનશીલતા ઉપયોગી છે. શકની આગળ શક થવું એ સાધુતા નથી.

૧૫

ખીજનાં દુર્વચનોથી શું કંઈ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે આ ઇજ્જત-આળસને ધક્કો લાગે છે કિંવા આર્થિક સ્થિતિને હાનિ પહોંચે છે ? નહિ. તેવું તો કંઈ છે નહિ. પછી ક્રોધનો આશ્રય લેવાનું કંઈ કારણ ?

૧૬

શમસ્વભાવનો આશ્રય લેવા ચ તો તેની સાથે ક્રોધ કરનાર માણસ સ્વયં લજ્જિત થશે અને પાછળથી તેને પશ્ચાત્તાપ થશે. શમ ખરેખર ક્રોધની આગ પર જલવર્ષા છે.

૧૧

१७

क्रोधेन वैरं लभतेऽवकाशं

वैरेण दुर्ध्यानपरम्परा च ।

एव स्वलेत् सञ्चरमाण आत्मो-

न्नतेः पथा रोषसमाश्रयेण ॥

१८

रुष्यज्जनं प्रेरयतेऽस्मदीयं

प्राचीनकर्माश्च विचारणीयम् ।

पराश्रये रुष्यति वा प्रकोपः

प्रयोजके कर्मणि वा विधेयः ? ॥

१९

कृतापराधे यदि नाम कोपो

न कर्म किं तर्हि कृतापराधम् । ।

स्फुटोऽयमर्थश्च विचार्यमाणः

सर्वापराधी खलु कर्मयोगः ॥

२०

त्रैलोक्यचूडामणयोऽप्यदर्शन्

वितेनुषः स्वोपरि ताडनादि ।

क्षमादृशा ते परमर्षिपादा

क्षमा तदेवं न हि किं क्षमा नः । ॥

૧૭

ક્રોધમાંથી વૈર ઉભું થાય છે અને વૈરના ચોગે દુધ્યાનની પરમ્પરા વાલે છે. આમ, ક્રોધનો આશ્રય લેતાં આત્મોન્નતિનો પથિક સાધન-માર્ગથી સ્થપિત થાય છે.

૧૮

આપણા પર રોષ કરતા મનુષ્યને પ્રેરનાર આપણું કર્મ છે. તો પછી વિચાર કરવાની બાબત છે કે આપણા કર્મથી પ્રેરિત થઈ આપણા તરફ રોષ કરનાર માણસ પર આપણે કુપિત થવું બ્યાજબી છે, કે તે રોષ કરતા માણસને પ્રેરનાર આપણા કર્મ પર રોષ કરવો બ્યાજબી છે ?

૧૯

જો અપરાધી પર કોપ કરતા હો તો કર્મ શું અપરાધી નથી ? આપણો અપરાધ કરનાર માણસ આપણાં કર્મોની પ્રેરણાથી જ આપણો અપરાધ કરે છે. જો માટે આપણાં કર્મ જ અપરાધી છે. ખરો અપરાધી કોણ જો તપાસતાં સમજી શકાશે કે તમામ અપરાધ એક માત્ર કર્મના છે. અને કર્મને ઉત્પન્ન કરનાર આત્મા પોતે હોવાથી ખરો અપરાધી સ્વયં પોતે આત્માજ છે.

૨૦

ત્રિલોકીના શિરોમણિભૂત પરમઋષિ દેવાધિદેવો પણ પોતાની પર તાડન-તર્જન કરનારને ક્ષમાની દૃષ્ટિથી જોતા. તો પછી આપણે જો આદર્શનું અનુસરણ કેમ ન કરીએ ?

२१

प्रकम्पमानौष्ठक-रक्तनेत्र-

प्रस्वेदसंक्लिन्नमुखारविन्दः ।

क्रुध्यन् समालोक्य विचारशीलै-

मान्यः कृपापात्रतया न्वरीव ॥

२२

न्वरातुरे कुर्वति दुवर्चांसि

यथा न कोपः क्रियते दयातः ।

तथा दयाहृष्टित एव हृदयः

क्रोधन्वराद् दुर्वचनानि कुर्वन् ॥

२३

वनस्पतित्वे च पिपीलिकात्वे

समागतोऽनेकश एष आत्मा ।

तदाऽभिमानो गलितोऽस्य कुत्र

न सङ्गते सम्प्रति दुर्वचा यत् ? ॥

२४

आक्रोशशान्तिर्मधुरैर्वचोभि-

राक्रोश आक्रोशत एति वृद्धिम् ।

प्रदीपनस्य प्रशमाय वारि

क्षेप्यं न तूत्तेजकमिन्वनादि ॥

૨૧

માણુસ જ્યારે ક્રોધથી ઘેરાય છે ત્યારે તેના હોઠ કાંપવા લાગે છે, તેની આંખો લાલ બની જાય છે અને તેના મુખકમલ પર પસીનો આવે છે. જ્વરાકાન્તની પણ લગભગ આવી સ્થિતિ હોય છે. માટે કોઈને આપણા પર ક્રોધ કરતો જોઈએ ત્યારે તેને જ્વરાકાન્તની જેમ હયાપાત્ર સમજવો.

૨૨

જ્વરાતુર માણુસ ચઢવા તઢવા પ્રલાપ કરતો હોય, છતાં તેના પર આપણે ક્રોધ નથી કરતા. બલ્કે તેના પર આપણને હયા આવે છે. તેમ જે માણુસ ક્રોધરૂપ જ્વરથી જેમ તેમ લવારો કરતો હોય તેને પણ હયાદષ્ટિથી નિહાળવો જોઈએ.

૨૩

અત્યારે આ જીવને કોઈનું કંઠવું વેણું સહન થતું નથી. પણ વનસ્પતિકાયમાં અને કીડી-મ'કોડીની ગતિમાં એ આવેલો ત્યારે એનો મદ ક્યાં ગયો હતો ?

૨૪

મીઠાં વચનોથી સામાનો આકોશ શાન્ત થાય. પણ આકોશની સામે આકોશ કરવાથી તો તે વધે. બળતી આગને શમાવવા સારુ પાણી ન'ખાય. પણ લાકડાં-છાણાં આદિ ઉત્તેજક પદાર્થો નાંખવાથી તો તે ઉલટી વધે.

२५

दूरीकृताः सम्पद उज्झिता स्त्री
 नीतः समग्रः स्वजनोऽप्युपेक्षाम् ।
 अथ प्रक्लेपाचरणं किमर्थं
 तथापि तच्चेद्धतभागतेयम् ॥

२६

जगत्त्रितय्यामपि कोऽस्मदीयो
 यत्राधिकारश्चरितुं कुर्वं नः ? ।
 सर्वेऽस्मदीया यदि कः प्रकोपो
 न कर्मक्लृप्ताविह तत्क्षमत्वम् ॥

२७

स्थातव्यमत्रास्ति कियद्दिनं यत्
 कोपाग्निना प्रज्वलनं क्षमं स्यात् ? ।
 यद्यैहिकार्थं क्षम एव कोपः
 पारत्रिकार्थं प्रशमो न तर्हि ? ॥

२८

यमान् कुरुध्वं नियमान् कुरुध्व
 क्रियां कुरुध्व च तपः कुरुध्वम् ।
 न किन्तु यद्यस्ति शमावगाहः
 सर्वेऽपि ते निष्फलतां व्रजेयुः ॥

૨૫

સ્રી છોડી, ધન છોડ્યું અને કુટુંબપરિવારનો પણ ત્યાગ કર્યો. પછી ક્રોધને રાખવાનો હોય ? સર્વત્યાગ કર્યા છતાં પણ જો ક્રોધ ન છૂટે તો એના જેવી બીજી કમનસીબી કંઈ ।

૨૬

અખિલ જગતમાં કોણુ અમારો છે કે જેના પર ક્રોધ કરવાનો અમારો અધિકાર હોઈ શકે ? અને બધા જો અમારા છે, તો બધા સાથે પ્રેમ અને સદ્ભાવથી વર્તવાનું હોય. વળી, વિચારવાની વાત છે કે, આ તમામ સંસાર કર્મયોગથી ચોળાયે છે. આ જો સમજાય તો ક્રોધાચરણમાં કેટલી ભૂલ થાય છે તે પણ સમજાય.

૨૭

વિચારો કે અહીં કેટલું રહેવું છે. પછી ક્રોધાગ્નિમાં બળવું શા માટે ? આ જિન્દગીના અર્થની સિદ્ધિ માટે જો ક્રોધાચરણ ઠીક ગણાતું હોય તો પારલૌકિક લાભ માટે શમભાવ શું ઠીક ન ગણાય ?

૨૮

યમ કરો, નિયમ કરો, ક્રિયા કરો અને તપ કરો; પણ જો શમભાવમાં અવગાહન ન હોય તો તે સઘળું જોળે જાય.

२९

मनोवचःकर्मसु निर्मलेषु
 क्षमोर्मयो यस्य सदा वहन्ति ।
 धन्यः कृतार्थः स कृती महात्मा
 कलावपि प्रेक्ष्यमुखारविन्दः ॥

३०

क्राधान्वलीभूय यदेव कार्यं
 करोति सद्यो विपरीतरूपम् ।
 तदेव कोपोपशमे प्रपायै
 दुःखाय च स्याद् विगहो ! अविद्या ! ॥

३१

आक्रोशने वा सति ताडने वा
 योगप्रवाहे स्थितवानृषिस्तु ।
 ध्यायेन्न मे किञ्चन नाशमेति
 सच्चित्स्वरूपं मम निश्चलं यत् ॥

३२

यथार्थरूपः प्रकटो यदा स्याद्
 देहात्मनोर्भिन्नतया प्रकाशः ।
 छिन्ने च भिन्ने च तदा शरीरे
 नात्मा भवेत् स्वात्मरतो विकारी ॥

૨૯

જેના નિર્ભળ મન-વચન-કાયમાં ક્ષમાની ભૂમિએ નિરન્તર વદ્યા કરે છે તે ધન્ય, કૃતાર્થ છે. તે જ્ઞાની મહાત્મા છે. અને કલિકાલમાં પણ તેનું પવિત્ર વદના-રવિન્દ દર્શનીય છે.

૩૦

ક્રોધાન્ધ અવસ્થામાં માણસ ઉતાવળથી એકદમ ઉલટું-પલટું કામ કરી નાંખે છે. અને પછી જ્યારે તેને ક્રોધ ઠંડો પડે છે ત્યારે તેને પોતાની એ વિપરીત શ્રેષ્ઠ માટે શરમ અને દુઃખ થાય છે. અહા ! ધિક્ અવિદ્યા !

૩૧

યોગપ્રવાહમાં નિમગ્ન મહાત્મા પર આક્રોશ કે તાડન થાય ત્યારે તે એ જ વિચારે કે મારું કંઈ નષ્ટ થતું નથી. મારું જે સચ્ચિત્સ્વરૂપ એ તો નિશ્ચલ છે.

૩૨

શરીર અને તદન્તર્ગત આત્મા એ બન્નેની શુદ્ધાઈનું સાચું જ્ઞાન જ્યારે બરાબર પ્રકટ થાય છે ત્યારે સ્વરૂપરત આત્માની એ ઉજ્જત અવસ્થા હોય છે કે તેના શરીરનું છેદન-બેદન કરવામાં આવે તો એ તે વિકૃતિને પ્રાપ્ત થતો નથી.

૧૨

३३

क्रिया सुसाधा च तपः सुसाधं

ज्ञानं सुसाधं नियमाः सुसाधाः ।

दुःसाध एकः स च कोपरोधः

स साधितः साधितमप्यशेषम् ॥

३४

ज्ञेयं गृहस्थैरपि यत्र तत्र

क्रुद्धस्वभावाचरणं न युक्तम् ।

सर्वत्र सर्वेष्वपि घोषयामो

हिताय तत्संयमनप्रवृत्तिः ॥

३५

अनेकशास्त्राणि विलोकितानि

रहस्यमध्यात्मगिरां च लब्धम् ।

तथापि लब्धा यदि नो तितिक्षा

ज्ञेयस्तदाऽसौ हृदयेन मूर्खः ॥

३६

यावन्न मानादिकदूषणानां

प्रचार आयाति निरुद्धभावम् ।

क्रोधो भवेत् तावदशक्यरोधो

मानादिदोषा अपि तेन हेयाः ॥

૩૩

ક્રિયા સુસાધ્ય છે, તપ સુસાધ્ય છે, જ્ઞાન સુસાધ્ય છે અને નિયમો સુસાધ્ય છે; પણ એક વસ્તુ હ્રિઃસાધ્ય છે. અને તે ક્રોધનો નિરોધ. એ કામ સધાયું કે બધું સધાયું.

૩૪

ગૃહસ્થોએ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે જ્યાં ત્યાં કુંદ રવલાવતું આચરણ યુક્ત નથી. સંયમનો આદર્શ તેઓ ન ભૂલે. સર્વત્ર અને સર્વને માટે અમે ઉચ્ચારીએ છીએ કે ક્રોધનું નિયમન હિતાવહ છે.

૩૫

અનેક શાસ્ત્રો જ્યાં અને અધ્યાત્મ-વાર્જીયનાં રહસ્ય ઉકેલ્યાં. છતાં જો તિતિક્ષા ગુણ ન સાંપડ્યો તો એ માણસ હૃદયથી મૂર્ખ રહ્યો.

૩૬

જ્યાં સુધી માન, માયા વગેરે હોયોનો પ્રચાર બંધ થાય નહિ ત્યાં સુધી ક્રોધનો નિરોધ થવો શક્ય નથી. એટલા માટે માન વગેરે હોયો પણ દૂર કરવા જોઈએ.

३७

विवेकनेत्रं हरताऽस्मदीयं
 मानेन तीव्रो विहितोऽपराधः ।
 न त्यज्यते तच्छ्रयणं तथापि
 कीदृश्यहो ! भूढधियः प्रवृत्तिः ॥

३८

विवेक—दुग्धं यदि रक्षणीयं
 तद् दर्प—सर्पणं न संगतं स्यात् ।
 विद्यामुधादीधितिशीतभासो
 मानाभ्रविध्वंसनतः स्फुरन्ति ॥

३९

विचार्यमाणं प्रतिमाति सम्यक्
 स्थानं न मानाचरणस्य किञ्चित् ।
 प्रत्यक्षमालोक्यत एव विश्वे
 कश्चिद् दधानोऽधिकतां कुतश्चित् ॥

४०

अनन्यसाधारणबुद्धिमत्त्व—
 मनन्यसाधारणशक्तिमत्त्वम् ।
 अनन्यसाधारणवैभवं
 काऽस्मासु कुर्याम यतोऽभिमानम् ॥

૩૭

અમારા વિવેકરૂપ નેત્રને હરણ કરતા માને અમારો જખરો અપરાધ કયો છે. છતાં તેનો પદ્ધો નથી મૂકતો ! કેવી મૂઢ ઢશા !

૩૮

વિવેકરૂપ દૂધનું જો સંરક્ષણ કરવું હોય તો દર્પ (મદ) રૂપ સર્પ સાથે તેનો સંગ ન થવા દેવો જોઈએ. માનનાં વાહણો ત્યારે વિખરાય છે ત્યારે વિદ્યારૂપ મુધા-કરની શુભ જ્યોત્સ્ના પ્રકાશમાન થાય છે.

૩૯

વિચાર કરતાં સાદું સમજી શકાય તેમ છે કે માન કરવા જેવી કોઈ ચીજ નથી. જગત્માં એક એકથી ચઢીયાતા પ્રત્યક્ષ જોવાય છે.

૪૦

અનન્યસાધારણ ઊર્ધ્ધિ, અનન્યસાધારણ શક્તિ અને અનન્યસાધારણ વૈભવ અમારામાં કયાં કે જેના પર અમે અભિમાન કરી શકીએ ?

४१

न श्रीः प्रसन्ना प्रविकासिद्धय्यां
 न भारती दत्तवती वर च ।
 महत्त्वपूर्णं च कृतं न किञ्चित्
 तथाप्यहो ! दर्पसमुद्धतत्वम् ॥

४२

न धीरिमा वा न गभीरिमा वा
 न सासहित्व न परोपकारः ।
 गुणे कलायां न समुन्नतत्व
 तथापि गर्वः किमतः प्रहास्यम् ॥

४३

रूपेण शक्रप्रतिमोऽपि मर्त्यैः
 कालान्तरे ग्लानिमुपैति रोगैः ।
 राज्ञोऽपि रङ्गीभवन स्फुट च
 कस्तर्हि मानाचरणे मतोऽर्थः ॥

४४

सामान्यवर्गः खलु लक्ष्मणाथ—
 मसौ च कोटीशमसौ च भूपम् ।
 असौ च सम्राजमसौ च देव—
 मसौ च देवेन्द्रमसौ मुनीन्द्रम् ॥

૪૧

નથી લક્ષ્મી પ્રકુલ્લ નેત્રોથી પ્રસન્ન થઈ, કે નથી સરસ્વતીએ કંઈ વરદાન આપ્યું. તેમજ મહત્વપૂર્ણ કંઈ કામ બળવ્યું નથી. છતાં મહોન્માદ !

૪૨

નથી ધૈર્ય, નથી ગાંભીર્ય, નથી સહિષ્ણુતા અને નથી પરોપકારી ભવન. કોઈ ગુણ કે કલામાં નથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન. છતાં ગર્વ ! કેવી હસવા જેવી સ્થિતિ !

૪૩

રૂપે ઇન્દ્ર જેવો મનુષ્ય પણ કાલાન્તરે રોગોથી જર્જરિત બને છે. અને રાજા રંક બને છે. પછી ગર્વ કરવામાં શું અર્થ રહ્યો છે ?

૪૪

સામાન્ય વર્ગના માણસો લક્ષ્યાધિપતિ તરફ, લક્ષ્યાધિપતિ કોટીશ્વર તરફ, કોટીશ્વર રાજા તરફ, રાજા ચક્રવર્તી તરફ, ચક્રવર્તી દેવ તરફ, દેવ ઇન્દ્ર તરફ, ઇન્દ્ર યોગીન્દ્ર તરફ,

४५

असौ च सर्वज्ञतया विमान्त-

मसौ च विश्वत्रितयेशितारम् ।

सम्यक्प्रकारेण विलोकयेच्चेत्

कुतस्तदा तस्य मदा वकाशः । ॥

(युग्मम्)

४६

यत्पादपद्मे मधुपन्ति सर्वे

सुरेश्वरास्ते परमेष्ठिनोऽपि ।

नाहङ्कृतेर्हुङ्कृतिमाविशन्ति

किं नः क्षमस्तर्ह्यभिमानभावः । ॥

४७

सम्यक् प्रकारेण विचिन्तनायां

शान्तप्रकृत्या निजवर्त्तनस्य ।

स्वयं त्रपाया अभिमानचेष्टा

संजायतेऽत्रानुभवः प्रमाणम् ॥

४८

महाव्रतान्मोरुहरात्रिणा च

तपःसुधादीधितिराहुणा च ।

न यो जनः सञ्चरतेऽभिमानाऽ

ध्वना स धन्यः सुरगेयकीर्त्तः ॥

૪૫

ચૌગીન્દ્ર સર્વજ્ઞ (સર્વજ્ઞાનરાશિસમ્પન્ન) તરફ અને સર્વજ્ઞ જગદીશ્વર તરફ દષ્ટિપાત કરે તો મહને અવકાશ મળે ? નહિજ.

૪૬

જેનાં ચરણકમલોમાં સર્વ સુદૈન્દ્રો બ્રમરાયમાણુ રહે છે તે પરમેષ્ઠી જગન્નાથ પરમાત્માઓ પણુ અહંકારવશ થતા નથી, તો પછી આપણને મદ કરવો છાજે ?

૪૭

જ્યારે શાન્ત ભાવે પોતાની વર્તાણુકના વિચાર ઉપર આવીએ છીએ ત્યારે આપણી અભિમાનચેષ્ટાઓ આપણને શરમ ઉપજાવે છે. આ બાબતમાં દરેકને પોતાના અનુભવ પ્રમાણુ છે.

૪૮

અભિમાન દોષ મહાવ્રતરૂપ કમલ માટે શત્રિના સમય સમાન અને તપરૂપ ચન્દ્ર માટે રાહુ સમાન છે. અભિમાનનો રસ્તો જેણે મૂકી હીધો છે તે ધન્ય છે અને તેના યશોવાદનાં ગીત સુરલોક સુધી ગવાય છે.

४९

भवस्वरूपं परिचिन्त्य सम्यक्
 निवार्यतां मानभुजङ्गमोऽयम् ।
 नैवामृतं तत्सहचारितायां
 भवेत् परं मोहहलाह्लासिः ॥

५०

माया मता योगलताहुताशो
 ज्ञानागैला दुर्भगतानिदानम् ।
 आत्मार्थिना सद्ब्रह्महारलक्ष्मी-
 स्पृहावता वा परिहीयतां सा ॥

५१

पदे पदे दम्भमुपासते ये
 किमीक्षितास्ते सुखिता धनेन ? ।
 न न्यायतः किं व्यवहारवृत्ति-
 यैत् स्वाय दम्भाचरणं क्षमं स्यात् ? ॥

५२

न्यायप्रतिष्ठो यदि मानवः स्याद्
 व्यापारतोऽसौ नियमात् सुखी स्यात् ।
 न्यायस्य मार्गेण वरं बुभुक्षा
 नान्यायमार्गेण परं प्रभुत्वम् ॥

૪૯

ભવસ્થિતિનો અરાખર વિચાર કરી માનંરૂપ ભુજંગમ (સર્પ)ને દૂર દેંકવો જોઈએ. એની સંગતમાં ‘અમૃત’ની પ્રાપ્તિ નથી જ. ત્યાં કેવળ મોહરૂપ હલાહલની વ્યથા જ છે.

૫૦

માયા યોગક્ષતાને ખાળવામાં આગ છે, જ્ઞાનને રોકનારી અર્ગલા છે અને હુર્લાબ્ધિની સડક છે. જે આત્માર્થી હોય કે વ્યાવહારિક જીવનમાં વિકાસ મેળવવાનો અર્થી હોય તેણે માયાને દેશવટો દેવો જોઈએ.

૫૧

ડગલે ને પગલે જેઓ દંભ સેવે છે તેઓ ધનલાભથી મુખી થયેલા જોયા વારૂ ? શું ન્યાયથી વ્યવહારવૃત્તિ નથી બની શકતી કે અંગ્રજી ધન માટે દંભજાળ ફેલાવાય છે ?

૫૨

માણસ જો પોતાની ન્યાયનિષ્ઠાને વળગી રહે તો વેપાર ધંધાથી આખર જરૂર મુખી થાય. પણ આદર્શ તો જો હોવો જોઈએ કે, ન્યાયના રસ્તે ચાલતાં ભૂખ્યા રહેવું પડે તો ખહેતર છે, પણ અન્યાયના રસ્તે મોટી આહુતી મળતી હોય તો પણ ન જોઈએ.

-५३

ये कौशलं विभ्रति सत्त्वयुक्ता
 न्यायप्रतिष्ठा विकसद्विवेका ।
 पापास्पदं ते प्रविदन्ति मायां
 विनैव तां स्वार्थमुपार्जयन्ति ॥

५४

अनेकशः पश्यति सर्व एव
 कृतेऽपि दम्भाचरणे प्रभूते ।
 अर्थो न सिद्धिं लभते तदेव—
 मर्थस्य सिद्धौ स कुतो निमित्तम् ? ॥

५५

विलोक्य दम्भाचरणेन लाभं
 लुब्धा नरास्तत्करणे त्वरन्ते ।
 परन्तु तैः सुष्ठु विचारणीयं
 दम्भोद्भव जीवनदुर्गतत्त्वम् ॥

-५६

माया—धनं तिष्ठति नो चिरेण
 माया—धनं स्यान्न सुखेन भोग्यम् ।
 माया—धनं स्यात् स्वजनोपधाति
 माया—धनाद् दुःखपरम्परा च ॥

૫૩

જેઓ કાર્યકુશલતા અને સાત્ત્વિક મનોભાવ ધરાવે છે તેમજ ન્યાયનિષ્ઠ અને વિવેકવિભૂષિત વિચારશીલ છે તેઓ તો માયાને પાપસ્થાન સમજે છે. અને તે રાક્ષસીનો આશ્રય લીધા વગરજ સ્વાર્થ સાધન કરે છે.

૫૪

અનેક વાર જોવામાં આવે છે કે બહુ બહુ હંભાચરણ કરવા છતાં અભીષ્ટસિદ્ધિ થતી નથી. તો પછી અર્થ-સિદ્ધિમા માયાનો આશ્રય કારણભૂત કેમ ગણાય, અને શા માટે લેવાવો જોઈએ ?

૫૫

માયાથી લાભ મળતો માની લુબ્ધ માણસો માયા-જાળ રચવા ઉતાવળા થાય છે. પણ તેમણે સારી પેઠે સમજી રાખવું જોઈએ કે એતું પરિણામ જીવનની દુર્ગતિમાં આવે છે. કદાચ વિચિત્ર (કલ્પિત) “પુણ્ય”-ચોગે “જાળ”માં ફાવટ આવી જાય, પણ જીવનની દુર્ગતિ ચોખ્ખી ! મુખ, શાન્તિ અને મુગતિ પર મીઠું !

૫૬

માયા-ધન લાંબું ટકતું નથી. માયા-ધન મુજે લોગવી શકતું નથી. માયા-ધન સ્વજનોપઘાતક નિવડે છે. માયા-ધન દુઃખપરમ્પરાને સર્જનાર છે.

५७

इयं च माया जननी तदीया
 यः सर्वदोषेषु पुरस्सरोऽस्ति ।
 आख्या मृषावाद इतीदमीया
 न सज्जनः सेवति तेन मायाम् ॥

५८

अप्रत्ययानां प्रसवस्य भूमौ-
 मपारसन्तापसमर्पक च ।
 शल्यं महच्चेतसि नाश्रयेत
 मायापथं दुर्गतिमावहन्तम् ॥

५९

कुर्वन्ति ये दुःखि मनः परस्य
 प्रतारणातो बहुभिः प्रकारैः ।
 पुष्णन्ति हिंसाविषवल्लरीं ते
 दूरे दयारामत ईदृशः स्युः ॥

६०

पिपीलिकादीन् लघुदेहभानो
 रक्षन्ति यत्नैर्मनुजान् पुनर्यै ।
 प्रपातयन्त्यापदि वञ्चयित्वा
 ते निर्दया धर्मविचारहीनाः ॥

૫૭

માયા એની માતા છે કે જે સર્વ દોષોમાં અગ્રેસર છે. તેનું નામ છે મૃષાવાદ. સર્જન શા સારુ માયા સેવે ?

૫૮

માયા અવિશ્વાસની પ્રસવભૂમિ છે. એની જાળમાં ખેદ ને સન્તાપ ભર્યા છે. એ ચિત્તગત જબરૂ શબ્દ છે. એ દુર્ગતિના માર્ગે ન જઈએ.

૫૯

જેઓ અનેક રીતે ઠગી બીજાનાં મનને દુઃખી કરે છે તેઓ હિંસારૂપ વિષલતાને પુષ્ટ કરે છે. એવા માણસો દયાના બગીચાથી (દયા ને સમથી) દૂર હોય.

૬૦

જેઓ કીડી જેવા ન્હાના જીવોની રક્ષા કરે છે, પણ બીજી તરફ માણસોને ઠગી આક્રમકતામાં નાંખે છે, ગરીબોની આંતરડી કંકળાવે છે, તેમનાં લોહી ચૂસે છે, આવા જે માણસો છે તેમને ધર્મનો વિચાર નથી. તેઓ વારતવમાં નિર્દય છે.

६१

अस्त्येकतो वञ्चनतत्परत्वं
 देवस्तुतौ गर्जनमन्यतश्च ।
 एवंविधा नो किमपि त्रपन्ते
 कृतेन माले तिलकेन धूर्ताः ॥

६२

प्रवञ्चकत्वात्मकसन्निपातेऽ
 नुष्ठान-दुग्धं विवृतिं प्रयाति ।
 उत्सन्न्य मायां विशदीकृतायां
 मनोभुवां बीनकमङ्कुराय ॥

६३

संसारसिन्धोः परिलङ्घनार्थ—
 मध्यात्मपोते बहुभागलभ्ये ।
 चेच्छिद्रलेशोऽपि हि दम्भरूपो
 न तर्हि तत्पारगतिस्ततः स्यात् ॥

६४

वनं हुताशः कलहः सुहृत्त्वे
 रोगः शरीरे कमले हिम च ।
 यथा तथा दम्भ उपप्लवोऽस्ति
 धर्माश्रमे धामनि विश्रमस्य ॥

૬૧

એક બાજુ ઠગાઈનો વ્યવસાય અને બીજી બાજુ ભગવાનની આગળ લાંબા લાંબા સાદે સ્તવનપાઠ. આવા ધુતારાઓ પોતાના કપાળ પર ‘ તિલક ’ કરતાં શરમાતા નથી !

૬૨

જ્યાં ઠગાઈરૂપ ‘ સન્નિપાત ’ વર્તમાન હોય ત્યાં અનુષ્ઠાન (ક્રિયાકાંડ) રૂપ દ્વંધ વિકારરૂપ બની જાય છે. માયાને ઉખેડી મનોભૂમિને સાફ કરાય તો જ તેમાં વાવેલું બીજ અંકુરોન્મુખ થઈ શકે.

૬૩

ભવસાગરને ઓળંગવા સારુ અધ્યાત્મરૂપ નાવ બહુ ભાગ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. પરન્તુ તેમાં જો દંભરૂપ ન્હાતું પશુ છિદ્ર હશે તો તેનાથી તે સાગરનો પાર નહિ પમાય.

૬૪

વનમાં આગ, મિત્રતામાં કલહ, શરીરમાં રોગ અને કમલ માટે હિમ જેમ ઉપદ્રવ છે, તેમ દંભ ધર્મરૂપ વિશ્રામધામ આશ્રમને ઉપદ્રવ સમાન છે.

६६

प्रयोजनं किं नु मुनिव्रतानां
 क्रियेत दम्भाचरणं यतस्तैः ? ।
 दम्भावकाशो नहि सत्प्रवृत्ता-
 वन्यत्र पापस्य च पोषणाय ॥

६६

एकान्ततो नानुमतिर्जिनस्य
 न वा निषेधः खलु धर्मशास्त्रे ।
 न जातु दम्भाश्रयणं क्षम तद्,
 निर्मायमार्ये पथि यान्ति सन्तः ॥

६७

अहो ! समालम्ब्य वक्प्रवृत्ति
 प्रवञ्चकैर्वञ्च्यत एष लोकः ।
 परन्तु सम्मोहतमोऽन्धभूता
 आतन्वतं वञ्चनमात्मनस्ते ॥

६८

निःशल्यभावव्रतपालनाय
 श्रीधर्मशास्त्राणि समादिशन्ति ।
 एव हि योगैकपदीप्रवेश
 एव हि मोक्षार्थगतेर्विकासः ॥

૬૫

મુનિવ્રત જેમણે અખત્યાર કર્યું છે તેમને શું પ્રયોજન હોય કે તેઓ માયા-પ્રપંચ ખેલે । સત્પ્રવૃત્તિમાં તો દંભને અવકાશજ નથી; ત્યારે દૂષિત પ્રવૃત્તિમાં દંભનો લેવાતો આશ્રય પાપને ઔર વધારે પોપે છે.

૬૬

અહીંનું દેવના ધર્મશાસ્ત્રમાં કોઈ બાબતની સર્વથા અનુમતિ કે નિષેધ નથી. અતઃએવ ક્યારે પણ માયાચરણ યોગ્ય ન ગણાય. સન્તો આર્ય પદ પર નિર્દોષપણે વિચરે છે.

૬૭

હગારાઓ “ બગલાલગત ” બની આ જગતને ધુતી રહ્યા છે ' પરન્તુ મોહાન્ધકારમાં અન્ધ બનેલા તેઓ ખરી રીતે તો પાતાના આત્માનેજ હગે છે.

૬૮

ધર્મશાસ્ત્રો નિઃશંકપણે વ્રતપાલન કરવાનું ફરમાવે છે. એ જ રીતે યોગના માર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકે. એજ રીતે મોક્ષહેતુ ગતિનો વિકાસ થઈ શકે.

१९

लुण्टाक एकः खलु मोक्षमार्गे
 सम्प्रस्थितानां सुमहाशयानाम् ।
 स लोभनाम्ना जगति प्रसिद्धो
 मोहस्य राज्ञः प्रथमः प्रधानः ॥

७०

भवस्य मूलं किल लोभ एको
 मोक्षस्य मूलं तदभाव एकः ।
 एतद्वि संसारविमुक्तिमार्ग-
 दिग्दर्शनं योगबुद्ध्या अकार्षुः ॥

७१

सुदुर्जयानां प्रथमोऽस्ति लोभ-
 स्तस्मिन् जिते किं न जितं त्रिलोके । ।
 लोभस्य घाते हत एव मोहः
 क्रोधादिनाशेऽप्यवशिष्यतेऽसौ ॥

७२

लोभोऽस्ति चिन्तालतिकासु कन्दो
 रक्षो गुणानां कवलीकृतौ च ।
 महांश्च विघ्नः पुरुषार्थसिद्धौ
 जयत्यसुं सत्त्वसमुद्रचेताः ॥

૬૬

મોક્ષના પ્રવાસે નિકળેલાઓને લુટનાર જે એક લુટારો બાણીતો છે તે જગદ્વિખ્યાત લોભ છે. તે મોહ રાજાનો મુખ્ય પ્રધાન છે.

૭૦

સંસારનું મૂળ એક લોભ અને મોક્ષનું મૂળ દ્વેષ તેનો અભાવ. આ પ્રમાણે યોગવિશારદો સંસાર અને મુક્તિના માર્ગનું દિગ્દર્શન કરાવે છે.

૭૧

જેમનો જય મેળવવો બહુ મુશ્કેલ છે તેઓમાં લોભનો નમ્બર સહુથી પહેલો છે. તે છતાંતાં અગ્નિલ જગત્માં બધુંય છતાઈ જાય છે. લોભ હણાતાં મોહ હણાઈ જ જાય છે, જ્યારે ક્રોધાદિનો નાશ થતાં પણ મોહ અવશેષ રહે છે.

૭૨

ચિન્તારૂપ લતાઓનો કન્ઢ લોભ છે. શુભોને કોળીયા કરી જનાર રાક્ષસ લોભ છે. પુરુષાર્થસિદ્ધિમાં મહાન્ વિઘ્નભૂત લોભ છે. ઓને કોણુ છતે ? જેનું સર્વ દરિયા જેવડું હોય તે, જેનું ચિત્ત સર્વનો સમુદ્ર હોય તે.

७३

चेत् सात्त्विकस्ते पुरुषाभिमानो .
 यद्यस्ति लोकाग्रपदोपलिप्ता ।
 स्फार परिस्फारय तर्हि लोभ—
 वप्रं प्रमङ्गं पुरुषार्थमुच्चैः ॥

७४

ये स्वेच्छया पूरयितुं क्षमन्ते
 न शाक्तोऽपि स्वककुक्षिरन्ध्रम् ।
 आन्दोलितान्तःकरणा विचित्राऽऽ—
 कांक्षासमीरेण भवन्ति तेऽपि ॥

७५

लोभादितः किं सहते न कष्टं
 लोभाऽऽहतः किं न करोति कर्म ? ।
 करोत्यनर्थं पितृ-बान्धवाना—
 मप्याशु लोभच्छ्रुत्किहताक्षः ॥

७६

संकलेश्य ये निष्करणं प्रजा स्व
 ततो गृहीत्वा पुपुयुः स्वकोपम् ।
 भयङ्करं भूरि विधाय युद्ध—
 मदीदृशन् ये प्रलयावभासम् ॥

૭૩

જો તારો પુરુષાભિમાન સાત્ત્વિક હોય અને જો તારી,
લોકના અગ્રણી પદ પર પહોંચવાની ઉત્કંઠા હોય તો લોભ-
રૂપ કિલ્લાને ભાંગવા તારો ભારેમાં ભારે પુરુષાર્થ ક્ષેપવ.

૭૪

જેઓ સ્વેચ્છાએ શાકભાજીથી પણ પોતાનું કુક્ષિ-
રન્ધ્ર પુરવા સમર્થ નથી તેવાઓનાં પણ અન્તઃકરણો
લોભના ચક્રોળે ચઢી કંઈ કંઈ આકાંક્ષાઓની હવામાં
ઉડતાં હોય છે ।

૭૫

લોભાર્ત્ત શું કબૂત સહન નથી કરતો ! લોભઅસ્ત શું
કર્મ નથી આચરતો ! લોભરૂપ છરીથી જેની આંખ
કપાઈ ગઈ છે એવો માણસ પોતાના ખાપ અને ખાન્ધવો-
ને પણ અનર્થના ખાડામાં ઉતારે છે, તેમને મારી પણ
નાંખે છે.

૭૬

જેઓએ પ્રભને નિર્દય રીતે રીખાવીને તેની પાસેથી
ધન કઢાવી પોતાના ખજાના ભરેલા અને મહાભયંકર
ચુક્રો કરી જેમણે પ્રલય કાળના જેવો દેખાવ બતાવેલો,

७७

लोभार्दितास्ते मरणस्य काले

किञ्चित् किमादातुमलम्बभूवुः ? ।

एकाकिनो रङ्गमुखास्तु याता—

स्तस्मात् त्यजेल्लोभवशम्बदत्वम् ॥

(युग्मम्)

७८

केनापि सार्धं न गता धरेयं

लोभेन ताम्यन्ति वृथैव लोकाः ।

विवेकमाधाय विचार्यते चेत्

सन्तोष एव प्रतिभाति सौख्यम् ॥

७९

कृते प्रयासे प्रचुरेऽपि नेष्ट

संसिद्धिमाप्नोति यदा तदानीम् ।

सङ्घिश्यते किन्तु विचारणीयं

यदस्मदीयं न हि तत् परेषाम् ॥

८०

बहुप्रयत्नैरपि नार्थसिद्धिः

कस्याप्ययत्नादपि कार्यसिद्धिः ।

एतन्महत् कर्मबलं विचार्याऽ—

निष्ठप्रसङ्गे नहि खेदवान् स्यात् ॥

૭૭

તેવા લોભાન્ધ બૂપાલો (!) શું મરણ વખતે કંઈ પણ સાથે લઈ જવા સમર્થ થયા ? આખરે ઘીચારા ગરીબડા મોઢે એકલા સિધાવ્યા ! પછી શા માટે લોભવશ થયું.

૭૮

કોઈની સાથે આ પૃથ્વી ગઈ નથી. લોકો ફેકટ લોભથી પીડાય છે. વિવેકપુરસ્સર વિચાર કરાય તો સન્તોષમાં જ સાચું સુખ ભોંધ શકાય.

૭૯

ખડું પ્રયાસ કરવા છતાં જ્યારે અભીષ્ટની સિદ્ધિ થતી નથી ત્યારે માણસ દુઃખી થાય છે. પણ વિચારવું ભોંધજો કે ‘જે અમારું છે તે પરતું નથી’ અથવા ‘જે અમારું નથી તે પરતું છે.’

૮૦

ખડું ખડું પ્રયત્નો કરવા છતાં કોઈને અર્થસિદ્ધિ થતી નથી, જ્યારે બીજાને અનાયાસ કાર્યસિદ્ધિ થઈ જાય છે. આ ઉપરથી કલિત થતું કર્મબળનું મહત્ત્વ બે ક્યાન પર લેવાય તો માણસ અભીષ્ટના પ્રસંગે દુઃખી ન થાય.

८१

न कर्तुं सुयोगमियं न वार्त्ता
 परन्तु लोभोत्थविकल्पधूमैः ।
 श्यामं स्वमन्तःकरणं वृथैव
 कार्यं गृहस्थैरपि हन्त ! कस्मात् ? ॥

८२

क्रोधस्य रोषस्य शमो विघाता
 मानाय शक्नोति पुनर्मृदुत्वम् ।
 मायां प्रहन्तुं प्रभुताऽऽर्जवस्य
 लोमस्य शत्रुः परितोष एकः ॥

८३

क्रोधादिकाऽऽविर्मवनप्रसङ्गान्
 प्रागेव दूरेण विचार्य कुर्यात् ।
 कषाय आयातवति प्रसङ्गा-
 दुक्तानुपायांस्त्वरया भजेत ॥

८४

सञ्जन्येत यथा यथाऽबलतया क्रोधादिभिर्दूषणैः
 सञ्चेष्टेत तथा तथा परिहृन् सुज्ञः प्रमादोदयम् ।
 यः क्रोधादिविकारकारण उपप्राप्ते च नाक्षिप्यते
 तस्य स्वात्मबलस्य योगशिखरं प्राप्तुं विलम्बः कुतः ॥

૮૧

ઉદ્યોગ ન કરવાની આ વાત નથી, નિરુદ્ધમી રહેવાનું આ પ્રતિપાદન નથી. પણ તાર્પર્ય એ છે કે ગૃહસ્થોએ પણ લોભથી ઉઠતા વિકટપદ્મ ધુમાડાથી પોતાના ચિત્તને શા માટે વ્યર્થ કલુષિત રાખવું જોઈએ.

૮૨

ક્રોધનો રોધ શમથી થાય. માનને હંકારનાર મૃદુલ ગુણ છે. માયાનું હનન ઋણતા કરશે. અને લોભનો કટો હુસ્મન સન્તોષ છે.

૮૩

ક્રોધાદિ દોષો પ્રગટવાના સંયોગો પહેલેથી જ વિચારી લઈ દૂર રાખવા; અગર પોતે તેવા સંયોગોથી દૂર રહેવું. પ્રસંગવશાત્ એ દોષોનો ઉદય થાય ત્યારે તેને કાળુમાં લેવા ઉક્ત ઉપાયો લેવા.

૮૪

જેમ જેમ ક્રોધાદિ દોષો નબળા પડે તે તે રીતે મુજને પ્રમાદને દૂર કરી પોતાની પ્રવૃત્તિ રાખવી જોઈએ. જે, ક્રોધાદિ વિકારનાં કારણ ઉપસ્થિત થતાં પણ તેના વશમાં આવતો નથી તે આત્મબલસમ્પન્ન મહાનુભાવને યોગના શિખરે પહોંચતાં કેટલો વિશ્વંશ !

पञ्चम-प्रकरणम् ।

ध्यानसामग्री ।

१

आत्मस्वरूपं खलु मोक्षतत्त्व
 तदात्मशुद्धेर्न भवत्यभावं ।
 कषायराहित्यमियं च तस्मात्
 नत्रैव मुक्तिः परिवेदितज्या ॥

२

कषायरोषाय जितेन्द्रियत्व
 जितेन्द्रियत्वाय मनोविशुद्धिः ।
 मनोविशुद्धये समता पुनः साऽ
 ममत्वतस्तत् खलु भावनामि ॥

३

भीमाद् यवान्भोनिधितो भयं चेत्
 तदेन्द्रियाणां विजये यतेत ।
 सरित्सहस्रापरिपूर्यसिन्धु-
 मथ्योपमानं वहतामृतृप्नौ ॥

४

देहान्तदुःखं गजमीनभृङ्ग-
 पतङ्गसारङ्गकुलं प्रयाति ।
 ससार एकैकहृषीकदोषात्
 का तर्हि सर्वाक्षरतस्य वार्त्ता ! ॥

૧

મોક્ષ એ આત્માનું સ્વરૂપ હોઈ આત્મશુદ્ધિ વગર ન હોઈ શકે એ સ્પષ્ટ છે. હવે આત્મશુદ્ધિ શું છે ? એ કષાયરહિત સ્થિતિનું જ નામ છે. એટલે વાસ્તવમાં કષાયમુક્તિમાં જ મુક્તિ છે.

૨

કષાયરોધ માટે ઇન્દ્રિયજય, ઇન્દ્રિયજય સાદુ મનઃ-શુદ્ધિ અને મનઃશુદ્ધિ અર્થે સમતા. સમતાનો પ્રાદુર્ભાવ નિર્મમત્વથી અને નિર્મમત્વ સધાય ભાવનાઓથી.

૩

ભવાંભોધિ ભયંકર છે. તેની ભયંકરતા અનુભવાતી હોય અને તેનાથી મુક્તિ મેળવવાની કામના હોય તો તેને માટે સારામાં સારો રસ્તો ઇન્દ્રિયજય છે. ઇન્દ્રિયો ક્યારેય તૃપ્ત થતી નથી. અતએવ તેની સરખામણી હજારો નદીઓથી નહિ પૂરાતા એવા સમુદ્રના મધ્ય ભાગ સાથે કરવામાં આવે છે.

૪

હાથી, માછલું, ભમરો, પતંગીયું અને હરિણ એક એક ઇન્દ્રિયના દોષથી દેહાન્ત દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે. તો જે તમામ ઇન્દ્રિયોનો દામ છે તેની શી વાત કરવી !

६

अतुच्छमूर्च्छापैणशक्तिभाजां
 यदीन्द्रियाणां विजयो न जातः ।
 भूमण्डलान्दोलनशक्तिभाजोऽ-
 प्योजस्विनः किं नु बलस्य भूत्यम् ? ॥

६

अन्तर्बलोद्भावनहेतुरेकः
 स इन्द्रियाणां विनियन्त्रितत्वम् ।
 एतत्कृतेऽन्तःकरणस्य शोध
 आवश्यके यत्नपरायणः स्यात् ॥

७

भ्राम्यन् मनोरक्ष इह स्वतन्त्रं
 दुःखावटे प्रक्षिपति त्रिलोकम् ।
 अराजको निःशरणो जनोऽयं
 त्राता ततः कोऽत्र गवेषणीयः ! ॥

८

गृहं परित्यज्य महानुभावान्
 मुक्तिश्रिया आचरतस्तपस्याम् ।
 वात्येव चेतश्चपलस्वभाव-
 मन्यत्र कुत्रापि परिक्षिपेद् द्राक् ॥

૫

ધન્દ્રિયો પ્રાણીને મહાભય'કર મૂર્છામાં પટકે છે. તેનું જે સંયમન ન થઈ શકયું તો પછી મનુષ્ય જીવનની વિશેષતા શી ! કલ્પના કરો કે એક ચોદ્ધો આખા દેશમાં અને આખી પૃથ્વી પર આન્દોલન જગાડવાની શક્તિ ધરાવે છે, પણ જે તે પોતાની ધન્દ્રિયો પર કાબૂ રાખી શકતો ન હોય તો તેના બળનું શું મૂલ્ય ? તે સાચા વીર તરીકે નહિ ઉદભવેઆય.

૬

આન્તર શક્તિ પ્રગટાવવાનો એક જ માર્ગ છે, અને તે પોતાની ધન્દ્રિયોના વિજેતા બનવું તે. એને સારુ મનઃશુદ્ધિ પરમ આવશ્યક છે. એટલે ધન્દ્રિયજ્વળના ઉમેઢવારે મનઃશુદ્ધિના સાધનમાં સતત ચત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

૭

મનરૂપ રાક્ષસ સ્વતન્ત્રપણે સદા સર્વત્ર ભટકતો રહે છે અને આખા જગતને દુઃખના ખાડામાં નાંખે છે. જગતની અરાજક, અશરણુ જેવી સ્થિતિ થઈ પડી છે. એ રાક્ષસથી રક્ષણુ આપનાર કોને શોધવો !

૮

જેઓ ઘર છોડી સંન્યાસ લઈ મુક્તિ મારુ તપ તપી રહ્યા છે તે મહાનુભાવોને પણ ત્રપણ ચિત્ત એકદમ વાયુની માફક ઉડાવી કયાંય ફેંકે છે.

९

मनोविशोधेन विनैव योग-

धराधरारोहणमीहते यः ।

प्रहस्यते पङ्कुरिव क्रमाम्भ्यां

देशाटनं कर्तुमनाः स मूढः ॥

१०

रुद्धानि कर्माणि मनोनिरोधे

मनःप्रचारे प्रसरन्ति तानि ।

असंयमः सयम एव तस्य

भवस्य मोक्षस्य समस्ति मूलम् ॥

११

जगत्त्रयीविभ्रमणप्रवीणो

मनःप्लवङ्गो विनियन्त्रणीयः ।

केनापि यत्नेन विचारवद्भि-

रभीप्सितं शान्ति-सुखं परं चेत् ॥

१२

सर्वाङ्गमानां परमार्थभूत-

मेकं तदन्तःकरणस्य शुद्धिः ।

कर्मक्षयप्रत्यलमेकमुक्तं

ध्यानं तदन्तःपरिशुद्धिमूलम् ॥

૯

જે મનઃશુદ્ધિ વગર યોગ-પર્વત પર આરોહણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે મૂઢ માણસ પગથી દેશાટન કરવા ઇચ્છતા પાંગળા માણસની જેમ ઉપહસનીય સ્થિતિમાં મૂકાય છે.

૧૦

મનના નિરોધમાં કર્મનો નિરોધ છે અને મનના પ્રચારમાં કર્મનો પ્રચાર છે. મનનો અસંયમ ભવતું મૂળ અને તેનો સંયમ મોક્ષતું મૂળ.

૧૧

અખિલ જગત્માં ભ્રમણશીલ મનરૂપ વાનર કોઈ પણ યત્નથી વશમાં કરવો ભેઠઝે-ભે ખડું સુખ અને શાન્તિ મેળવવી હોય.

૧૨

સર્વ આગમોતું પરમાર્થ રહસ્ય એક માત્ર અન્તઃ-કરણની શુદ્ધિ છે. કર્મક્ષયતું સાધન શાસ્ત્રકારો એક માત્ર ધ્યાન બતાવે છે. અને તેતું મૂળ અન્તઃકરણની શુદ્ધિમાં છે.

१३

प्रदीपिका योगपथप्रकाशे

योगाङ्कुरप्रोद्भवकाश्यपी च ।

मनोविशुद्धिः प्रथमं विधेया

प्रयासवैयर्थ्यममूं विना तु ॥

१४

चित्तस्य शुद्धिः खलु धमतत्त्वं

तदर्थमेवाऽस्ति च कर्मकाण्डम् ।

यावन्मनः शुध्यति तावदशे

त्रिज्याविधिः सार्थकतां दधाति ॥

१५

नानाप्रकारा अपि कर्मयोगा-

श्रित्तस्य शुद्धिं यदि साधयन्ति ।

सर्वेऽपि बोध्या उपयोगिनस्ते

तद्भेदमात्रात् कलहो न युक्तः ॥

१६

नानाविधः कर्मविधिः प्रणीत-

श्रित्तस्य शोधाय स वेदितव्यः ।

एकस्य साध्यस्य हि साधनानि

बहूनि, कस्तत्र सतां विवादः ॥

૧૩

ચિત્તશુદ્ધિ એ યોગમાર્ગ પર પ્રકાશ નાંખનારી ‘હીવાદાંડી’ છે. યોગના અંકુરાઓને ઉત્પન્ન કરનારી એ સર્વોત્તમ ભૂમિ છે. એની પ્રથમ જરૂર છે. એ વગર સઘળો પ્રયાસ વ્યર્થ છે.

૧૪

ચિત્તની શુદ્ધિ એ જ ધર્મનું તત્ત્વ છે. સર્વ ક્રિયાકાંડ તેને જ માટે છે. ક્રિયાથી જેટલે અંશે મન શુદ્ધ થાય તેટલે અંશે તે (ક્રિયા) સફળ ગણાય. ક્રિયાની સફલતાનું માપ મનઃશુદ્ધિના પ્રમાણ પર અંકાય છે.

૧૫

ક્રિયાવિધિ નાનાવિધ છે. અને તે જો ચિત્તશુદ્ધિનું કામ બજાવતી હોય તો તે સઘળી ઉપયોગી ગણાય. ક્રિયાકાંડના લેહમાત્રથી (ક્રિયાલેહો પર) તકરાર કરવાની ન હોય.

૧૬

ક્રિયામાર્ગ અનેકવિધ છે. પણ તે સર્વ ચિત્તશુદ્ધિના ઉદ્દેશ માટે યોગ્યેલ છે. એક સાધ્યનાં અનેક સાધનો નથી હોતાં શું ? પછી તેમાં (ક્રિયાલેહો માટે) વિવાદ શો ?

१७:

मनोविशुद्धयै समतां श्रयेत्
 निमज्जनात् साम्यसरोवरे यत् ।
 रागादिकम्लानिपरिक्षयः स्याद्
 अमन्द आनन्द उपेयते च ॥

१८

संयम्य चेतः समता क्षण चेद्
 निषेव्यते तर्हि तदुत्थमन्तः ।
 अलौकिकं शं प्रसरीसरीति
 किं वर्ण्यते तर्हि सदा समस्य ॥

१९

साम्याञ्जनं पूरितमस्ति यस्याऽ-
 न्तर्लोचने मोहतमःप्रणाशात् ।
 स्वस्मिन् स्वरूपं परमेश्वरस्य
 पश्यत्यसौ निष्ठितसाध्यविन्दुः ॥

२०

दूरे दिवः शर्म शिवं दवीयः
 सुखं मनःसन्निहितं समत्वात् ।
 शक्यं समास्वादयितुं मनोज्ञ-
 मिहैव मोक्षः समतारतस्य ॥

૧૭

મનઃશુદ્ધિ માટે સમતાનો આશ્રય જોઈએ. સમતાના સરોવરમાં નિમજ્જન કરવાથી રાગાદિ મેલ ધોવાઈ જાય છે અને અમન્દ આનન્દ પ્રગટ થાય છે.

૧૮

મનઃસંયમસાધિત સમતાના ક્ષણિક અનુભવે પણ જ્યારે અન્તઃકરણમાં અલૌકિક આનન્દ ફેલાય છે, તો પછી જે આત્મા સમતામાં સદા નિરત છે તેનું શું પૂછવું.

૧૯

જેની અન્તર્દૃષ્ટિમાં સામ્યરૂપ અંજન પૂરાયું છે તે મોહરૂપ તિમિરના નાશથી કૃતાર્થ થયેલો પોતાની અન્દર પરમાત્માનું સ્વરૂપ નિહાળે છે.

૨૦

સ્વર્ગ દૂર અને મોક્ષ તો એથીયે દૂર; પણ સમતાના આશ્રય પર પોતાના મનોમન્દિરમાં જ અપૂર્વ સ્વસંવેદ્ય મુખ અનુભવી શકાય છે. સમતારતને અહીં જ મોક્ષ છે,

२१

सुधाघ्नो वर्षति माम्यरूपो
 मनोमुवां यस्य महाशयस्य ।
 संसारदावानलदाहतापोऽ-
 नुभूतिमास्कन्दति किं तदीयाम् ॥

२२

आत्मानमात्मा परतो विभिन्नं
 यदाऽऽत्मना साध्वनुबोधवीति ।
 प्रकाशते तस्य तदा समत्व-
 मशक्यलभं विबुधेश्वराणाम् ॥

२३

अविष्टिते मोहमृगेश्वरेण
 भयङ्करे दोषवने महत्या ।
 ममत्वरूपन्वलनार्चिषा ये
 दाहं ददुस्ते परिनिष्ठितार्थाः ॥

२४

निसर्गवैरा अपि देहभाजो
 यद्दर्शनाच्छान्तिमवाप्नुवन्ति ।
 अन्यत्र साम्यान्न तदस्ति किञ्चित्
 तदेव देवस्य परा विभूतिः ॥

૨૧

જે મહાશયની મનોભૂમિ પર સામ્યરૂપ મુધામેલ વરસે છે તેને ભવાનલની તાપ-વેદના શુન્ સ્પર્શી શકે.

૨૨

જ્યારે આત્મા પોતે પોતાદ્વારા પોતાનો તમામ પર ભાવથી ભિન્ન રૂપે અનુભવ કરે છે ત્યારે તેને સામ્ય શુષ્કનો સાચો પ્રકાશ પ્રગટે છે, કે જે મ્હોટા મ્હોટા શાસ્ત્રદર્શી પંડિતો કે દેવેન્દ્રોને પણ પ્રાપ્ત થવો અશક્ય છે.

૨૩

મોહરૂપ મૃગાધિરાજથી અધિષ્ઠિત ભયંકર દોષ-વનમાં જેઓએ સામ્યરૂપ અગ્નિની જ્વાળા પ્રગટાવી છે— સમભાવની આગ લગાડી છે તેઓ કૃતાર્થ થયા છે.

૨૪

નિસર્ગવૈરી, જન્મસિદ્ધ વૈરી પ્રાણીઓ પણ જેના દર્શનથી પોતાનાં વૈર ભૂલી જઈ પરસ્પર શાન્તિ ધારણ કરે છે તે શું છે ? તે સમવૃત્તિનો જ ચમત્કાર છે. જોજ પરમાત્મભજનની ઉંચીમાં ઉંચી વિભૂતિ છે.

૨૫

२९

अनित्यभावादिकभावनाः स्मृता

महर्षिभिर्द्वादश तासु सन्ततम् ।

विभाव्यमानासु ममत्वलक्षणा-

न्वकारनाशे समताप्रभा स्फुरेत् ॥

२६

सुखं न नित्यं करणं न नित्यं

भोगा न नित्या विषया न नित्याः ।

विनश्वरोऽयं सकलः प्रपञ्चो

न किञ्चिदास्थास्पदमत्र नाम ॥

२७

महीपतिश्चक्रधरः सुरेश्वरो

योगीश्वरो वा सुवनत्रयेश्वरः ।

सर्वेऽपि मृत्योरुपयान्ति गोचरं

शरीरभाजो भववास ईदृशः ॥

२८

दुःखानि दुष्कर्मविषाककाले

दौकन्त उग्राणि शरीरभाजः ।

असु ततस्त्रातुमलं न कश्चिद् ,

मार्गोपदेशाच्छरणं च सन्तः ॥

૨૫

મહર્ષિઓએ ‘અનિત્યભાવના’ વગેરે બાર ભાવનાઓ ઉપદેશી છે. તે ભાવનાઓ સતત ચિન્તન કરવા લાયક છે. એથી મમત્વરૂપ અન્ધકાર દૂર થાય અને સમભાવની રોશની પ્રગટે.

૨૬

મુખ (વૈષયિક) નિત્ય નથી, ઇન્દ્રિયો નિત્ય નથી, ભોગો નિત્ય નથી, વિષયો નિત્ય નથી. અર્થાત્ આ સકલ પ્રપંચ વિનશ્વર છે. આસ્થા રાખવા લાયક કંઈ નથી.

૨૭

રાજા, ચક્રવર્તી, સુરેશ્વર, યોગીશ્વર અને જગદીશ્વર બધાઓને મૃત્યુના માર્ગ પર આવવું પડે છે. દેહધારીને મૃત્યુ અવશ્યમ્ભાવી છે. ભવવાત્મની સ્થિતિ જ એવી છે

૨૮

ગ્રાણીને પોતે ઉપાર્જન કરેલ દુષ્કર્મો જ્યારે ઉદયમાં આવે છે ત્યારે કેવાં કેવાં દુઃખો ખમવાં પડે છે. સંસાર મહાવિષમ છે. કોઈ કોઈને રક્ષણ આપવા સમર્થ નથી. ફક્ત સન્ત જન માર્ગના ઉપદેશક હોવાથી શરણુભૂત કહી શકાય.

२९

भवोदधिर्जन्मजरावसान-

पयःप्रपूर्णः स्मरवाहवश्च ।

मोहात्मकावर्त्त-विपत्तिमत्स्यः

कुत. सुखं सम्भवतीदृशीह । ॥

३०

एकाकिनः प्राणभृतो गतागत

कुर्वन्ति संसारवने भयङ्करे ।

विधाय पापानि परार्थमीयिवान्

एकोऽसुमान् भूरि परत्र पीड्यते ॥

३१

विलक्षणः सर्वबहिर्प्रपञ्चतः

सच्चिन्महानन्दमयोऽस्ति चेतनः ।

इदं शरीरं स्फुटमन्यदात्मनः

कस्तर्ह्यनन्यो भुवनेऽभ्युपेयते । ॥

३२.

द्वारैः स्वद्विर्नवभिः सदैवाऽ-

शुचीन् घृणायाः पदमस्ति कायः ।

कस्तस्य मोहे क्षणभङ्गुरस्य

निपत्य धीमान् स्वहितं निह्न्यात् । ॥

૨૯

લવરૂપ સમુદ્ર કે જે જન્મ, જરા અને મરણરૂપ પાણીથી પ્રપૂર્ણ છે અને જેમાં કામરૂપ વડવાનલ પ્રજ્વલિત છે, મોહરૂપ વમળ છે અને વિપત્તિરૂપ માછલાં છે, આવા આ લવસમુદ્રમાં મુખ ક્યાંથી હોઈ શકે.

૩૦

લયંકર સંસારવનમાં પ્રાણી એકલો યત્રતત્ર ગમના-ગમન કરે છે. મોહવશ પરને સારુ પાપો કરી પરલોક એકલો સિધાવે છે અને ત્યાં બીચારો એકલો જ પોતાનાં કર્મના દુર્વિપાકો ભોગવે છે.

૩૧

આ સચ્ચિદાનન્દરૂપ આત્મા નિખિલ બાહ્ય જગત્થી, અખિલ જડ જગત્થી વિલક્ષણ છે. આ શરીર જ ચોખ્ખી રીતે આત્માથી લિન્ન છે, ત્યારે પછી બીજી કઈ વસ્તુ આત્માની કહી શકાય ? આત્માથી અલિન્ન માની શકાય ?

૩૨

આ શરીર ક્ષણભંશુર છે અને એમાં નવ દ્વારોથી અશુચિ વહી રહી છે. આમ આ શરીરની સ્થિતિ ધૃણા-સ્પદ છે. પછી એના મોહમાં પડી કોણ હાલો મનુષ્ય પોતાનું હિતસાધન શૂંકે !

३३

मनोवचोभूधनकर्म योगाः

स आस्रवः कर्मनियोजनेन ।

शुभाशुभं कर्म शुभाशुभाद्धि

योगान्निवध्नन्ति शरीरभाजः ॥

३४

यथाऽम्बु गृह्णाति हि यानपात्रं

छिद्रैस्तथा चेतन एष कर्म ।

योगात्मरन्ध्रैरशुभैः शुभैर्वा

निर्यात्यमुष्मिन् सति नो भवाब्धेः ॥

३५

निरोधनं यत् पुनरास्रवाणां

स संवरो योगिमिरुच्यते स्म ।

विभावनादास्रव-संवरस्य

भवादुदासीनतया मनः स्यात् ॥

३६

स्यात् कर्मणां निर्जरणं च निर्जरा

द्विधा सकामेतरभेदतः पुनः ।

पाकः फलानामिव कर्मणामपि

स्वतोऽप्युपायादपि सम्प्रजायते ॥

૩૩

મન, વચન અને કાચના વ્યાપાર તે 'યોગ' કહેવાય છે. અને તે કર્મસંબન્ધ થવાનાં દ્વાર હોઇ 'આસ્રવ' કહેવાય છે. શુભ યોગથી શુભ કર્મ અને અશુભ યોગથી અશુભ કર્મ બંધાય છે.

૩૪

જેમ, જલમાર્ગે ચાલનારૂં ચાનપાત્ર જો છિદ્ર-વાળું હોય તો તે છિદ્રો દ્વારા આવતા પાણીથી ભરાઇ જાય છે, તેમ, યોગરૂપ છિદ્રોવડે આવતાં કર્મોથી આત્મા ભરાઇ જાય છે. જળથી ભરાઇ ગયેલું ચાનપાત્ર જેમ પાણીમાં ડૂળી જાય છે, તેમ કર્મોથી ભરાયેલો આત્મા સંસારમાં ડૂળી જાય છે. આમ 'આસ્રવ'ની વિદ્યમાન દશામાં ભવસાગરથી કેમ નિકળી શકાય ?

૩૫

આસ્રવનો નિરોધ તે સંવર. કર્મ બંધાય એવી જે વૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ તે આસ્રવ અને તેના પર કાબૂ તે સંવર. આ 'આસ્રવ' અને 'સંવર'ની ભાવના કરવી તે આત્મભાવના છે. એના સતત ચિન્તનથી મોક્ષસાધનનો ઉપાયભૂત ભવવૈરાગ્ય પુષ્ટ થાય છે.

૩૬

કર્મનો ક્ષય તે 'નિર્જરા' કહેવાય છે. તે જો જાતની; સકામ અને અકામ. પ્રયત્નપૂર્વક કર્મઘાતન તે સકામ નિર્જરા, અને સ્વતઃસ્વેવ કર્મનું ખરી પડવું તે અકામ નિર્જરા. ફલપાક પણ સ્વતઃ અને ઉપાયસાધિત એમ બંને રીતે થાય છે.

३७

लोकोऽस्ति जीवैश्च जडैश्च पूर्णो
 यथा तथा तत्परिचिन्तनं यत् ।
 सा भावना लोकविचाररूपा
 मनोवशीकारफलप्रधाना ॥

३८

जगत् समुद्धर्तुमनल्पदुःख-
 पङ्कादहो ! कीदृश एष धर्म ।
 प्रादर्शि लोकोत्तरपूरुषैर्य-
 क्षिषेवणादात्ममहोदयः स्यात् ॥

३९

उक्तः क्षमा मार्दवमार्जवं च
 शौचं च सत्यं तपसंयमौ च ।
 त्यागस्तथाऽकिञ्चनता तथैव
 ब्रह्मेति धर्मो दशधा शुभाय ॥

४०

सङ्घिष्ठकर्मस्वबलीभवत्सु
 जातेऽपि योग्ये नरजन्मलाभे ।
 यथार्थकल्याणपथानुकूला
 तत्त्वप्रतीतिर्बहुदुर्लभत्वा ॥

૩૭

લોક જીવો અને જડ પદાર્થોથી સર્વત્ર પૂર્ણ છે. તેનું સ્વરૂપ-ચિન્તન કરવું તે લોકભાવના છે. બીજી ભાવનાઓની જેમ આ ભાવનાનું ફળ પણ મનોવશીકાર છે.

૩૮

સંસારના ગંભીર દુઃખમાંથી જગતનો ઉદ્ધાર કરવા સારુ લોકોત્તર મહાત્માઓએ કેવો ધર્મ પ્રકાશ્યો છે કે જેનું આરાધન કરવાથી આત્મા પોતાનું પરમ શ્રેય સાધી શકે છે.

૩૯

ધર્મશાસ્ત્રોમાં ક્ષમા, માદૈવ, આર્જવ, શૌચ, સત્ય, તપ, સંયમ, ત્યાગ, આકિંચન્ય અને પ્રજ્ઞાચર્ય આમ દશ પ્રકારનો ધર્મ ફરમાવ્યો છે, કે જે આત્મકલ્યાણની સિદ્ધિમાં પરમ સાધનભૂત છે.

૪૦

સંકલિષ્ટ કર્મો જ્યારે નબળાં પડે છે ત્યારે યોગ્ય મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. પરન્તુ એ મન્યા પછીએ સાચું કલ્યાણ સધાય એવી તત્વપ્રતીતિ થવી એ વધુ ફલભ છે.

४१

एतादृशीभिः खलु भावनाभिः
 सुवासितान्तःकरणो मुमुक्षुः ।
 ममत्वलुण्ठकविलुण्ठ्यमानां
 साम्यश्रियं रक्षितुमीश्वरः स्यात् ॥

४२

ध्यानं समालम्ब्य समत्वमाश्रयेत्
 साम्यं विना तत्र कृते विडम्बना ।
 ध्यानं समायाति यथा यथोन्नति
 तथा तथाऽऽत्मावरणं विमिद्यते ॥

४३

ध्यानं समत्वेन विना भवेन्न
 साम्यं विना ध्यानमपि स्फुरेन्न ।
 परस्परापेक्षणतो द्वयं तत्
 प्रपद्यते स्थैर्यबलप्रकर्षम् ॥

४४

अतिदारुणपापभारिणोऽ -
 प्यमुना ध्वस्तसमस्तकर्मकाः ।
 परमात्मदशां प्रपेदिरे
 परमध्यात्ममिदं विदुर्बुधाः ॥

૪૧

આ પ્રકારની ભાવનાઓથી જે સુસુક્ષ્મ અન્તઃકરણ
ચુલ્કાસિત થયું છે તે મમત્વરૂપ ડાકુ (લૂટારા)થી છુટાતી
પોતાની સમતારૂપ લક્ષ્મીને રક્ષવા સમર્થ થઈ શકે છે.

૪૨

સમતાના આલમ્બન પર ધ્યાન કરાય છે. સામ્યની
સિદ્ધિ વગર ધ્યાનનો માર્ગ વિહમ્બનારૂપ બને છે. જેમ
જેમ ધ્યાનનો ઉત્કર્ષ થાય છે તેમ તેમ આત્મા પરનાં
આવરણો હેઠાય છે.

૪૩

સમતા વગર ધ્યાન ન થાય અને ધ્યાન વગર સમતા-
ની પુષ્ટિ ન થાય. આમ એ બન્ને એકબીજાના
સહકારથી પોતાનું સ્થૈર્ય-બળ વધારી શકે છે.

૪૪

અતિદારુણ પાપરાશિના શિખર પર થડેલા પશુ
ધ્યાનના યોગે પોતાનાં સર્વ કર્મો નષ્ટ કરી શક્યા છે અને
પરમાત્મદશાને વર્યા છે. નિઃસન્દેહ, ધ્યાન એ અધ્યાત્મની
સીમા છે.

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

षष्ठ-प्रकरणम् ।

ध्यानसिद्धिः ।

१

शुद्धं तपः स्वात्मरतिस्वरूपं
 त ज्ञानयोगं निगदन्ति सन्तः ।
 सर्वक्रियासाधनसाध्यभूत-
 मनन्तर कारणमेष मुक्तेः ॥

२

क्रियोच्चकोटीमुपजग्मुषां याऽ
 नावश्यकी सा व्यवहारवृत्तौ ।
 गुणावहाऽस्तीति परम्परातोऽ-
 पवर्गसम्पादकताऽक्षताऽस्याम् ॥

३

अध्यस्यतोऽपेक्ष्यत एव सम्यक्
 क्रियाऽऽत्मशुद्धयै अपरिस्वलन्ती ।
 योगं समारूढवतः सतस्तु
 शमप्रवाहः परमात्मभूमौ ॥

४

मनः स्थिरीभूतमपि प्रयायाद्
 रजोबलाच्चञ्चलभावमाशु ।
 प्रत्याद्वैतेस्तस्य करोति रोष-
 भग्न्यासकः स्वात्मनि जागरूकः ॥

૧

આત્મરતિરૂપ શુદ્ધ તપને જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનયોગ કહે છે. એ સુકિતનું અનન્તર કારણ છે અને સર્વ ક્રિયાઓનું કેન્દ્રભૂત સાધ્ય છે.

૨

ઉચ્ચ દશાએ પહોંચેલાઓને ક્રિયાકાંડ અનાવશ્યક છે, જ્યારે વ્યવહારગામી નીચી ભૂમિકાવાળા પ્રાણીઓને માટે તે હિતાવહ, ગુણાવહ છે. એટલા માટે એ પરમ્પરા-એ મોક્ષનું સાધન છે.

૩

અભ્યાસીને આત્મશુદ્ધિ માટે શુદ્ધ ક્રિયામાર્ગની અરુખલિતપણે જરૂર છે, જ્યારે યોગારૂઢ સન્તની દશા જુદી છે. તેનું અન્તર્મુખ જીવન પ્રશમરતિનિમગ્ન હોય છે.

૪

સ્થિર થયેલું મન વળી પાછું રજોખળે ચંચલ બની જાય છે. પણ જેનું લક્ષ્ય અચૂક છે, સાધ્યખિન્દુ જેની દૃષ્ટિસમીપ છે, આત્મસિદ્ધિ માટે જે સદા જાગરૂક છે તે વીર્યસમ્પન્ન અભ્યાસી ‘પ્રત્યાહાર’ વડે પોતાના ચલિત થયેલ મન પર ફરી પોતાનો કબજો લે છે,

९

लोल्लेषु लोलं मन एकमस्ति
 कार्यं परं निग्रहणं च तस्य ।
 अपेक्ष्यते तत्र महान् प्रयत्न-
 स्तदर्थमभ्यासपरः सदा स्यात् ॥

६

चित्तस्य दोषानपनेतुमेव
 धर्मस्य शास्त्राणि नियोजितानि ।
 कुर्यादतो हेतुत एव सम्यक्
 क्रियाविधिं निर्मलभावनातः ॥

७

सम्यक्तयाऽभ्यस्य च कर्मयोगं
 समुज्ज्वलं साम्यमुपाश्रितो यः ।
 सदाप्युदासीनतया स्थितस्य
 लेपावहं तस्य भवेन्न कर्म ॥

८

नाऽऽप्य प्रियं हृष्यति नोद्विजेच्च
 प्राप्याऽप्रियं त्रह्मनिविष्टदृष्टिः ।
 स स्यात् समेक्षी विषमेऽपि जीव-
 न्मुक्तं स्थिर ब्रह्म तमीरयन्ति ॥

૫

ચપળમાં ચપળ જોકે માત્ર મન છે. તેનો નિગ્રહ કરવો એ જખખરમાં જખખર કામ છે. જગતભરમાં મહોટામાં મહોટું કામ એજ છે. એમાં મહાન્ પુરુષાર્થની દરકાર છે. એ માટે સદા અભ્યાસપરાયણ રહેવું જોઈએ.

૬

ચિત્તના દોષો ધોવા માટે જ જગતનાં ધર્મશાસ્ત્રો સરળતાં છે. અતએવ નિર્મળ વૃત્તિથી યોગ્ય રીતે ક્રિયાભ્યાસ કરવો ઉપયોગી છે.

૭

કર્મયોગનો ફડી રીતે અભ્યાસ કરી જે ઉર્જાવળ સમભાવની દશાએ પહોંચ્યો છે એવા ભવોદ્દાસીનરૂપે સદા સ્થિતિસમ્પન્ન મહાત્માને કાર્ય કરતાં લેપ લાગતો નથી.

૮

જેની દૃષ્ટિ બ્રહ્મનિવિષ્ટ છે એવો સ્થિતપ્રજ્ઞ સન્ત પ્રિય સંયોગે હર્ષિત થતો નથી અને અપ્રિયના યોગે ઉદ્વિગ્ન થતો નથી. તે વિષમમાં પણ સમદ્રષ્ટા છે. તે સ્થિર બ્રહ્મ-સ્વરૂપ જીવન્મુક્ત છે.

९

नहीन्द्रियार्थेषु यदाऽनुरज्येद्
 रागं च रोषं च परो निहन्तुम् ।
 आरूढवान् योगमसौ तदानीं
 भवेत् स्थिरात्मा शमवाहिचेताः ॥

१०

निर्भीतिको निश्चलनासिकाग्र-
 दृष्टिः प्रसन्नाननपुण्डरीकः ।
 श्लिष्टोष्ठयुग्मो रदनै रदांश्चाऽ
 स्पृशन् सुसंस्थान इतप्रमादः ॥

११

स्पृहाविमुक्तो निजमूषणेऽपि
 प्रभृतसंवेगसरोनिमग्नः ।
 अमात्रकारुण्यपदं भवश्री-
 पराङ्मुखो हर्षयितेक्षमाणान् ॥

१२

एवविधो निष्ठितकर्मयोगः
 श्रीज्ञानयोगेन समाहितात्मा ।
 ध्याने प्रवेशं कुरुते सुघोर-
 कर्माटवीम्बालनदावबहौ ॥
 (त्रिमिर्विशेषकम्)

૯

રાગદ્વેષહનનપરાયણુ આત્મા જ્યારે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અનુરક્ત થતો નથી અને સ્થિર સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરી શમભાવના સહજાનન્દમાં મગ્ન બને છે ત્યારે તે યોગ પર આરૂઢ થયો કહેવાય છે.

૧૦

ભયરહિત, નાસિકાના અગ્ર ભાગ પર સ્થિરદંષ્ટિ, પ્રસન્નમુખ, બન્ને હોઠ ભેગા કરેલ, ઠાંતથી ઠાંતનો સ્પર્શ નહિ કરતો, સુષુપ્ત શરીરસંસ્થાનવાળો, પ્રમાદ વગરનો,

૧૧

પોતાના શરીર પર પણ નિઃસ્પૃહ, પ્રબળ ભાવના-સમ્પન્ન, પ્રચુર વૈરાગ્યનિમગ્ન, કરુણાપૂર્ણ અને ભવ-વિભૂતિથી પરામુખ તેમજ જેને જોતાં આનન્દ ઉત્પન્ન થાય—

૧૨

એવો, કર્મયોગ સમાપ્ત કરી જ્ઞાનયોગથી સમાહિત બનેલ આત્મા ઘોર કર્માટ્વીને બાળવામાં હાવાનલસમાન ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરે છે.

१३

नारीपशुकलीत्रकुशीलवर्ज

स्थान त्रिविक्रं किमपि श्रयेत ।

नानासनानामपि यत् स्थिरं च

मुखं च भासेत तदाश्रयेत ॥

१४

ध्यानाय कालोऽपि मतो न कोऽपि

यस्मिन् समाधिः समयः स शस्यः ।

ध्यायेन्निषण्णः शयितः स्थितो वाऽ—

वस्था जिता कापि मतानुकुला ॥

१५

ध्यानस्य सिद्धये दृढभावनाना—

मावश्यकत्वं विबुधा वदन्ति ।

मैत्रीं प्रमोदं करुणामुपेक्षां

युज्जीत, तद् ध्यानमुपस्करोति ॥

१६

सर्वेऽपि जीवाः सुखिनो भवन्तु

मा कोऽपि पापाचरणानि कार्षीत् ।

एव जगज्जन्तुषु चित्तवृत्ति

करुणागभावां प्रवदन्ति मैत्रीम् ॥

૧૩

ધ્યાન માટે સ્ત્રી, પશુ, નયુંસક અને કુશીલના સંસર્ગથી રહિત એવું કોઈ પણ એકાન્ત શુદ્ધ સ્થાન ઉપયોગમાં લેવાય છે. આસનો અનેક પ્રકારનાં છે. પણ તેમાં જે પોતાને સ્થિર અને મુખરૂપ લાગે તેનો આશ્રય લેવાય.

૧૪

ધ્યાન માટે કોઈ ખાસ વખત નિયત કરવામાં આવ્યો નથી. જ્યારે ચિત્તની સમાધિ હોય તે વખત ધ્યાન માટે પ્રશસ્ત ગણાય. બેઠો, ઉભો અને મુતો પણ ધ્યાન કરી શકે. જે અવસ્થા સિદ્ધ થયેલી જણાય, જે પોતાને અનુકૂળ પડે, તે અવસ્થા ધ્યાન માટે ઉપયોગી.

૧૫

ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે લાવનાની દૃઢતા પૂર્ણ આવશ્યકતા ધરાવે છે. તે લાવનાઓ મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય લાવના છે. ધ્યાનને સંસ્કારિત બનાવવા માટે, પુનરુજ્જીવિત કરવા માટે આ લાવનાઓની યોજના અગત્યની છે

૧૬

બધા પ્રાણીઓ મુખી થાઓ, કોઈ જીવ પાપાચરણ ન કરે એમ જગતના સમગ્ર જનતુઓ માટે કલ્યાણ-લાવના કરવી, મંગલલાવના પાપવી એને 'મૈત્રી' લાવના કહેવામાં આવે છે

१७

देदीप्यमाना गुणगौरवेण

महाशया ये सृजना जगत्याम् ।

गुणेषु तेषां बहुमानभावां

यस्त प्रमोदं परिकीर्तयन्ति ॥

१८

दीनेषु दारिद्र्यपराहतेषु

क्लिष्टेषु भीतेषु च रोगितेषु ।

वृत्ति प्रतीकारपरायणा यः

कारुण्यभावः परिकीर्त्तिता सा ॥

१९

जगद् विचित्र भविभिर्विचित्रै-

र्विचित्रकर्मैरितवृत्तिभाग्भिः ।

भजन्ति माध्यस्थ्यमवेक्ष्य धीरा

दुष्टेषु दुष्टाचरणस्य कोऽर्थः ॥

२०

ध्यानं पुनः स्याद् ध्रुवमासुहृत्ताद

एकाग्रसम्प्रत्ययलक्षणं तत् ।

आज्ञागपायं च विपाकतत्त्व

संस्थाममालोचयतीह योगी ॥

૧૭

જગત્ભરમાં જે કોઈ મહામના સુજનો શુભગૌરવથી
વિભૂષિત હોય, તેમના શુભો તરફ બહુમાન રાખવું એ
' પ્રમોદ ' ભાવના છે.

૧૮

દીન, દરિદ્ર, રોગી, ભયભીત અને સન્તાપિત એવા
દુઃખી જીવોનાં દુઃખ શમાવવાની વૃત્તિને ' કરુણા '
ભાવના કહે છે.

૧૯

વિચિત્રકર્મપ્રેરિત વિચિત્ર વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિવાળા
વિચિત્ર જીવોથી જગત્ વિચિત્ર છે. એ જોઈ વિવેકી જન
માધ્યસ્થ્ય ધારણ કરે છે. દુબટ સામે દુબટ આચરણ
કરવાથી શું અર્થ ?

૨૦

અન્તર્મુદૂર્ત સુધી એકાગ્ર ચિન્તનનો સ્થિર પ્રવાહ
તેને ' ધ્યાન ' કહેવામાં આવે છે. એમાં આજ્ઞા, અપાય.
વિપાક અને સંસ્થાનત્વં ચિન્તન નીચે પ્રમાણે બતાવવા-
માં આવે છે,

२१

आश्रित्य लोकोत्तरपूरुषाणा-

माज्ञामबाधां परिचिन्तनं यत् ।

वस्तुस्वरूपस्य यथार्थरीत्या

ध्यानं तदाज्ञाभिधमामनन्ति ॥

२२

अध्यात्ममार्गाश्रयणं विनाऽय-

मात्मा भवेऽभ्राम्यदनन्तकालम् ।

रागादिदोषैकवशीभवन्तो

निर्यान्ति नापायमहाटवीतः ॥

२३

मोहान्धकारावृतमानसेन

मया न किं किं कलुषं व्यधायि । ।

श्वश्रेषु तिर्यक्षु नरेषु चोग्र

दुःखं न किं किं प्रातपद्यते स्म ! ॥

२४

संसारदुःखाम्बुनिधौ गभीरे

कालो गतोऽयं ब्रुडतोऽखिलो मे ।

कस्याऽपराधोऽत्र मया विचार्यः

प्रमाद एतस्य कुचेतसो मे ! ॥

૨૧

લોકોત્તર પુરુષોની અબાધિત આજ્ઞાનો આશ્રય લઈને વસ્તુતત્ત્વનું યથાર્થરૂપે ચિન્તન કરવું તે ‘આજ્ઞા’ ધ્યાન છે.

૨૨

અધ્યાત્મ માર્ગનો આશ્રય ન લેવાથી આ આત્મા અત્યાર સુધી અનન્તકાળ સંસારમાં રજાયો છે. રાગાદિ દોષોને વશ થયેલા પ્રાણીઓ દુઃખના ગહન જંગલમાંથી નથી નિકળી શકતા.

૨૩

મોહાન્ધકારથી આચ્છાદિત હાલતમાં મેં શાં શાં કાળા કામ નથી કર્યાં ? અને અત્યેવ નરક, તિર્યંચ આદિ ગતિઓમાં મેં કેવાં કેવાં દુઃખો ભોગવ્યાં છે !

૨૪

મારો આટલો કાળ સંસારના ગંભીર દુઃખસાગરમાં ડૂબી રહેવામાં ગયો છે ! આમાં બીજા કોનો વાંક કાઢવો ? મારી મૂઠ વૃત્તિનું જ આ પરિણામ છે ! અજ્ઞાન અને પ્રમાદે મારી આ સ્થિતિ કરી છે !

२५

प्राप्यापि बोधिं मलिनैर्मनोवाक्-

छरीरयोगैः कुधिया मयैव ।

प्रज्वालितः स्वोपरि धूमकेतुः

कोऽत्रापराधी परिमान्यतेऽन्यः । ॥

२६

स्वाधीनभावेऽपि पथस्य मुक्ते-

भ्रान्त्या स्वयं पातित एष आत्मा ।

मिक्षां यथाऽटेदुपलब्धेरान्यो

मोक्षे स्वतन्त्रेऽपि तथा भ्रमोऽयम् । ॥

२७

एव हि रागादिकदूषणेभ्यो

जाता अपायाः परिचिन्तनीयाः ।

यस्मिन्नुपाया अपि तत्प्रणाशे

ध्यानं द्वितीयं तदुपायनाम् ॥

२८

उदीरितः कर्मफलं विपाकः

शुभाशुभत्वेन स च द्विभेदः ।

द्रव्यादियोगात् स च चित्ररूपोऽ

नुभूतिमास्कन्दति देहभाजाम् ॥

૨૫

‘ઝોધિ’ (સમજણ) પ્રાપ્ત થવા છતાં મેં મારાં મન-
વચન-કાચનો ઝોવો હુરુપયોગ કર્યો કે મેં મૂર્ખો હાથે
કરી મારા માથા પર ધૂમકેતુની જવાબા સળગાવી ! આમાં
ખીજ કોનો અપરાધ !

૨૬

સુક્રિતનો માર્ગ સ્વાધીન છતાં બ્રમને વશ થઈ મેં
ચોતે જ મારા આત્માને અધોગતિમાં પટક્યો છે । જેમ
રાજ્ય મળવા છતાં કોઈ મૂર્ખ માણસ લિખ માગવા
નિકળે, તેમ મોક્ષ સ્વાધીન છતાં, સ્વહસ્તસિદ્ધ છતાં હું
લવચકમાં રહ્યો છું.

૨૭

આ પ્રકારે રાગાદિ દ્વેષોથી ઉપજતા કલેશો અને તેના
નાશના ઉપાયો પણ જે ધ્યાનમાં ચિંતવાય છે તે
‘અપાય’ ધ્યાન છે.

૨૮

વિપાક એટલે કર્મના ફળનો ઉદય કર્મ શુભ અને
અશુભ એમ બે જાતના હોય તેના ફળ પણ શુભ અને
અશુભ એમ બે જાતનાં હોય છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ
અને ભવના વિચિત્ર સંયોગો અનુસાર ઉદયમા આવતાં
કર્મનાં વિચિત્ર ફળો પ્રાપ્તિ-જગત્માં અનુભવાય છે,

२९

द्रव्यैः प्रमोदास्पदवस्तुजातैः

शुभोऽशुभस्तद्विपरीतयोगे ।

क्षेत्रे निवासेन महालयादौ

शुभः श्मशानप्रभृतौ तदन्यः ॥

३०

काले वसन्तप्रभृतावशीता-

नुष्णे शुभोऽन्यत्र विपर्ययश्च ।

मनःप्रसादप्रभृतौ च भावे

शुभोऽशुभो रौद्रविकारभावे ॥

३१

सुदेवमर्त्यादिकसद्भवेषु

शुभोऽशुभोऽन्यत्र च वेदितव्यः ।

द्रव्यादियोगादिति चित्ररूप

विचिन्तयेत् कर्मफलं तृतीये ॥

३२

आत्मप्रतिष्ठं स्थितमस्त्यनन्ता-

नन्तं नमः सर्वत एव तत्र ।

लोकोऽस्ति मध्यस्थित ऊर्ध्व-मध्याऽ-

वोपागतौ यस्त्रिजगत्स्वरूप ॥

૨૯

સુખકારી (અનુકૂળ લોભન, પાન આદિ) દ્રવ્યોનો સંસર્ગ શુભ કર્મના શુભ વિપાકનું અને પ્રતિકૂલ દ્રવ્યોનો સંસર્ગ અશુભ કર્મના અશુભ વિપાકનું કારણ બને છે. (આ દ્રવ્યથી શુભાશુભ વિપાક.) મહેલ, ખાગ વગેરે અનુકૂળ સ્થળોની પ્રાપ્તિ શુભ વિપાકનું અને શ્મશાન વગેરે પ્રતિકૂળ સ્થળોની પ્રાપ્તિ અશુભ વિપાકનું કારણ છે. (આ ક્ષેત્રથી શુભાશુભ વિપાક.)

૩૦

અશીત-અનુષ્ણ વસન્ત અને એવી બીજી અનુકૂળ ઋતુનો પ્રસંગ શુભ વિપાકનું અને પ્રતિકૂળ ઋતુનો પ્રસંગ અશુભ વિપાકનું કારણ બને છે. (આ કાળથી શુભાશુભ વિપાક.) મનની પ્રસન્નતા આદિ સુભાવોનો ઉદય શુભ વિપાકનું અને રોદ્રતા આદિ દુર્ભાવોનો ઉદય અશુભ વિપાકનું કારણ બને છે. (આ ભાવથી શુભાશુભ વિપાક.)

૩૧

દેવ, મનુષ્ય આદિ સુખકારક ગતિની પ્રાપ્તિ શુભ વિપાકનું અને તિર્યંચ આદિ દુઃખકારક ગતિની પ્રાપ્તિ અશુભ વિપાકનું કારણ છે. (આ ભવથી શુભાશુભ વિપાક.) આ પ્રમાણે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભવના વિચિત્ર યોગે ઉદિત થતાં કર્મનાં વિચિત્ર ફળો આ ત્રીજા ધ્યાનમાં ચિંતવાય છે.

૩૨

આકાશ સર્વત્ર વ્યાપક છે. તે સ્વપ્રતિષ્ઠિત અને અનન્તાનન્ત છે. તેના મધ્યગિન્દુમા આ લોક સ્થિત છે. જેમાંનો ઊર્ધ્વ ભાગ ઊર્ધ્વલોક, મધ્યમ ભાગ મધ્યમલોક અને અધોભાગ અધોલોક કહેવાય છે. આમ લોક ત્રણ લોકોમાં વિભક્ત થાય છે.

३३

स्वरूपमेतस्य विचिन्तयन्ति
 ध्यानं तदभ्यासपराश्रुतये ।
 सम्पद्यते वृत्तवतां च धर्म-
 ध्यानं स्वयंवेद्यमतीन्द्रिय शम् ॥

३४

ध्यानादमुष्माच्च नृजन्मपूर्त्तौ
 महर्द्धिकं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ।
 पुनर्नृजन्म प्रतिपद्य चारु
 योगस्य मार्गे पथिकीभवन्ति ॥

३५

ध्यानं शुक्लं ततस्ते परममुपगताः प्रासपूर्णोज्ज्वलत्वा
 नाशात् सर्वावृतीनां परमविकमितं ज्ञानमासादयन्ति ।
 धर्मं व्याख्यान्ति मोहान्धतमसहतये पर्षदि प्रस्फुरन्त्या-
 गायुष्मपूर्त्तौ तत स्युः परमपदद्रुप, सच्चिदानन्दरूपाः ॥

३६

अस्वच्छद्रूपेणसमा भवचक्रवर्त्तिनो
 यः स्वस्थ शोधनविधौ यततेऽत्र चेतनः ।
 शुद्धिं परां समधिगम्य भवेत् स ईश्वरो
 मोहाघृतो भ्रमति मोह इते स वै शिवः ॥

૩૩

આવા પ્રકારના લોકનું સ્વરૂપ ચોથા ધ્યાનમાં ધ્યાના-
ભ્યાસીઓ ચિંતવે છે. આમ ધર્મધ્યાનમાં વર્તનારાઓને
સ્વસંવેદ અતીન્દ્રિય સુખની અનુભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૪

આમ ધ્યાનયોગે જેઓ પોતાનું મનુષ્યજીવન મહાનું
ઉચ્ચ બનાવે છે તેઓ મનુષ્યજન્મ પૂરો કરી મહદ્દિ-
દેવલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી દેવલોકની જિન્દગી
પૂરી થતાં તેઓ ત્યાંથી ફરી મનુષ્યજન્મમાં આવે છે.
આ વખતે તેમની સાધનસમ્પન્નતા વિશેષ બલવતી
હોય છે. તેઓ યોગમાં આગળ વધે છે. અને અધૂરો યોગ
પૂર્ણ કરવા તત્પર થાય છે.

૩૫

તેઓ ધ્યાનમાં આગળ વધતાં જ્યારે પરમોત્કૃષ્ટ
શુદ્ધધ્યાન પર આવે છે ત્યારે તેમના આત્મા પરનાં સર્વ
આવરણો દૂર થાય છે. અને તેઓ પૂર્ણ ઉજ્જ્વળ બની
પરમવિમલ, પરમવિકસિત જ્ઞાનને (કેવલજ્ઞાન) પ્રાપ્ત
કરે છે. આમ યોગના ચરમ શિખર પર પહોંચી આત્મા
પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કરે છે. એ પછી એઓ (દેહધારી
પરમાત્મા), જેમનાં અન્તઃકરણ પ્રભાવિત થઈ રહ્યાં છે
એવી લોકસભામાં મોહાન્ધકારના નાશ માટે ધર્મપ્રકાશન
કરે છે. અને આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં ત્રિવિધજ્ઞાનન્દ પરબ્રહ્મ
સ્વરૂપ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૬

સંસારવર્તી પ્રાણીઓ મલિન દર્પણ જેવા છે. તેમાં
જે આત્મા પોતાની શોધનવિધિમાં ઉદ્યુક્ત થાય છે તે
અભ્યાસક્રમે જ્યારે પરમ શુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે
પરમાત્મા બને છે, અર્થાત્ ઇશ્વર થાય છે. કેમકે પરમા-
ત્મા થવું એટલે ઇશ્વર થવું. મોહાવૃત્ત આત્મા ભવચક્રમાં
ભમે છે, જ્યારે મોહનું આવરણ ખસતાં તે આત્મા પોતે
જ શિવરૂપ, ઇશ્વરરૂપ છે. સ્વરૂપે શિવરૂપ, ઇશ્વરરૂપ
આત્મા મોહયોગે ભવમાં ભમી રહ્યો છે. મોહ જતાં એ
શિવ જ છે, ઇશ્વર જ છે.

सप्तम-प्रकरणम् ।

योगश्रेणी ।

१

मानसवृत्तिनिरोधं

सम्प्रज्ञातेतरप्रकारतया ।

योगं वदन्ति तज्ज्ञा

ध्यानविशेषोऽत्र च प्रथमः ॥

२

वृत्तिक्षयस्वरूपोऽ-

सम्प्रज्ञातोऽस्ति, वृत्तयो मनसः ।

क्षीणा भवन्ति सर्वाः

केवलबोधस्तदोदेति ॥

३

देहस्य वृत्तयः खलु

यदा निरुद्धा भवन्ति तत्कालः ।

योगोऽसम्प्रज्ञाताद्

न मिद्यते निर्वृतिद्वारम् ॥

४

अध्यात्मं भावना ध्यानं

समता वृत्तिसंक्षयः ।

इत्येवमप्यनूचाना

ऊचाना योगपद्धतिम् ॥

૧

યોગાચાર્યો યોગનું લક્ષણ ચિત્તવૃત્તિનિરોધ બતાવે છે. અને તેને ‘ સમપ્રજ્ઞાત ’ અને ‘ અસમપ્રજ્ઞાત ’ એવા બે લેહોમાં વિભક્ત કરે છે. તેમાં પ્રથમ ‘ સમપ્રજ્ઞાત ’ એ એક ધ્યાનનો પ્રકાર છે. અર્થાત્ એ ચિન્તાત્મક ધ્યાન છે.

૨

‘ અસમપ્રજ્ઞાત ’ યોગ વૃત્તિક્ષયસ્વરૂપ છે. ‘ શુકલ ’ ધ્યાનનો દ્વિતીય પાદ બારમા ગુણુસ્થાનકમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓનો વિલય થાય છે અને તત્કાલ કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. એટલે દ્વાદશગુણુસ્થાન-વર્તી ‘ શુકલ ’ સમાધિ કે જેમાંથી કેવલજ્ઞાન પ્રકટે છે તે ચિત્તવૃત્તિનિરોધની પૂર્ણ સ્થિતિ છે. ‘ અસમપ્રજ્ઞાત ’ સમાધિ તેને કહી શકીએ

૩

છેલ્લા ગુણુસ્થાનમાં શરીરના તમામ યોગો નિરુદ્ધ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. એ કાયયોગનિરોધની પૂર્ણ અવસ્થા છે. ‘ અસમપ્રજ્ઞાત ’માં આ યોગનો પણ સમાવેશ કરી શકાય. અ ઈ ઉ ઋ ઌ એ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરોના ઉચ્ચારણમાં જે વખત લાગે એટલો જ વખત આ યોગનો છે. એ પછી તે જ ક્ષણે આત્મા દેહથી મુક્ત થઈ નિરાકાર મુક્ત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે.

૪

અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિક્ષય એ રીતે પણ યોગાચાર્યો યોગની પદ્ધતિ બતાવે છે. ભજન, સ્મરણ, ચિન્તન અને વર્તન એ ‘ અધ્યાત્મ ’ છે. એના ફલસ્વરૂપ વિશુદ્ધ ભાવશ્રેણી એ ‘ ભાવના ’ છે. એના પરિણામે સ્થિરાભિમન શુદ્ધ ચિત્ત તે ‘ ધ્યાન ’ છે. એના ઉત્કર્ષે પ્રાપ્ત થતો પૂર્ણ સમતાયોગ તે સમતા છે. અને એ બધાનું ચરમ અને પરમ ફળ વૃત્તિક્ષય છે. પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાની આ પ્રણાલી છે.

५.

३

इच्छा च शास्त्रं च समर्थता चे-

त्येषोऽपि योगो मत आदिमोऽत्र ।

अपि प्रमत्तस्य सतोऽभिलाषो

यो धर्मयोगं दधतः सुबोधम् ॥

६

श्रद्धान-बोधौ दधतः प्रशस्तौ

प्रमादवर्जस्य यथात्मशक्ति ।

यो धर्मयोगो वचनानुसारी

स शास्त्रयोगः परिवेदितव्यः ॥

७

शास्त्रादुपायान् विदुषः सतो यः

शास्त्राप्रसाध्यानुभवैकगम्यः ।

उत्कृष्टसामर्थ्यतयाऽभ्युदेति

सामर्थ्ययोगं तमुदाहरन्ति ॥

<

न मिद्धिसम्पादनहेतुभेदाः

सर्वेऽपि शास्त्रादुपलभ्यवाधा ।

सर्वज्ञता तच्छ्रुतितोऽन्यथा स्यात्

तत् 'प्रातिभ'ज्ञानगतं स योगः ॥

૫

ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એ પ્રમાણે પાંચ યોગના ભાગો બતાવવામાં આવ્યા છે. જ્ઞાનવાન્ અને ઈચ્છાસમ્પન્નની પાંચ ધર્મયોગમાં પ્રમાદજનિત વિકલ પ્રવૃત્તિ હોય છે. તથાપિ અન્તઃકરણની વૃત્તિ ધર્મયોગના સાધન માટે ઈચ્છાસમ્પન્ન બનવી એ એક શુભ ચિહ્ન છે. અને એજ ‘ ઈચ્છાયોગ ’ છે. ઈચ્છા કે ઉત્સાહમાંથી જ પ્રયત્ન સ્કુરે છે. પુરુષાર્થની ચાવી ઉત્સાહસમ્પત્તમાં જ રહેલી છે. ઈચ્છા કે આકાંક્ષા વગર સાધનવિધિ કેમ નિપજે ? એટલા માટે ઈચ્છાને યોગની પ્રથમ ભૂમિકા તરીકે મૂકવામાં ઔચિત્ય જ છે.

૬

જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાનમાં ઉર્જીવલ અને પ્રમાદરહિત આત્માનો યથાશક્તિ વચનાનુસારી જે ધર્મયોગ તે ‘ શાસ્ત્રયોગ ’ છે.

૭

શાસ્ત્રોદ્ધારા સાધનના ઉપાયો બહુ પછી અને સાધનામાં આગળ મહાન્ પ્રગતિ કર્યા પછી ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ખિલતાંશાસ્ત્રાતિકાન્ત, શાસ્ત્રોથી અસાધ્ય એવો સ્વાનુભવગોચર યોગ પ્રાપ્ત થાય છે તે ‘ સામર્થ્યયોગ ’ છે.

૮

બોક્ષસિદ્ધિના સાધનભૂત તમામ માર્ગો કંઈ શાસ્ત્રથી ઉપલબ્ધ થઈ શકતા નથી. શાસ્ત્રથી જે સર્વ માર્ગો અવગત થઈ શકતા હોત તો શાસ્ત્રાભ્યાસમાત્રથી સર્વજ્ઞતા મળી જાય અને સુક્તિ પણ થઈ જાય. માટે તે (‘સામર્થ્યયોગ’) ‘પ્રાતિભ’જ્ઞાનસંગત યોગ છે અર્થાત્ આત્મસંવેદનભૂત વિશિષ્ટઅનુભવસાધ્ય છે. શાસ્ત્રની મર્યાદા છે. શાસ્ત્રજ્ઞાન પછી અભ્યાસની આવશ્યકતા રહે છે. અને અભ્યાસ જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર બલવાન્ બનતો જાય છે તેમ તેમ આત્માનુભવ વિકસે છે અને એમાંથી જે પ્રકાશ પડે છે તે શાસ્ત્રની બહારનો હોય છે. આમ અભ્યાસથી પ્રકાશ અને પ્રકાશથી અભ્યાસ ખિલે છે. અને એ રીતે એ બંને એકબીજાની પુષ્ટિનાં સાધન બને છે.

९

तत् प्रातिभं केवलबोधमानोः

प्राग्वृत्तिकं स्यादरुणोदयाभम् ।

‘ऋतम्भरा’ ‘तारक’ एवमादि-

नामानि तस्मिन्नपरे वदन्ति ॥

१०

संन्यासरूपः स्मृत एष योगो

धर्मस्तथा योग इति द्विधाऽसौ ।

तत्राऽऽदिमः स्यात् क्षपकावलिस्थं

शैलेश्यवस्थावति च द्वितीयः ॥

११

आत्माऽऽदिमं योगमुपेत्य वीरोऽ-

नन्तं परिस्फोरयति स्ववीर्यम् ।

निहत्य मोहावरणान्तरायान्

सद्यः प्रभुः केवलचिन्मयः स्यात् ॥

१२

परस्त्वयोगोऽपि मनोवचोऽङ्ग-

व्यापाररोधात् सकलप्रकारैः ।

अवादि मुक्त्या सह योजनेन

योगो भवाम्भोनिधिरोध एषः ॥

૯

તે ‘ પ્રાતિભા ’ જ્ઞાન (‘ ક્ષપકશ્રેણિ ’વર્તી અતુ-
ભવદશા) કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થાય તે અગાઉનો
‘ અનુભૂતિદય ’ છે. આ ઉત્કૃષ્ટ (ક્ષાયોપશમિક) જ્ઞાનદશાનો
વ્યવહાર અન્ય યોગાત્માયેષ્ટિ ‘ તારક ’, ‘ જ્ઞાતમ્ભસા ’
એવાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ નામથી કર્યો છે.

૧૦

આ ‘ સામર્થ્યયોગ ’ એ સંન્યાસયોગ છે. અને તેના
બે પ્રકાર છે: ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ. તેમાં ધર્મ-
સંન્યાસ યોગ ક્ષપકશ્રેણીમાં હોય છે અને યોગસંન્યાસ
યોગ ‘ શૈલેશી ’ અવસ્થામાં (ચૌદમા શુણ્યસ્થાનમાં) હોય
છે. સામર્થ્યયોગના આ બંને વિભાગોમાં ‘ સંન્યાસ ’ નો
અર્થ ત્યાગ થાય છે. ધર્મેનો અર્થાત્ અનાત્મીય તમામ
ધર્મેનો નિરાસ તે ધર્મસંન્યાસ અને યોગનો અર્થાત્
મન-વચન-કાયના વ્યાપારોનો નિરોધ તે યોગસંન્યાસ.

૧૧

વીર આત્મા ધર્મસંન્યાસ પર આરોહણ કરી પોતાનું
અનન્ત વીર્ય દ્વારે છે. તે મોહ, આવરણો અને અન્ત-
રાયોને સમૂહ હણી નાંખે છે અને તત્કાલ કેવલજ્ઞયોતિ-
ર્મય પરમાત્મા બને છે.

૧૨

યોગસંન્યાસ મન-વચન-કાયના વ્યાપારોનો સર્વથા
નિરોધક હોવાથી અયોગાત્મક છે અતએવ અન્તિમ
શુણ્યસ્થાનનું નામ ‘ અયોગિ ’ રખાયું છે. છતાં મુક્તિ
સાથે જોડી આપનાર આત્માના અન્તિમ પ્રયત્નરૂપ
હોવાથી તે યોગાત્મક છે. એ ચરમ યોગ છે. અન્તિમ
[સાકાર] જિન્દગીના છેલ્લા ક્ષણનો છેલ્લો યોગ છે.
અતએવ એ ભવસાગરનો તટ છે.

१३

योग गतोऽमुं च विकर्मकीसन्
 मोक्षं क्षणादेति विमुच्य देहात् ।
 सार्वज्ञ्यलाभावसरेऽवशिष्ट-
 कर्माणि हन्ति क्षणतो यदेषः ॥

१४

ऊर्ध्वं यथाऽलाबुफलं जलेऽधः-
 स्थित समागच्छति लेपनाशे ।
 ऊर्ध्वं तथा गच्छति सर्वकर्म-
 लेपप्रणाशात् परिशुद्ध आत्मा ॥

१५

अयं स्वभावोऽपि सतां भूतो यद्
 विकर्मकत्वागत ऊर्ध्वमेति ।
 ऊर्ध्वं प्रगच्छन्नवतिष्ठतेऽसौ
 क्षणेन लोकाग्रपदे परात्मा ॥

१६

ततोऽध आयाति न गौरवस्याऽ
 भावान्न चाग्रेऽप्यनुपग्रहत्वात् ।
 न याति तिर्यग् विरहात् प्रयोक्तु-
 लोकाग्र एव स्थितिमान् भवेत् तत् ॥

૧૩

યોગસંન્યાસમાં વર્તમાન આત્મા તત્કાળ સમ્પૂર્ણ કર્મોથી રહિત અને દેહથી વિમુક્ત બની મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. કેમકે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં જે કર્મો (અધાતી) શેષ રહ્યાં હતાં તેનો તે યોગસંન્યાસથી ક્ષણવારમાં વિનાશ કરી નાંખે છે.

૧૪

જેમ પાણીમાં નીચે રહેલી તુ'બડી તેના પરનો માટીનો લેપ સઘળો નિકળી જતાં એકદમ ઉપર આવે છે, તેમ કર્મનો લેપ તમામ નિકળી જતાં પૂર્ણ શુદ્ધ આત્મા ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે.

૧૫

અકર્મક સ્થિતિમાં આત્માનું ઊર્ધ્વગમન થવું એ તેનો સ્વભાવ પણ છે. અને તે વિકૃતસમ્મત છે. સર્વ-કર્મનિમુક્ત પરમ આત્મા ઉપર જતો ક્ષણ માત્રમાં લોકના અગ્ર ભાગે અવસ્થિત થાય છે.

૧૬

ત્યાંથી (લોકાગ્ર ભાગથી) તે નીચે ન આવે કેમકે તેમા શુરુત્વ નથી. ત્યાંથી વળી આગળ ન જાય. કેમકે ગતિમાં ઉપકારક તત્ત્વ ' ધર્મોસ્તિકાય ' ત્યાંથી આગળ નથી. ગ્રેરક વગર તિર્યક્ ગતિ પણ તેની ન થાય. અતઃ લોકના અગ્ર ભાગ પર જ તે સ્થિતિમાન થાય છે.

१७

महेश्वरास्ते परमेश्वरास्ते
 स्वयम्भुवस्ते पुरुषोत्तमास्ते ।
 पितामहास्ते परमेष्ठिनस्ते
 तथागतास्ते सुगताः शिवास्ते ॥

१८

स ईश्वरो हे बहुभागधेया ।
 भूयाद् भवन्मानसहंस एषः ।
 असावुपायः परमात्मलाभे
 महत्त्वपूर्णः परिवेदितव्यः ॥

१९

जनः सदाचारमय स्वजीवनं
 भवेत् क्षमः साधयितुं पथाऽमुना ।
 सृजंश्च चारित्रबलं महोन्नतं
 निज करो त्यात्मविकासनं परम् ॥

२०

आलम्बन भवति यात्रशर्माङ्गात्माऽऽ-
 पत्तिर्निजात्मनि भवेदिति को न वेत्ति ? ।
 आलम्बन परमनिर्मलवीतरागः
 संश्रियते यदि तदा किमपेक्षणीयम् । ॥

૧૭

તે મહેશ્વર છે, તે પરમેશ્વર છે, તે સ્વયમ્ભૂ છે, તે પુરુષોત્તમ છે, તે પિતામહ છે, તે પરમેષ્ઠી છે, તે તથાગત છે, તે યુગત છે અને તે શિવ છે.

૧૮

હે ભાગ્યશાલીઓ ! તે આ ઇશ્વર તમારા માનસનો હંસ બનો । પરમાત્મપદને મેળવવાનો એ મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપાય છે.

૧૯

આ (પ્રભુલક્ષિતના) માર્ગે માણસ પોતાના જીવનને સદાચારમય બનાવવા શક્તિમાન થાય છે. અને પોતાના ચારિત્રબળની મહાન્ ઉન્નતિ દ્વારા આત્મવિકાસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે.

૨૦

જેવું આદ્યમ્બન હોય તેવી પોતાના આત્મામાં છાપ પડે છે. પરમનિર્મળ વીતરાગ પરમાત્માનું આદ્યમ્બન બે સ્વીકારીએ તો પછી બીજા કશાની અપેક્ષા રહે ખરી !

अष्टम-प्रकरणम् ।

अन्तिम उद्गारः ।

१

अनन्तशक्ति दधदेष चेतनः

प्रवेदितुं त यततं महोदयः ।

प्रकाशितेऽस्मिन् सकलं प्रकाशतंऽ-

प्रकाशितेऽस्मिन् सकलं तमोमयम् ॥

२

मोहप्रणाशेन च तत्प्रकाशनं

मोहप्रणाशोऽपि च तत्त्वचिन्तनात् ।

चिन्त्यं च कोऽह भववास एष क'

सुखासुखं किं किमिदं जगत् पुनः ॥

३

वस्तुस्वरूपस्य विचिन्तनातो

विवेकभासः प्रकटीभवन्ति ।

मोहप्रपञ्चाद् विनिवृत्त्य सुस्थी-

भूयान्तरीक्षाकरणेन चिन्ता ॥

४

तत्त्वावबोधप्रविकासहेतो-

र्यस्य स्वभावो न विचारणायाः ।

यातानुयातस्य पृथग्जनस्य

न तस्य वैराग्यमुदेति साधु ॥

૧

આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની અનન્ત શક્તિ છે. ભાગ્યવાન્ એને જાણવાનો, એને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ પ્રકાશિત થતાં બધું પ્રકાશે છે; અને એ પ્રકાશિત નથી ત્યાં મુઘી બધું અન્ધકારમય છે.

૨

એનું પ્રકાશન મોહપ્રભાશ પર અવલમ્બિત છે. અને મોહપ્રભાશ તત્ત્વચિન્તનથી સાધ્ય છે. ચિન્તનીય તત્ત્વ સ્વયં પોતે છે. હું કોણ ? આ ભવવાસ કેમ ? આ મુખ-હઃખ શું ? અને આ વિશ્વરચના શી ? એનો શાન્ત ભાવે વિચાર કરવો એ તત્ત્વચિન્તન છે.

૩

વિવેકજ્ઞાન તત્ત્વચિન્તનથી થાય. અને તત્ત્વચિન્તન મોહપ્રપંચથી વેગળા થઈ શાન્તભાવે અન્તર્મુખે નિરીક્ષણ કરવાથી થાય.

૪

ચિન્તન એ જ્ઞાનપ્રકાશનો માર્ગ છે. જે ચિન્તનશીલ નથી, તે ગતાનુગતિક પામર પ્રાણી સાચો વૈરાગ્ય પામી શકતો નથી.

५

न साधुवैराग्यविवर्जितत्वंऽ-

पवर्गमार्गे भवति प्रवेशः ।

एवं च मानुष्यमनर्थकं स्याद्

विचारमभ्यस्यतु तेन सम्यक् ॥

६

एकस्वभावा नहि सर्वलोका

विचित्रकर्मानुगयोगभाजः ।

आयुष्य-धी-शक्तिविचित्रताया-

महन्ति सर्वे नहि मार्गमेकम् ॥

७

समप्रसामग्र्यनुकूलताया

न सम्भवः सर्वशरीरभाजाम् ।

भवन्ति सर्वे नहि तेन योग्याः

सामान्यतो योगपथाधिरोहे ॥

८

कुर्याद् यथाशक्ति तथापि नूनं

कर्तव्यमात्मोन्ननिमादधानम् ।

शनैः शनैः सञ्चरणेऽपि मार्गे

स्थानं चिरेणाप्युपलभ्यते हि ॥

૫

અને સાચા વૈરાગ્ય વગર અપવર્ગ-માર્ગમાં પ્રવેશ કેમ થાય. ફલતઃ મનુષ્યત્વ જોળે જાય. માટે ચિન્તનશીલ થઈજો.

૬

દરેકના કાયાદિ યોગો ભિન્નભિન્નકર્માનુસાર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના છે. અતએવ બધા માણસો, બધા જીવો એક સ્વભાવના નથી, ન હોઈ શકે. દરેકમાં આયુષ્ય, જ્ઞાન અને શક્તિની વિચિત્રતા છે. અતએવ બધા એક માર્ગને લાચક ન હોય.

૭

સમગ્ર સામગ્રીની અનુકૂલતા બધા પ્રાણીઓને નથી, અને ન હોય. અતએવ બધા જીવો સરખી રીતે યોગમાર્ગના અધિકારી ન હોય. યોગપથ પર ચઢવામાં બધાની સરખી યોગ્યતા ન હોય.

૮

તો પણ દરેકે પોતાની શક્તિ અનુસાર આત્મોન્નતિ-સાધક કેર્તવ્ય જરૂર બજાવવું જોઈએ. ધીમે ધીમે પણ માર્ગ પર ચાલવાથી ઇષ્ટ સ્થલે મોડા પણ જરૂર પહોંચી શકાય. ચાલનારા બધાની કંઈ એક સરખી ચાલ નથી હોતી. કોઈની ચાલ તીવ્ર હોય અને કોઈની મન્દ. ધીરે ચાલનાર પણ જો માર્ગ પર ચાલ્યા કરશે તો મોડો પણ પોતાના સ્થાને જરૂર પહોંચશે.

९

उद्विग्नमन्तःकरणं यदीयं
 यथार्थरूपेण भवप्रपञ्चात् ।
 संरक्षणे स्वस्य स जागृतः स्यात्
 कषायमारात् परिपूर्णशक्त्या ॥

१०

मनोविजेता जगतो विजेता
 विश्वश्रियस्तच्चरणे लुठन्ति ।
 न दुर्गतिर्नापि च दुर्मगत्व-
 मन्यत्र खल्विन्द्रियदासभावात् ॥

११

हिंसादिकं पापमिति प्रसिद्धं
 तत्र प्रवर्त्तेत न चेत् कदापि ।
 ईशस्य कुर्यात् स्मरणं च तर्हि
 संसाधितं निश्चितमात्मकार्यम् ॥

१२

दुर्वर्त्तेनैर्ब्रह्म विदारयन्तो
 नाङ्गं पर भाग्यमपि स्वकीयम् ।
 विदारयन्त्यस्थिरचित्तभावा-
 स्वजीवनं सन्तमसे क्षिपन्ति ॥

૯

જેનું અન્તઃકરણ લવપ્રપંચથી ખરેખર ઉદ્વિગ્ન થયું છે તેણે કષાયના મારથી પોતાની રક્ષા માટે જગતા રહેવામાં પોતાની શક્તિનો પુરેપુરો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૧૦

જે મનનો વિજેતા છે તે જગતનો વિજેતા છે. તેના ચરણમાં અખિલ વિશ્વની લક્ષ્મી આબોટે છે. ઇન્દ્રિયોના શુભામ બનવું એના જેવી કોઈ હુર્ગતિ નથી, એના જેવું કોઈ હુર્ભાગ્ય નથી.

૧૧

હિંસા, બૂઠ વગેરે પાપ છે એનો કોઈ ઇન્કાર કરી શકે તેમ નથી. એ પાપ તરીકે આખા જગતમાં જાણીતાં છે. એનું આચરણ ન થાય અને ઇશ્વરપ્રાર્થનામાં પરાયણ થવાય તો જરૂર આત્મકલ્યાણની સિદ્ધિ છે.

૧૨

જેઓ ખરાબ ચાલચલગતથી પોતાના પ્રહાયર્થનું વિહારણ કરે છે, તેઓ કેવલ પોતાના શરીરને જ નથી હણતા, પોતાના ભાગ્યને પણ હણે છે. તેવા અસ્થિર મનના માણસો પોતાના જીવનને ઘોર અન્ધકારમાં પટકે છે.

१३

शक्यो भवेच्चैन परोपकारः

परापकारे तु कदापि न स्यात् ।

धर्मक्रियायां यदि न प्रवृत्ति—

र्नाधर्मकर्माचरणं तु कुर्यात् ॥

१४

प्रामाणिकत्वं व्यवहारशुद्धि—

रौचित्यतः संयमनं च यस्य ।

स जीवनं स्वं सुखितं करोति

मोक्षाय कल्पेत च विश्वबन्धुः ॥

१५

प्रारम्भं आध्यात्मिकजीवनस्य

संजायते न्यायपरायणत्वात् ।

मार्गानुसारित्वगुणेषु विज्ञै—

रादौ समस्थापि गुणः स एव ॥

१६

स्वर्गोऽपि दुःखास्पदमामयाविनो

निरामयः पर्णगृहेऽपि खेलति ।

आरोग्यमुच्चैः पुरुषार्थसाधनं

तद्रक्षणं संयमतः सुसम्भवम् ॥

१७

शुद्धं जलं शुद्धसमीरणं च
 सुसङ्गतिः सात्त्विकभोजनं च ।
 स्वच्छत्वयोगः शुचि वाचनं च
 निरामयत्वाय परिश्रमश्च ॥

१८

अश्रद्धधानोऽपि परोक्षभावान्
 जिज्ञासुबुद्धिर्गुणपक्षपाती ।
 भवेत् सदाचारपरायणश्चेत्
 कल्याणभूमि नियमेन गामी ॥

१९

दौर्जन्ययोगो यदि चास्तिकत्वे
 नदास्तिकत्वं खलु नाममात्रम् ।
 दौर्जन्यपूर्णाद् वरमास्तिकत्वात्
 सौजन्यपूर्णं बहु नास्तिकत्वम् ॥

२०

न सम्प्रदायान्तरकारणेन
 कुर्यान्मनः संकुचितं परत्र ।
 भवे हि भक्ताः परमेश्वरस्य
 परस्पर भ्रातृमनो भजेयुः ॥

२१

न निश्चितं किञ्चन कर्मकाण्डं
 न निश्चितः कश्चन सम्प्रदायः ।
 मोक्षस्य लाभाय वदन्ति सन्त-
 स्तत्प्राप्तिमूर्खं तु समत्वं एव ॥

२२

कषायनिर्घातनकर्मशीला-
 श्रारित्रसंशोधनदत्तचित्ताः ।
 महाशयाः क्वापि हि सम्प्रदाये
 निःसशयं मोक्षमवाप्नुवन्ति ॥

२३

धर्मस्य तत्त्वं परमार्थभूत
 वदन्ति सर्वे समभाववृत्तिम् ।
 यतेत यस्तत्र शिवं स गामी
 युक्तं न धर्मान्तरवैमनस्यम् ॥

२४

ज्ञानस्य शाखा भुवि भिन्नभिन्ना-
 श्रारित्रतत्त्वं पुनरेकमेव ।
 तदेव च ज्ञानफल विधेय
 न धर्मभेदे विषमाशयः स्यात् ॥

૨૧

મોક્ષ માટે ન કોઈ ખાસ ‘ કર્મકાંડ ’ ચોક્કસ ઠરેલ છે, તેમજ ન કોઈ ખાસ ‘ સમ્પ્રદાય ’ ચોક્કસ ઠરેલ છે. મોક્ષપ્રાપ્તિનું મૂળ વાસ્તવમાં સમભાવમાં રહેલું છે. એજ શિષ્ટોનો આદેશ છે.

૨૨

કપાયહનનની પ્રવૃત્તિમાં જેઓ ઉદ્યમશીલ છે અને આરિત્રસંશોધનમાં દત્તચિત્ત છે તે મહાનુભાવો કોઈ પણ સમ્પ્રદાયમાંના હોય, અવશ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

૨૩

ધર્મનું પરમાર્થ તત્ત્વ સમભાવવૃત્તિ છે એમ સર્વ સન્તોનું કહેવું છે. એમાં જે કોઈ પ્રયત્નશીલ થશે તે મોક્ષને પામશે એ સન્દેહ વગરની વાત છે. અતએવ ધર્માન્તર તરફ વૈમનસ્ય રાખવું યોગ્ય નથી.

૨૪

જગતમાં જ્ઞાનની શાખાઓ તો ભિન્નભિન્ન છે પણ આરિત્રનું તત્ત્વ તો સર્વત્ર એકજ પ્રકારનું છે. અને એજ (આરિત્ર) જ્ઞાનનું ક્ષણ છે, એજ જ્ઞાન વડે મેળવવાનું છે, એજ જ્ઞાનનો સાર છે અને એ જ કર્ત્તવ્ય છે. જે મુદ્દાની વાત છે તેમાં બધાનો એક સરખો ઝોક છે. પછી અન્ય ધર્મ તરફ વિષમભાવ રાખવો કેમ યોગ્ય ગણાય ? સર્વધર્મસમભાવ એ એક મહાન્ શુભ છે. અને તે ન વિસરવો જોઈએ.

२५

बुध्येत माम्येन परो न गोषाद्
 वैरेण वैर समुपैति वृद्धिम् ।
 बलान्युप प्रेम जगत्यग्रेषे
 परप्रबोधेऽपि च सूपयोगि ॥

२६

आलोचनं दूषितमाषितस्याऽ—
 प्यरक्त—विद्विष्टतया क्रियेत ।
 समस्वभावा हि महानुभावा
 सर्वत्र किं नाम मतान्तरेषु ! ॥

२७

ससम्प्रदायोऽपि कषाययोगात्
 स्वजीवनं दुःस्थितमातनोति ।
 असम्प्रदायोऽपि कषायनाशाद्
 आत्मानमुच्चैः पद आदधाति ॥

२८

भवन्ति शूद्रा अपि वृत्तभाजो
 द्विजा अपि स्युः कुचरित्रशीलाः ।
 न कोऽपि मान्यः खलु जातिभात्राद्
 गुणा हि पूण्या गुणिनां भवन्ति ॥

૨૫

ખીજને સમજાવવું હોય તો સમજાવથી સંમજાવી શકાશે; પણ રોષથી નહિ સમજાવી શકાય. જગતમાં દરેક જાતના બળો કરતાં પ્રેમનું બળ ચઢી જાય છે. અને ખીજને પ્રતિબોધ કરવામાં પણ તે બહુ ઉપયોગી નિવડે છે.

૨૬

કોઈ પુસ્તક, ગ્રંથ કે માણસનું વક્તવ્ય દૂષિત જણાતું હોય તો તેની આલોચના, તેનું પ્રતિવિધાન પણ અરક્તદ્રષ્ટિપણે, મધ્યસ્થભાવે, સમદષ્ટિએ કરી શકાય છે. સત્યનું પ્રતિપાદન કે અસત્યનું પ્રતિવિધાન કરવું એ તો શિષ્ટ અને ઉપયોગી કાર્ય છે. વાત માત્ર એટલી છે કે તે પૂર્ણ સમજાવે થવું જોઈએ. મહાત્મા મહાનુભાવો સર્વત્ર સમજાવશીલ હોય છે, પછી મતાન્તરે (અન્ય ધર્મો) તરફ વિષમભાવ શાને ?

૨૭

સમ્પ્રદાયચુસ્ત માણસ પણ કષાયયોગે (આહે તે 'સમ્પ્રદાય'ની ખાતર કાં ન હોય) પોતાના જીવનનાં દુર્ગતિ કરે છે. જ્યારે સમ્પ્રદાય વગરનો માણસ પણ કષાયવિનાશના પરિણામે પોતાના આત્માને ઉચ્ચ પદ પર સ્થાપિત કરે છે.

૨૮

શૂદ્રો પણ ચારિત્રસમ્પન્ન હોય છે, અને બ્રાહ્મણો પણ દુશ્ચરિત્ર હોય છે. જાતિમાત્રથી કોઈ મોટો કે માનનીય નથી, ગુણી જનના ગુણોની જ પૂજા છે. ગુણો જ ગુણીને પૂજ્ય અને પ્રતિષ્ઠિત બનાવે છે—પછી તે આહે તે માણસમાં હોય ગુણ કે ચારિત્રનો કોઈએ ઇજારો લીધો નથી. જ્યાં તે ઝળકે છે તે ગૌરવાસ્પદ બને છે.

२९

जैनो जयाज्जीवनदूषणानां
 ब्रह्मोच्यते ब्रह्मविकासनेन ।
 क्षत्रः परित्राणविधेः क्षतात् स्याद्
 आत्मार्यसिद्धौ मननान्मनुष्यः ॥

३०

ध्येयं विचार्य नरजीवनस्य
 विद्याल तत्सारतयाऽर्थकामौ ।
 भूत्वा स्थिरो मङ्गलभूतवृत्ते
 सम्पादयेद् विश्वहितोद्यतं स्वम् ॥

३१

नवीनविज्ञानचमत्कृतानां
 न मोक्षशास्त्रेषु घृणा विधेया ।
 चित्रप्रयोगा बहवो भवन्तु
 न युज्यतेऽध्यात्मपथस्तु हातुम् ॥

३२

जडेऽप्यनन्ता सममानि शक्ति-
 रेवं च चित्रप्रभवा भवेयुः ।
 महत्य आविष्कृतयो जगत्यां
 किं तर्हि युक्ता जडमोहलीला ॥

૨૬

જીવનની પુરાધઓને જીતવાથી જૈન થાય. બ્રહ્મા (આત્મજ્ઞાન)ને વિકસાવવાથી બ્રાહ્મણ થાય. તસ્ત, પીડિત, લયાત્તને રક્ષવાથી ક્ષત્રિય થાય. અને આત્મ-કલ્યાણની સિદ્ધિનું મનન કરવાથી મનુષ્ય થાય.

૩૦

મનુષ્યજીવનનું ધ્યેય શું એ વિચારવું બહુ અગત્યનું છે એ જીવનનો સહુથી મોટો અને ગંભીર પ્રશ્ન છે. અને એ તેટલો જ સુંદર પણ છે. અર્થ અને કામ એ જીવનનો સાર નથી એ ખાસ બ્યાલમાં રહે. મંગલભૂત ચરિત્રમાં મજબૂત રહી પ્રાણીમાત્રના હિતસાધનમાં યથાયોગ, યથાશક્તિ ઉદ્યુક્ત થવું એજ જીવનનો સાર છે.

૩૧

આધુનિક 'વિજ્ઞાન'થી ચમત્કૃત થઈ મોક્ષશાસ્ત્ર પર ઘૂણા કરવી ન ઘટે. ભલે અનેકાનેક આશ્ચર્યકારક પ્રયોગો બહાર આવે, એથી આધ્યાત્મિક માર્ગની કિમ્મત ઘટી શકતી નથી. પરમાર્થતઃ એ એકજ માર્ગ માત્ર કલ્યાણભૂમિ છે એ જીવન વગર આત્માનું મંગલસાધન અશક્ય છે.

૩૨

જડ (Matter)માં પણ અનન્ત શક્તિ સ્વીકારાયેલી છે. અતઃએવ એના બળ પર મહાન્ વિસ્મયોત્પાદક આવિષ્કારો નિકળવા સંભવિત છે પણ એથી આધ્યાત્મિક મંગલભૂમિને ઠેલી જડબાદના ઉપાસક બનવું યોગ્ય ન અણગમ.

३३

सीमा न खल्वस्ति चमत्कृतीनां
 भूमण्डले चेत् कुशलः प्रयोक्ता ।
 परं च ताभिर्नेहि कर्मसृष्टि—
 व्याहन्यते शुष्यति नापि मोक्षः ॥

३४

संसारवासे वसतोऽपि योगात्
 परिस्थितौ क्वापि विवेकभाजः ।
 स्मृतेर्बहिः स्यान्न तु साध्यविन्दु—
 रात्माभिमुख्यं खलु सारमन्ते ॥

३५

इति सुबोधसुवासितमाशयं
 कुरुत काङ्क्षत चात्मसमुन्नतिम् ! ।
 सति बलीयसि तत्र मनोरथे
 प्रयतनं सुलभीभविता स्वतः ॥

३६

उपसंहारः—

तदेव सङ्क्षिप्तं गदितमिदमध्यात्मविषये
 मयाऽल्पज्ञेनाऽपि स्वपरिदृढसंस्कारविषये ।
 समालोकिष्यन्ते किल सद्ब्रह्मदयाः केऽपि शुणिनः
 प्रबुद्धेऽस्मात् कस्मिंश्चन मम कृतार्थत्वमधिकम् ॥

૩૩

ભૂમંડલમાં ચમત્કારોની સીમા નથી. કુશલ પ્રયોક્તા અનેક અભયબીલયાં પ્રયોગો રજુ કરી શકે છે. પણ એથી કર્મસૃષ્ટિનું સ્થાન ખંડિત થતું નથી અને મોક્ષનો બહિષ્કાર થતો નથી.

૩૪

સંસારવાસમાં વસવા છતાં અને ગમે તે પરિસ્થિતિમાં પણ સાધ્યબિન્દુ ખ્યાલ બહાર ન રહેવું જોઈએ. અન્તે, આત્માભિમુખ થવું એ જ સાર છે. એ જ વિવેકનું રૂપ છે.

૩૫

મુજનો ! આમ, તમારા આશયને સુખોદવાસિત બનાવો ! અને આત્મોન્નતિની આકાંક્ષાને ભગૃત કરો ! આત્મસિદ્ધિની લાવના બલવાન થતાં તેને સાડુ પ્રયત્નનો પણ રસ્તો નિકળશે. જ્યાં ઇચ્છા છે ત્યાં રસ્તો છે.

૩૬

હું અદ્યક્ષ છું. છતાં મારા પોતાના સંસ્કારોને દબ બનાવવા માટે મેં આ અધ્યાત્મગ્રન્થની નિરૂપણ કર્યું છે. આશા છે કે આ અદ્ય કૃતિ કોઈ સહૃદય ગુણી જનોના જોવામાં પણ આવશે. આથી જો કોઈને પણ પ્રબોધપ્રાપ્તિ થશે, તો હું વધુ કૃતાર્થ થઈશ.

આ પુસ્તકમાં

“ મેથી ”વાળા સર્જનોની આર્થિક મદદ—

- ૨૦૫) શા. ભાઈલાલ ગિરધરલાલ
૧૦૧) શા. હલસુખભાઈ હરજીવનદાસ
૩૫) શા. મગનલાલ હરજીવનદાસ
૨૫) શા. વીરચંદભાઈ હરજીવનદાસ
૨૫) શા. રામદાસ નેમચંદ
૫) શા. છોટાલાલ વર્ધમાન
૫) સીમરીના શા. મોતીલાલ કંઠાનદાસ હા. છગનભાઈ
૪૧) શા. નારણભાઈ માણેકચંદ, દીવેર
૪૧) શા. નાનચંદ ચુનીલાલ ”

“ દેહજી ”વાળા સર્જનોની આર્થિક મદદ—

- ૭૧) શા. ચન્દ્રમલજી ઉમેદમલજી હા. મિસરીમલ
૭૧) શા. નવલમલજી હીરાચંદજી હા. ધનરાજ
૫૧) શા. કેસરીમલજી હીરાચંદજી હા. ચંપાલાલ
૫૧) શા. ફકીરચંદજી ચન્દ્રમલજી હા. જેઠમલ
૪૧) શા. માનમલજી વીરચંદજી હા. ગુલાબચંદ
૨૧) શા. છગનલાલ ચન્દ્રમલજી હા. પોતે
૨૧) બાઈ શીરેકુંવર (સદ્ગત ઝુમરલાલજી મુલતાન-
મલજીનાં ધર્મપત્ની)
૧૫) શા. ફૈજમલજી મોટાજી હા. રૂપચંદ
૨૦૦) સ્વ. બાઈ તીજીબાઈ ગોરડીવાળા તરફથી હા.
ગેવરચંદ બાફળા તથા મિસરીમલ ગોરડીયા